

О. В. Заболотний
В. В. Заболотний

Українська мова 8

О. В. Заболотний
В. В. Заболотний

Українська мова

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ
«Генеза»
2008

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН № 179 від 17 березня 2008 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

У художньому оформленні підручника використано репродукції картин:

- с. 19. *М. Примаченко*. Кукурудзяне весілля;
- с. 73. *М. Примаченко*. Бусли прилетіли;
- с. 105. *Г. Шабатура*. Іван-Золоте;
- с. 131. *М. Примаченко*. Під сонцем на морі чайка годує свою сім'ю;
- с. 147. *Г. Шабатура*. Сояшишки;
- с. 177. *Є. Миронова*. Церква у Седневі.

Умовні позначення:

теоретичні відомості з мови;

завдання підвищеної складності;

завдання з розвитку зв'язного мовлення;

завдання з елементами дослідження;

завдання конкурсного характеру;

завдання для роботи зі словником;

завдання з ключем;

підмет;

– пауза;

присудок;

– підвищення голосу;

означення;

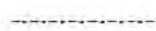
– зниження голосу;

додаток;

– логічно наголошене слово.

обставина;

Заболотний, О.В.

312 Українська мова: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. рос. мовою / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. – К.: Генеза, 2008. – 248 с.

ISBN 978-966-504-754-4

ББК 81.2УКР-922

© Заболотний О.В., Заболотний В.В., 2007

© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2008

ISBN 978-966-504-754-4

Шановні Восьмикласники!

Раді зустрічі з вами на сторінках підручника «Українська мова». Цього навчального року ви мандруватимете одним із найцікавіших розділів мовознавства – «Синтаксисом». Зокрема, дізнаєтеся багато нового про словосполучення і речення, речення з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, відокремленими членами речення, прямою мовою.

Опрацювання кожного параграфу розпочинайте зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім уважно прочитайте теоретичні відомості, осмисліть їх, перекажіть своїми словами. Відкривши для себе суть мовного явища, приступайте до виконання різноманітних тренувальних вправ. Вони допоможуть закріпити знання, а також розкажуть багато цікавого й корисного про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Сподіваємося, що вам сподобаються вправи з позначками «Попрацюйте в парах», «Два–чотири – всі разом!», «Мозковий штурм», «Мікрофон». Вони виконуються колективно і за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають пізнавальні рубрики «Мовленнєва ситуація», «Із секретів мовознавства», «Культура мовлення», «Для вас, допитливі!». А у вільний час пропонуємо завітати до рубрики «Моя сторінка», де міститься багато пізнавальної інформації про мову, є гумористичні поезії, скоромовки тощо. Під час вивчення великих тем ви зможете взяти участь у виконанні групових проєктів, що допоможуть як поглибити ваші знання з мови, так і розвинути творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть запропоновані в підручнику словнички, скорочені відповіді до вправ, покажчик термінів і понять, правила роботи в групах, а також поради «Як довести думку», «Як порівняти явища», «Як виділити головне».

Пам'ятайте, що добре ВОЛОДІННЯ МОВОЮ – це крок до УСПІХУ, це дорога до самопізнання та самовдосконалення.

*Успіхів вам!
Автори*

Вступ

Мова – найважливіший
засіб спілкування,
пізнання і впливу

*Лиш народи, явлені у Слові,
достойно можуть жити на Землі.*

Л. Костенко

Свідчення Віків

Прочитайте легенди та поміркуйте.

Якось один вельможа, зівзавши до себе гостей, поцікавився у мудреця, що на світі найкраще. Мудрець відповів:

– Найкраще у світі – це мова. За допомогою мови будуються міста, розвивається культура народів. За допомогою мови ми вивчаємо науки і одержуємо знання. За допомогою мови люди можуть розуміти одне одного, вирішувати різні питання, просити, вітати, миритися, виконувати прохання, надихати на подвиги, виражати радість, освідчуватися в коханні. Тому немає нічого кращого за мову.

Таке міркування сподобалося присутнім. Тоді вельможа поцікавився у мудреця, що на світі найгірше. Мудрець відповів:

– Найгірше у світі – це мова.

Усі здивувалися такій відповіді, а мудрець пояснив:

– За допомогою мови люди засмучують і розчаровують одне одного. За допомогою мови можна обманювати, хитрувати, сваритися. Мова може зробити людей ворогами, призвести до війни, нею наказують руйнувати міста і навіть цілі держави, вона може приносити в наше життя горе і зло, зраджувати, ображати. Чи може бути щось гірше за мову?!

Не всім було приємно слухати цю відповідь.

- ✓ Чому мудрець вважав, що на світі немає нічого кращого за мову?
- ✓ Як мудрець обґрунтовує те, що на світі немає нічого гіршого за мову?
- ✓ Які речення легенди характеризують мову як засіб спілкування, які – як засіб пізнання, а які – як засіб впливу?
- ✓ Від чого залежить те, що буде нести мова – добро чи зло, красу чи погортність?

Могутній лідійський цар Крез напередодні походу на персів за традицією вирішив звернутися до богів за порадою. Гінці вирушили в

Дельфи до храму Аполлона, щоб дізнатися думку оракулів про майбутній похід. Обидва віщуні дали однакову відповідь:

– Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство...

Крез, упевнений у перемозі, вирушив у похід і зазнав жорстокої поразки, а сам потрапив у полон. Вважаючи себе обдуреним, лідійський цар знову послав гінців у Дельфи. Вони запитали, чи не соромно богам обманювати Креза. Оракули відповіли:

– Крез не зрозумів слів: «Зруйнує велике царство». Йому слід було б повернути послів і уточнити: яке саме царство мали на увазі – його, Креза, чи персидського царя Кіра? Оскільки Крез не зрозумів віщування оракулів, хай звинувачує в усьому самого себе.

- ✓ Як Крез зрозумів слова богів?
- ✓ Що спричинило загибель великого царства?
- ✓ Чого вчить нас ця легенда?

* * *

У VII столітті до нашої ери держава древніх греків Спарта зазнала важких втрат у другій Месенській війні. У розпачі спартанці звернулися по військову допомогу до своїх побратимів з Афін. Одначе афіняни замість полків відрядили до Спарти... учителя. Звали його Тіртей. Тіртей прибув у розташування військ напередодні вирішальної битви. Відчай охопив спартанців, коли вони побачили, як цей кривий дідуган сходить з колісниці, – не такої допомоги вони чекали! Але тут Тіртей заговорив... Як став він промовляти до спартанців своїм словом, то вони із запалом кинулися в бій і вщент розгромили ворога.

- ✓ Як немічний Тіртей допоміг спартанцям здобути перемогу?
- ✓ Про яку роль мови в житті людини говорить ця легенда?

Найбільша таємниця – мова

Прочитайте висловлювання і з'ясуйте, про яку функцію мови – спілкування, пізнання чи впливу – йдеться в кожному з них.

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його, проте все, що закладено в ньому впродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами у всій красі, глибині, неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина нерозривно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що робить людину нездоланною в пошуках істини.

Усі квіти тобі,
Україно. Малюнок
Катерини Савчук
(13 років)

Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди, і скрізь наш учитель – мова.

(І. Вихованець)

* * *

Людина, що вміє правильно і гарно говорити, легко встановлює стосунки зі своїми близькими, з іншими людьми довкола себе, знаходить справжніх друзів, супутника в житті... Завдяки цьому вона отримує задоволення від життя. Адже самотні люди щасливими не бувають.

(І. Томан)

* * *

Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити жоден природознавець, воно знайомить її з характером людей, що її оточують, із суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ.

(К. Ушинський)

* * *

Слово надто багато важить у людському житті... Воно вмить змінює настрої, робить щасливим або нещасливим, радісним чи пригніченим.

(К. Мотрич)

* * *

Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіваймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса.

(В. Сухомлинський)

Скажи людині добре слово

Прочитайте народні вислови та вірш О. Білаша. Дайте відповідь на подані після них запитання.

Із джерел народної мудрості

- Вдарив шаблею – заживе пізно чи рано, вдарив словом – вічно ятрить рана.
- Язык кісток не має, але кістки ламає.

- Слово, як стріла: вилетить – не спіймаєш.
- Який голос, такий і відголос.
- Перш ніж сказати, сім раз язик у роті поверни.
- Лагідне слово – ключ до серця.
- І від солодких слів буває гірко.
- Від ласкавих слів затихає грім.

✓ Як ви розумієте прислів'я та приказки?
Чого вони навчають?

* * *

Скажи людині добре слово.
Воно впаде, як в ґрунт зерно.
Якщо душа прийнять готова –
То прийметься й зійде воно.
І виросте зернятко в пояс,
А потім нива зашумить...
І вдячності почутий голос,
І для добра захочеш жить.
Скажи людині добре слово.

(О. Білаш)

К. Білокур. Квітоньки
та беризоньки вечором

✓ Чому від доброго слова світ стає кращим?
Чи кожна людина, на вашу думку, заслуговує
добрих слів?

Мова – засіб
спілкування

Мова – найважливіший засіб спілкування між людьми. За її допомогою ми обмінюємося інформацією, найскладнішими думками і найтоншими почуттями, розвиваємося і створюємо матеріальні й духовні цінності.

Окрім мови, людство винайшло ще й інші засоби спілкування: жести, різні звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державну символіку, азбуку Морзе, дорожні знаки, різноманітні коди тощо. Хоча всі вони мають обмежене застосування, проте так чи інакше пов'язані з мовою. Тільки мова має загальнонародне поширення і може передавати будь-яку інформацію.

Мова – засіб
пізнання

Мова – це ще й засіб пізнання. Через мову та з її допомогою людина пізнає дійсність, знайомиться з досягненнями науки, надбаннями культури. Саме в мові нагромаджено досвід попередніх поколінь, суму знань про світ. Мова багата на інформацію, вона постійно вчить нас мислити.

Мова – засіб впливу

Виконуючи функції спілкування і пізнання, **мова впливає на людей**. Словом можна ранити й вилікувати, розвіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози... Тому треба прагнути, щоб із наших уст зринали лише добрі слова, сповнені теплом серця і щирістю душі.

Джерелом сили і чистоти є українська мова. Вона спроможна зробити нас сильними й успішними, тож ми мусимо використовувати цей могутній потенціал і чудесний дар.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. У чому полягає значення мови як найважливішого засобу спілкування, пізнання і впливу?
2. Чому українська мова є засобом єднання громадян України в самобутню культурну спільноту?

ВИСНОВКИ

1. За допомогою мови люди спілкуються між собою, виражають свої думки й почуття, пізнають світ і самих себе, передають інформацію від покоління до покоління.
2. Священний обов'язок кожного з нас – берегти дорогоцінні якості рідної мови.

Уявіть, що вас запросили взяти участь у популярній радіо- чи телепередачі. Трансляція відбуватиметься в прямому ефірі, тобто без попереднього запису і редагування виступів. Підготуйте невеликий текст виступу на дві хвилини на одну з поданих тем:

1. Українська мова – духовне надбання нашого народу.
2. Мова – найважливіший засіб спілкування.
3. Слово як засіб впливу.

Д/З

Проект

Повторення та узагальнення вивченого

§ 1. ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХ ЗНАЧЕННЯ ТА ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ. НАЙСКЛАДНІШІ ОРФОГРАМИ

ПРИГАДАЙТЕ! Які частини мови належать до самостійних, а які – до службових? За якими ознаками вони визначаються?

1 I. Прочитайте виразно вірш. Поясніть його основну думку. Назвіть слова, вжиті в переносному значенні.

II. Знайдіть у тексті самостійні та службові частини мови. Назвіть їхні граматичні ознаки та поясніть значення в тексті.

Дніпро

починається з краплі,
якою зоря нап'ється.

Добро

починається з людського
доброго серця.

Море

випивають
крапля за краплею.

Горе

по краплі
вливається в біографію.

Так і зоря

починається з неба
тихо і голубино.

А я

починаюся з тебе,
доле моя, **Україно!**
(М. Сингаївський)

Моя Україна. Малюнок
Ірини Деркач (13 років)

III. Із виділеними іменниками складіть по три словосполучення, використавши у ролі залежних слів прикметники. Одне зі словосполучень уведіть у речення.

- 2** 1. Прочитайте текст. Що виражає його заголовок – тему чи основну думку? Визначте засоби зв'язку речень у тексті.

СЕРФІНГ

Засмаглий юнак мчав на своєму серфі прямо на верхівці хвилі. Раптом під ним у клекочучій піні утворився коридор. **Не задумуючись**, хлопець кинувся туди. У **будь-який** момент паща виру могла закритися і забрати життя сміливця, але він відчуває **найменший** порух океану. **Він і його дошка – одне ціле...**

Гаваї – царство безмежного океану і могутніх вулканів. Саме тут у **незапам'ятні** часи зародилося мистецтво **ковзання** на дошках по хвилях, яке й отримало назву «серфінг» (від англійського *surf* – прибій). Важко собі уявити, але історія серфінгу нараховує не одну сотню років. Змагання на водяних дошках були популярні серед різних народів, які жили біля «великої води». Правила змагань були надзвичайно простими. За сигналом **судді** два спортсмени кидалися у воду, **аби** на гребені хвилі першими досягнути фінішу. Якщо обох суперників змивала хвиля, переможця не оголошували.

Серфінг дуже популярний і у наш час. На Гаваях є відомий пляж Макаха, який славиться своїми **величезними прибережними хвилями**. Їхня висота сягає 10 метрів, а швидкість наближається до 65 кілометрів за годину. **Щоб** позмагатися зі стихією і визначити переможця, на Макаха з'**їжджаються** сміливці з багатьох країн світу.

Серфінг на Гаваях не просто спорт, а суть острівного життя (За С. Мельничуком).

II. Виконайте завдання.

1. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова, поясніть їхній правопис і роль у тексті.
2. Випишіть із тексту три іменники у формі непрямих відмінків, поставте їх у формі називного відмінка. Визначте відміну цих іменників, рід і число.
3. Випишіть три словосполучення з прикметниками. Визначте групу прикметників за значенням (якісні, відносні, присвійні).
4. Знайдіть у тексті особові займенники, визначте їхні відмінки.
5. Випишіть із тексту п'ять дієслів, визначте їхній час, спосіб і вид.
6. Випишіть із тексту три словосполучення з прислівниками. Поставте питання від головного слова до залежного. До якого розряду за значенням належать ці прислівники?

- 3** 1. Від поданих іменників утворіть і запишіть прикметники за допомогою суфікса -ськ-. Поясніть, які зміни приголосних відбулися при цьому.

ЗРАЗОК. *Париж – паризький, Іртиш – іртиський.*

Буг, Золотоноша, Прага, Київ, Рига, Запоріжжя, Овруч, товариш, козак, Острог, Кагарлик, Одеса, Кривий Ріг, Сиваш, Збараж.

II. Поміркуйте, у якому випадку відносні прикметники, утворені від власних назв, писатимуться з великої літери.

4 I. Прочитайте текст уголос, правильно вимовляючи числівники. Спишіть, замінюючи цифри словами.

Слони живуть до 85 років. Кінь може жити до 60 літ, тривалість життя бегемота й тигра – до 50, зубра й лева – до 36. Страуси живуть від 30 до 80 років. Коршуни та грифи живуть більше 100 років. Найдовша тривалість життя у соколів. Вони доживають до 160–170 літ. Папуга в неволі може жити до 135 років.

II. Провідмініяйте два числівники (на вибір).

5 I. Запишіть прислівники, знімаючи ризик, у дві колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться окремо. Поставте в прислівниках наголоси. Правильність виконання перевірте за словниками.

На/дворі, аби/як, де/куди, в/останнє, без/вісти, на/гору, у/ночі, з/рання, з/роду, на/чисто, на/зло, зо/зла, на/завжди, по/ночі, що/духу, над/вечір, с/під/лоба, на/поготові, в/тричі, по/волі, на/зустріч, каз-на/коли, коли/не/коли, все/одно, де/не/де.

II. Виділені прислівники розберіть за будовою.

6 I. Прочитайте текст, визначте тип і стиль мовлення. Розкажіть, якими пам'ятками архітектури славиться ваше село, місто чи область.

II. Випишіть із тексту по два слова кожної із самостійних і службових частин мови. До яких частин мови належать слова, які допомагають зробити опис пам'ятки чітким і яскравим? Укажіть, які частини мови вживає автор для зв'язку речень у тексті.

Ніхто з **архітекторів** XVIII століття не мав такої слави, як Варфоломій Растреллі (Франсуа-Бартоломео де Растреллі). Можливо, саме через те, що він жив і творив у свою епоху, був не тільки її архітектором-оздоблювачем, а й законодавцем моди. Майстер подарував світу такі архітектурні шедеври: Андріївську церкву в Києві, Літній палац у Петербурзі, палаци герцога Бірона у Прибалтиці. На всіх цих роботах він залишив свій «підпис» – пишне «растреллівське» бароко*.

Растреллі народився у Франції в 1700 р. в родині італійського скульптора. До Києва архітектор прибув у 1744 р. і насамперед відвідав Києво-Печерську лавру. Мистецтво лаврських іконописців і будівельників, особливості стародавніх і оновлених Петром Могилою та Іваном Мазепою київських храмів з їхніми унікальними мозаїками, фресками, декором стали джерелом

Андріївська церква
(Київ)

творчої наснаги генія. Одночасно він підготував ескізи для креслень майбутньої Андріївської церкви. Остаточний варіант проекту був готовий до літа 1748 року.

Улюблені кольори Растреллі – білий, блакитний і золотий – роблять будівлю чепурною і дивовижно гармонують із київським небом. Фахівці справедливо вважають Андріївську церкву однією з найкращих споруд у творчому доробку майстра. За своєю художньою виразністю, сміливістю й оригінальністю задуму Андріївська церква стала шедевром вітчизняного зодчества XVIII століття. Довершеність ліній, чіткі пропорції, дивовижна гармонія форм із навколишнім ландшафтом принесли цій пам'ятці всесвітню славу (*Із журналу*).

* *Бароко* – напрям у мистецтві, що характеризується примхливістю форм і декоративною пишністю.

 III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби зверніться до тлумачного словника.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Якщо ви бажаєте досконало вивчити українську мову та без проблем поспілкуватися нею у повсякденному житті, поповніть свою книжкову полицю тлумачним словником і не забувайте час від часу заглядати до нього. До речі, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2001 рік) пояснено значення 170 тисяч слів. Якщо ви маєте доступ до мережі Інтернет, то можете скористатися тлумачним словником за адресою: www.slovnyk.net. Віртуальний словник містить понад 207 тисяч словникових статей та близько 18 тисяч фразеологізмів.

7 I. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. До якого жанру він належить? Як ви думаєте, чому стала можливою описана ситуація? Чи усвідомили школярі свою провину?

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Прийшов я вранці до школи, а назустріч мені з класу Генка вибігає.

– Іди, – кричить, – швидше! У Шашка сьогодні день народження. Там чукежки їдять. Я побіг водою жапивати, бо шолодко дуже.

Заходжу я в клас. **Кругом** плямкають усі – цукерки жують.

– Вітаю тебе, Сашку, – почав було я, але тут хтось поцілів у мене скатаною в кульку обгорткою у вухо.

– Бажаю тобі... – продовжив я, і знову в мене влучила кулька.

Я тоді розізлився, підкинув угору свій портфель і сказав:

– На кого Бог пошле.

Всі кинулися врозтіч, а Бог послав на Генку, який саме вбіг до класу із півлітровою банкою води. Тоді Генка линув на мене водою і попав іще на кількох чоловік. Вони теж узялися за кульки, а дехто побіг по воду. Банок більше не було і доводилося бризкати прямо з рота.

Коли підлога була вся засипана тими кульками і геть-чисто облита водою, до класу зайшла вчителька.

– **Ой-ой-ой!** – сказала вона. А потім: – Ай-ай-ай! Що ж то у вас таке?

Ми відповіли, що це в Сашка день народження. Тоді вчителька опустила на стілець, але одразу ж підскочила, бо виявилось, що він мокрий.

– Як вам не соромно! – розсердилася вона. – У вашого товариша день народження, а на що ви його перетворили. Треба ж думати...

Ми визнали, що вчинили негарно, дуже швидко все прибрали, і вчителька стала пояснювати урок, але ходила трохи дивно – якимсь боком і так само боком вийшла у двері за хвилину до дзвоника.

– Це їй соромно, – засміявся Генка.

– Це їй за вас соромно, – озвалась Ловецька.

– Не за «вас», а за всіх нас, – виправив її Сашко. – Хочете цукерок? У мене ще багато.

Та ніхто цукерок не взяв, сказали, що вже наїлися донесочу. А Генка сказав, що він узяв би, та несила більше пити воду. Але потім подумав, таки взяв одну і поклав до кишені. Тоді і я взяв. Дві. Бо я ж прийшов останнім і з'їв найменше (За Я. Стельмахом).

II. Виконайте завдання.

1. З'ясуйте, чи використав автор сполучники як засіб зв'язку речень у тексті.

2. Визначте частини мови виділених слів. Якщо це службові слова або вигук, розберіть їх усно як частину мови.

3. Знайдіть у тексті по одному реченню, у яких сполучники з'єднують однорідні члени речення і частини складного речення. Поясніть розділові знаки.

4. Знайдіть три словосполучення з прийменниками, визначте, при яких частинах мови вжито прийменники.

5. Прочитайте вголос два речення з модальними частками, схарактеризуйте роль часток.

6. Назвіть і поясніть вивчені орфограми в останньому абзаці тексту.

 III. Складіть і розіграйте діалог, який міг би відбутися наступного дня між вчителькою і Генкою. Використайте в діалозі службові слова й вигуки мовного етикету.

МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ

- Як ти провів учорашній день? – запитує дідусь свого онука.
- Ми з Мишком ходили в ліс за грибами, – відповів хлопчик.
- Та невже, – посміхнувся дідусь. – І які ж із тих грибів ходять швидше – опеньки чи лисички? А чи носять вони взуття?
- Дідуно, я вже дорослий, а ти все казки мені розповідаєш... – на-супився онук.
- Так, але ж ти сам щойно сказав, що ходив за грибами, тобто вони йшли попереду, а ви з Мишком – позаду, – вів своє дідусь.
- Але ж я не це мав на увазі...

Продовжте репліку онука. Поясніть, якої мовленнєвої помилки він припустився.

8 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте речення. Доведіть, що в кожному з них допущено помилку. Поясніть суть помилок.

1. Він самий найкращий у групі.
2. Ранковий рейс більш зручніший.
3. Гепард – сама швидка тварина у світі.
4. Вистава розпочнеться в дев'ятнадцять годин.
5. Завезли лікувальні препарати, успішно пройшовши випробування.
6. Зачепившись за гілку, у Дмитра розсипалися всі фрукти.
7. Оксана більш відповідальніше ставилася до своєї роботи.
8. Усе стало зрозуміло по його розповіді.

9 I. Знайдіть у кожній групі слів одне, в написанні якого допущено помилку. Запишіть це слово правильно, обґрунтуйте правопис. За потреби скористайтесь орфографічним словником.

1. Менший, тонший, тьмянний, няньчити, снігуроньці.
2. Цв'ях, духмяний, черв'як, розв'язаний, комп'ютер.
3. Шістнадцять, щасливий, проїзний, контрастний, чесний.
4. Списати, сфотографувати, стоптати, счистити, схвалити.
5. Тонна, Голландія, мадонна, маса, сума.
6. Лехко, кігті, просьба, боротьба, ходьба.
7. Агрус, ганок, ґрунт, гудзик, горіх.

II. Зіставте вимову й правопис виділених слів в українській та російській мовах.

10 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми. Поміркуйте, чи завжди за допомогою словника можна з'ясувати написання частки **не** з різними частинами мови.

1. Дні покоротшали, бабине літо пряд(и,е)во біле снує на дротах (Ф. Петров).
2. Чумацький віз тихо р(и,е)пить (під)мною, а в синім небі Чумацький (Ш,ш)лях показує дорогу (О. Довженко).
3. Розвидня-

ється, світять каштани, усміха(є,ї)ться обрій (з)під брів (Є. Гуцало). 4. Я (не)навиджу тих, що (не)сіявши жнуть, що садів (не)садивши, плоди об'їдають (М. Нагнибіда). 5. Мат(и,е)ринський погляд був начеб(то) (с,з)повнений якоїсь цілющості (Є. Гуцало). 6. Мені поля задумливо щ(є,и)птали свої (ні)ким (не)співані пісні (В. Симоненко). 7. Вересневе сонце (не)помітно зайшло за потріскані (не)густі хмари і зранку ж розіслало аж за ліс (не)добілені полотна (М. Стельмах). 8. Вітер пр(є,и)томлений, **взявшись** (у)боки, (з,с)почити присів на стареньку ялину (К. Мандрик).

II. Підкресліть головні та другорядні члени в останньому реченні.

III. Виконайте письмовий морфологічний розбір виділених слів.

11 I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Поміркуйте, чому дідусь сказав, що він бачить лише одного сина.

II. Перекажіть усно текст українською мовою.

Две женщины брали воду из колодца. Подошла к ним **третья**. И **старенький** старичок на камушке отдохнуть присел.

Вот говорит одна женщина другой:

– Мой сын ловок да силен, никто с ним не сладит.

– А мой поет, как соловей. Ни у кого голоса такого нет, – говорит другая. А третья молчит.

– Что же ты про своего сына не скажешь? – спрашивают ее соседки.

– Что ж сказать? – говорит женщина. – **Ничего** в нем особенного нету.

Вот набрали женщины полные ведра и пошли. А старичок – за ними. Идут женщины, останавливаются. Болят руки, плещется вода, ломит спину. Вдруг **навстречу** им три мальчика выбегают. Один через голову кувыркается... Другой песни поет... А третий к матери подбежал, взял у нее ведра тяжелые и потащил их.

Спрашивают женщины старичка:

– Ну что? Каковы наши сыновья?

– А где же они? – отвечает старик. – Я только одного сына вижу.

(В. Осеева)

Ловок – укр. спритний; *кувырка́ться* – укр. перекида́тися.

III. Порівняйте правопис виділених слів в українській і російській мовах. Визначте, якими частинами мови вони є, та поясніть їхнє значення в тексті.

12 I. Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (тема, сюжет, художній задум, деталі, характери персонажів, що можуть відчувати персонажі в різні моменти тощо).

II. Складіть і розіграйте за коміксом діалог у розмовному стилі, який міг би відбутися між хлопцем і дівчиною. Використайте в діалозі прислівники й частки для підсилення виразності мовлення, а також вигуки мовного етикету.

III. Складіть і запишіть невелику розповідь на основі коміксу. Введіть у текст складений вами діалог.

МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ

Один з найздібніших учнів давньогрецького філософа Сократа, Алквіад, якось зізнався своєму вчителю в тому, що боїться говорити перед широким загалом. У ті часи це був серйозний недолік: хто не вмів виступати перед широкою аудиторією, того не допускали до будь-яких державних справ. Сократ запитав, чи боїться учень говорити з шевцем.

- Ні, - відповів Алквіад.
- А з кравцем?
- Також ні.
- А з будь-яким іншим ремісником?
- Звичайно ж, ні.
- То чому ж тоді ти боїшся говорити перед загалом, який складається саме з таких людей? (І. Томан)

ЦІКАВО ЗНАТИ!

● Назви знаків зодіаку по-латинськи звучать так: Водолій – Акваріус, Риби – Рісцес, Овен – Аріес, Телець – Таврус, Близнюки – Геміні, Рак – Канцер, Лев – Лео, Діва – Вірго, Ваги – Лібра,

Скорпіон – Скорпіус, Стрілець – Сагиттаріус, Козеріг – Каприкорнус.

● Слово *метро* японською мовою записується трьома ієрогліфами, які означають *низ*, *грунт*, *залізо*.

● Найдревніша з тих, які збереглися до нашого часу, буква алфавіту – *О*. Як ви думаєте, чому?

● В Організації Об'єднаних Націй офіційними є шість мов: англійська, французька, арабська, китайська, іспанська, російська.

● Жителі Папуа Нової Гвінеї розмовляють майже 700 мовами (це становить приблизно 15 % усіх мов світу).

● У китайському письмі понад 40 000 символів, а у гавайському алфавіті лише 12 букв.

Пригадайте, відшукайте або дослідіть самостійно цікаві факти про мови народів світу. Поділіться своєю інформацією з однокласниками. За бажанням проведіть у класі конкурс цікавих фактів про мови на тему «Такі різні, такі цікаві мови».

І ТАКЕ БУВАЄ!

Син поїхав з дому та й прожив у місті
Більше як півроку, днів, напевне, з двісті.
Він в село вертається, з матір'ю вітається:

- Здрасте, мама рідная! Как здесь поживається?

Мати гладить сина по рудому чубчику:

- Як це ти балакаєш, любий мій голубчику?

Наче й не по-нашому, наче й не по-руському,
Більш на те скидається, що по-малоруському.

А синок відказує: - Ти, маманя, тьомная.

В нашом положенні разлиця огромная.

Я живу у городе, ти всьо времня в полі.

Как тут-здесь розтумкаєш, что-чево і што лі?

(П. Глазовий)

НАШЕ ПОМЕШКАННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
прасувати білизну купити праску шафа з червоного дерева м'яке крісло нові стільці дитяче ліжечко килимові доріжки пофарбовані вікна чиста стеля кришталева ваза відчинити двері чисте скло сходова клітка яскраве світло неправильний номер	гладити білизну купити утюг шкаф з червоного дерева м'яжке крісло нові стула дитяча кроватка коврові доріжки покрашені вікна чистий потолок хрустальна ваза відкрити двері чисте стікло леснічна клітка яскравий свет невірний номер

НА ВУЛИЦІ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
снігова гірка світять ліхтарі вулиці перетинаються високий будинок освітлена вулиця небезпечний поворот стережись автомобіля дільничий міліціонер аптека за сто метрів ви куди? хай вам щастить перехожий не зупинився котра година? зупинімося	сніжна гірка світять фонарі вулиці пересікаються високий дом освічена вулиця опасний поворот бережись автомобіля участковий міліціонер аптека в сто метрах ви куди? удачі вам перехожий не останувився скільки годин? давайте зупинимося

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

- Іти
 Заходити
 Приходить
- **ЗА** братом (після нього, слідом за ним)
 → **ПО** брата (для того, щоб узяти його з собою)

У безкрайому океані звуків неповторно звучить мелодія рідного слова. Але це не тільки предивні звуки, це й найтонші відтінки думок і переживань, щедро приготовані для нащадків. І кожне слово – немовби виплекана народом-дивотворцем квітка з неповторним ароматом, з неповторними барвами.

І. Вихованець

Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення

Ви знаєте:

- відмінність між словосполученням і реченням;
- види речень за метою висловлювання та інтонацією;
- способи вираження підмета, види присудків, означень, обставин.

Ви навчитеся:

- розрізняти головне і залежне слово в словосполученні, головні і другорядні члени в реченні;
- правильно будувати та використовувати в мовленні речення різних видів;
- правильно ставити розділові знаки між підметом і присудком та при порівняльному звороті;
- писати прикладки відповідно до орфографічних норм.

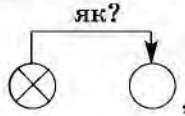

Будова
слово-
сполучень

Словосполучення (рос. *словосочетание*) – це синтаксична одиниця, яка утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів, одне з яких – головне, а інше – залежне.

Головним у словосполученні є слово, від якого ставиться питання, залежним – яке відповідає на поставлене питання. Залежне слово уточнює і поширює значення головного. **НАПРИКЛАД:** $\begin{matrix} \times & \text{як?} \\ \downarrow & \downarrow \\ \text{говорити} & \text{голосно.} \end{matrix}$

Схематично будову цього словосполучення можна показати так:

де ⊗ – головне слово, ○ – залежне.

Зв'язок
слів у слово-
сполученні

Слова у словосполученні поєднуються за змістом і граматично або тільки за змістом. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчень (*весела пісня, книжкова полицка*) або закінчень і прийменників (*потрапив під зливу, квіти на пам'ять*).

Не є
словосполу-
ченнями

Не є словосполученнями:

- сполучення підмета з присудком;
- сполучення іменника або займенника із прийменником: *перед школою, наді мною, під деревом*;
- однорідні члени речення: *дощ і вітер, високо чи низько*;
- стійкі (нечленовані) сполучення слів (власні назви, фразеологізми): *Чорне море, витрішки продавати, гав ловити*;
- складені форми слів: *буду працювати, найбільш підготовлений*.

Типи
за будовою

За кількістю слів словосполучення поділяються на прості і складні.

Прості словосполучення – це словосполучення, утворені з двох повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *холодна вода, росте коло хати*.

Складні словосполучення – це словосполучення, утворені з трьох або більше повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *теплий осінній вечір, багато відповідей на лист*.

Види
словосполу-
чень

За способами вираження головного слова словосполучення поділяються на іменні, дієслівні, прислівникові. Іменні словосполучення можуть бути іменниковими, прикметниковими та займенниковими (залежно від того, до якої частини мови належить головне слово).

Види словосполучень за способами вираження головного слова

Іменні
(з іменником, прикметником, числівником або займенником у ролі головного слова):
дружня розмова, двоє з нас, хтось із них

Дієслівні
(із дієсловом, дієприкметником або дієприслівником у ролі головного слова):
написати лист, ставши пілотом, записаний у блокнот

Прислівникові
(із прислівником у ролі головного слова):
зовсім недавно, сумно за домівкою, особливо весело, добре вдома

14 I. Прочитайте текст. Визначте тему та мікротеми. Що нового ви дізналися з прочитаного?

II. Знайдіть і выпишіть не менше десяти словосполучень, згрупуйте їх на іменні, дієслівні, прислівникові, поставте усно питання від головного слова до залежного. Накресліть схеми двох словосполучень (на вибір).

Як відомо, напрямок у незнайомій місцевості найлегше визначити за допомогою компаса. Проте, йдучи до лісу, люди зазвичай компаса не беруть, та й не в кожного він є. Надійними компасами у такому випадку є дерева.

На відкритій місцевості або великій лісовій галявині можна орієнтуватися за поодинокими деревами. Ялина, приміром, з південного боку завжди буває гіллястішою, пухнастішою. Листяні ж дерева з південного, теплішого боку мають більше гілок, і гілки ці довші, а листя густіше й зеленіше, ніж із прохолодного й тінистого північного.

Допомогти зорієнтуватися може й кора дерев. На боці, зверненому до півночі, вона товща, грубіша й темніша. У беріз із південного боку кора чиста, біла, а з північного – завжди темніша, з тріщинками, наростами, плямами. Зрозуміло, за одним деревом одразу ж судити про те, де північ, а де південь, ризиковано. Тому слід перевірити кору на декількох деревах і порівняти. У хвойному лісі кора дерев також досить промовиста. Оглянувши сосну, ви помітите темну вертикальну смугу, що тягнеться від землі майже до самісінької вершини. І завжди ця смуга – на північному боці стовбура (За І. Занковським).

15 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чому однорідні члени речення та підмет із присудком не можна вважати словосполученнями?

16 Доберіть і запишіть до поданих словосполучень синонімічні. Визначте засоби граматичного зв'язку. Простежте, чи змінилися вони після зміни словосполучень.

ЗРАЗОК. *Шовкова хустка – хустка із шовку, Тарасові слова – слова Тараса.*

Твори Франка, мамина ласка, сестрин зошит, бабусина пісня, посмішка дідуся, солом'яна стріха, лимонний пиріг, дерев'яний паркан, вода із джерела, день осені, сад улітку, людина без турбот.

17 Утворіть від поданих дієслівних словосполучень іменні й запишіть. Із двома утвореними словосполученнями складіть речення з однорідними членами.

Захищати країну, мріяти про щастя, доглядати хворого, виконати доручення, розповідати про подорож, будувати місто.

18 Утворіть і запишіть словосполучення, у яких наведені слова виступали б то в ролі головних, то в ролі залежних слів. Визначте вид кожного словосполучення за способом вираження головного слова.

Вітер, радісний, учитися, мрія, щастя, канікули, виконаний, праворуч, краще.

19 I. Розгляньте картину. Що ви можете сказати про її композицію? Що зображено на задньому плані? Як розкривають авторський задум головні й другорядні деталі? Чи використовує художник контрастні кольори як засіб увиразнення зображеного?

Л. Шелудько. Тригірський монастир

II. Складіть за картиною 5–7 словосполучень (іменних, дієслівних, прислівникових). Напишіть невеликий твір-опис (8–12 речень) за картиною, використавши складені словосполучення.

20 Поєднайте подані групами слова в словосполучення. Простежте, у яких відмінках уживаються залежні слова. За потреби зверніться до сторінки «Культура мовлення» (с. 72).

Дякувати, сусід; пробачити, однокласник; опанувати, знання; екзамен, історія; звернутися, адреса; йти, гриби; сумувати, рідня; турбуватися, батьки; обурюватися, вчинок; пропустити, хвороба; ходити, вулиця.

21 I. Випишіть із поданих речень усі словосполучення та накресліть їхні схеми.

1. В пахучій хмарі дощової глици стоїть туман... 2. І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс. 3. Малі озерця

блискають незлісно, колише хмара втомлені громи. 4. Співає ліс захриплими басами, веде за повід стежечку худу (Із тв. Л. Костенко).

II. Серед поданих речень знайдіть і випишіть одне складне. Підкресліть у ньому головні члени речення, усно поясніть розділові знаки.

22 I. Порівняйте словосполучення в російській та українській мовах. До українських словосполучень накресліть схеми, з одним словосполученням (на вибір) складіть речення.

Російською мовою
 поблагодарить сестру
 учиться музыке
 смеяться над братом
 заботиться о матери
 забывать о неудачах
 в пять часов

Українською мовою
 подякувати сестрі
 учитися музиці
 сміятися з брата
 піклуватися про матір
 забувати про невдачі
 о п'ятій годині

II. Чи завжди українські словосполучення подібні за будовою до російських? У чому і як виявляються відмінності в складі українських і російських словосполучень?

23 *ПОЗМАГАЙТЕСЯ!* Хто швидко і правильно знайде й випише з поданого речення дев'ять словосполучень?

Ми – молоді господарі землі, яка по-материнськи нас зростила, і піднесла до сонця на крилі, і жар любові в серце заронила (О. Бойченко).

24 Доберіть і запишіть по два словосполучення, які б означали: а) дію і предмет; б) дію і час; в) дію і місце; г) предмет і ознаку; г) предмет і дію.

ЗРАЗОК. Дія і предмет – пишу ручкою, дивитися фільм.

Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

1. Визначити головне і залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.
3. Визначити вид за способом вираження головного слова.
4. Визначити тип за будовою.
5. Накреслити схему.

Зразок письмового розбору

Знов до мене осінь стука у вікно гілочкою клена золотою (В. Бубир).

Гілочкою золотою – словоспол., іменне, просте.

25 I. Прочитайте виразно вірш. Які художні засоби використано автором для образного змалювання дійсності? Опишіть усно, що ви уявляєте, читаючи цей вірш.

Коли друзі тебе залишають,
пожалій їх, вони ж бо втрачають
і Весну, і Ромашку у небі...
і вони цього навіть не знають...

тільки ти ж не забудь, як любила
подих Вітру, Родину і Сонце...
тільки ти ж не забудь, як чекала
і Весну, і Ромашку, і друзів...

коли Осінь торкне твої крила –
тільки ти ж не забудь...

(С. Лисюк)

II. Випишіть три-чотири словосполучення, зробіть їх письмовий синтаксичний розбір.

26 **МІКРОФОН.** Поміркуйте, що втрачає людина, яка зраджує друзів. Розкажіть, чи є у вас справжній друг (подруга).

І. Ліндеман. Квітуче поле

- ВИСНОВКИ**
1. Словосполучення складається з двох або більше повнозначних слів.
 2. Словосполучення бувають простими і складними; іменними, дієслівними і прислівниковими.

§ 3. РЕЧЕННЯ

*Про те, чим речення відрізняються від словосполучень,
види речень за будовою, метою висловлювання та інтонацією*

27 Зіставте записи двох колонок. З'ясуйте, у якій із них записано речення. Доведіть свою думку, скориставшись порадою «Як довести думку», вміщеною наприкінці підручника. На основі спостереження продовжте вислів: «Щоб певний набір слів був реченням, він повинен...»

1. Вечір суху траву сіяв зерно густу полову пережовклу.
2. Колише пшеничний узбережжя я стежина пам'ять жива.

1. І сіяв вечір густу полову на пережовклу суху траву (В. Симоненко).
2. Колише на пшеничнім узбережжі мене стежина пам'яті жива (П. Перебийніс).

Роль
у мовленні

Основною синтаксичною одиницею є речення. Лише воно здатне повною мірою задовольнити різноманітні потреби людського спілкування. За допомогою речення формується, виражається і повідомляється думка.

Речення (рос. *предложение*) – це одне або кілька слів, які виражають відносно закінчену думку.

НАПРИКЛАД: 1. *А хмари бігли, хмари бігли і спотикалися об грім* (Л. Костенко). 2. *Шерех. Шелест. Шепіт диких трав. Диких коней у тумані слід розтанув* (Л. Галіцина).

Зв'язок слів у реченні

Слова в реченні пов'язані за змістом і граматично. Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчень і службових слів. В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація.

Розділові знаки

На письмі в кінці речення ставиться крапка, знак питання, знак оклику або три крапки.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб певна група слів стала реченням, вона мусить бути інтонаційно оформлена. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією. **НАПРИКЛАД:** а) *пожежа*; б) *Пожежа!*

Ознаки речення

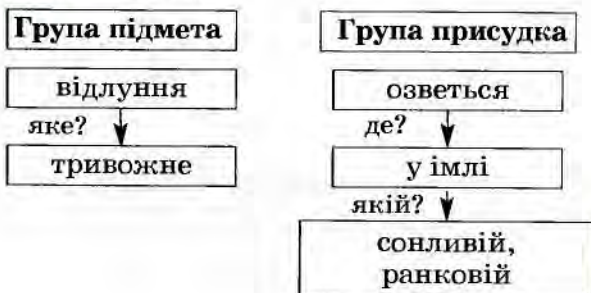
Специфічними ознаками речення, які відрізняють його від словосполучення, є:

- віднесеність висловлюваного до дійсності. Повідомлюване стверджується або заперечується, сприймається як реальне чи нереальне, можливе чи неможливе;
- смислова та інтонаційна завершеність;
- наявність граматичної основи.

Граматична основа

Граматичну основу речення складають головні члени (**підмет і присудок**) або один головний член речення. До граматичної основи може входити кілька однорідних підметів чи присудків. Другорядні члени речення (**означення, додаток, обставина**) утворюють групу підмета і групу присудка.

НАПРИКЛАД: *У сонливій ранковій імлі озветься відлуння тривожне* (Г. Чубач).

ВИДИ РЕЧЕНЬ

Принципи розподілу	Види	Приклади
За наявністю другорядних членів речення	поширені (мають другорядні члени речення)	<i>Ідуть теплі дощі. У лісі осінь.</i>
	непоширені (не мають другорядних членів речення)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>
За складом граматичної основи	двоскладні (граматична основа складається з підмета і присудка)	<i>Ідуть дощі.</i>
	односкладні (граматична основа складається з одного головного члена речення)	<i>Осінь. Люблю дощ.</i>
За кількістю граматичних основ	прості (мають одну граматичну основу)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>
	складні (мають кілька граматичних основ)	<i>Ідуть дощі, гуляє осінь.</i>

28 I. Поділіть поданий текст на абзаци й речення та запишіть. Визначте усно засоби зв'язку речень у тексті. Обґрунтуйте розділові знаки.

II. Прочитайте записаний текст, дотримуючись відповідної інтонації.

ФЛАМІНГО

У зоопарку цього, на жаль, не побачиш то справді захоплююче видовище, коли злітає табунець рожевих фламінго, але в зоопарку можна спостерігати характерний танок птахів, ходять фламінго басейном, кумедно дрібчучи ногами у такий спосіб вони на волі здійсмають мул і вилловлюють молюсків, рачків, збирають водорості, мулу, в цементованому штучному озері немає а їжа є в годівницях та навіть добре попоївши, сновигають птахи басейном, перебираючи ногами, «добувають» харчі ці птахи завжди вкупі і їдять, і кунаються, і чепуряться, і відпочивають всі разом на голос одного тієї ж миті відгукується інший на воді зросли – водою їх приязні не розіллеш (За Ю. Коваленком).

Фламінго

29 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чому саме речення, а не словосполучення є основною одиницею спілкування?

30 Подані непоширені речення перетворіть на поширені. Утворені речення запишіть, підкресліть у них граматичні основи.

1. Скрипів клен. 2. Листя шелестить. 3. Чайки летять. 4. Плаче небо.
5. Накрапає дощик.

31 Утворіть і запишіть з 2–3 поданими словами різні синтаксичні одиниці (словосполучення, просте речення, складне речення).

Університет, школа, мова, держава, дружба, хліб.

32 I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

II. Визначте, скільки граматичних основ має кожне речення. Які з них є складними, а які – простими?

Джарилгач – унікальний острів біля узбережжя Чорного моря в Херсонській області. На сорок кілометрів **тонкою** косою простягся він уздовж берега, відділений від материка такою ж затокою. Птахи, летячи восени з України у вирій, обов'язково роблять зупинку на Джарилгачі, бо це остання твердь на рідній землі. Наступна зупинка їх чекає за Чорним морем, у Туреччині.

Дикий піщаний напіввигорілий степ із нерухомими скельцями численних соляних озерець побачили лісничі Скадовського лісгоспзагу, коли після війни вперше обходили нові володіння. Незважаючи ні на що, вирішили оживити землю. З 1963-го року засадили деревами тисячу гектарів. Бурі, суховії загрожували молоденьким саджанцям. Але життя перемогло. Якось перебралися з материка дикі кабани і розмножилися тут. Лісничі завезли на острів оленів, ланей, муфлонів, фазанів. Тепер на острові справжнє лісове царство... (За Д. Бондарем).

 III. Позначте наголоси у виділених словах. За потреби скористайтесь словничком наголосів.

Розповідне речення

Усі речення залежно від мети висловлювання поділяються на розповідні, питальні, спонукальні.

Розповідним (рос. *повествовательным*) називається речення, у якому міститься повідомлення про якісь факти, події чи явища дійсності. Інтонація розповідного речення характеризується зниженням тону наприкінці речення.
НАПРИКЛАД: *Золоте свічадо розливає теплі ноти дня (О. Довгон'ят).*

Питальне речення

Питальним (рос. *вопросительным*) називається речення, яке містить запитання, що спонукає співрозмовника до відповіді, до роздуму над відповіддю. У таких реченнях тон підвищується на тому слові, що містить смислове питання. У кінці питального речення ставиться знак питання.
НАПРИКЛАД: *Чом верба свої віти над водою так уклінно нагиба? (П. Усенко).*

На початку питального речення можуть стояти питальні займенники (*хто, що, котрий* тощо), питальні прислів-

ники (*як, де, звідки, навіщо, відколи* тощо) і питальні частки (*хіба, невже, чи, що за*). Питання виражається також за допомогою **питальної інтонації**.

Риторичне речення

Риторичні речення – це речення, які не вимагають відповіді, бо вона вже міститься в самому запитанні.

НАПРИКЛАД: *Хіба можливо матір посварити із немовлям? (М. Рильський).*

Спонукальне речення

Спонукальним (рос. *побудительным*) називається речення, що виражає спонування до дії у формі прохання, поради, наказу, заборони, вимоги, заклику, перестороги тощо.

НАПРИКЛАД: *1. Хай доля матері всміхнеться і рушником застеле слід (В. Москвич). 2. Розкажи мені казку теплим голосом ночі, срібним променем дня (Н. Одинець).*

Спонування найчастіше виражається дієсловами **наказового способу, інфінітивом, різноманітною за своїм виявом спонукальною інтонацією**. Більш піднесеним тоном вимовляються речення, що виражають наказ, заклик, застереження.

Види речень за інтонацією

Розповідні, спонукальні та питальні речення можуть вимовлятися з підсиленою інтонацією, тобто вони стають **окличними** (рос. *восклицательными*). Оклична інтонація на письмі передається за допомогою знака **оклику**. Відсутність знака оклику свідчить про те, що речення є **неокличним**.

НАПРИКЛАД: *1. Ліси мої, хто вас убереже?! (О. Пахльовська) 2. І сонце яре з глибини небес сипнуло світанкову позолоту! (М. Боровко)*

Інтонаційне забарвлення окличних речень залежить від змісту речення. Позитивні емоції виражаються рівною висхідною інтонацією. Негативні емоції передаються висхідно-нисхідною інтонацією.

ПОРІВНЯЙТЕ: *1. Який світ широкий! 2. Знуцання це!*

33 I. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією. Яке з поданих речень є риторичним?

1. З в..ликим пензлем у в..ликих капцях фарбує гном оранжевий дашок (*Л. Костенко*). 2. Ти від куца червоної калини свою пригаслу душу засвіти (*М. Грищенко*). 3. З темного моря білявая хвил..чка до приб..режного каменя горн..ться (*Леся Українка*). 4. Вклоніться, люди, майстрові старому, володареві слова й р..месла! (*П. Переміш*) 5. Дороги нищимо, завалюєм стежки, хоча ніхто за нами не

ж..неться (М. Боровко). 6. Хай в маленьких очах відбива..тсья світ од маленьких ромашок до стартів в..ликих... (В. Симоненко). 7. Хіба є хто на Землі крилатіший за людину? (О. Гончар)

Інтонація (від лат. *intono* – голосно вимовляю) є складною єдністю висоти, сили, темпу й тембру мовлення. Цими засобами встановлюються значення слів у реченні, відбувається поділ речень на частини, досягається їхня внутрішня єдність. Кожне речення в мовленні має свій інтонаційний малюнок, який відображає думку мовця та емоційно-вольове ставлення до змісту висловлення.

34 I. Прочитайте вірш. Який настрій домінує в ньому? Чого більше у вірші: захоплення, суму, подиву, безнадії? Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та інтонацією. Поясніть, з якою інтонацією потрібно вимовляти кожне з них.

Двори стоять у хуртовині айстр.
 Яка рожева й синя хуртовина!
 Але чому я думаю про Вас?
 Я Вас давно забути вже повинна.
 Це так природно – відстані і час.
 Я вже забула. Не моя провина, –
 То музика нагадує про Вас,
 То раптом ця осіння хуртовина.
 Це так природно – музика і час,
 І Ваша скрізь присутність невловима.
 Двори стоять у хуртовині айстр.
 Яка сумна й красива хуртовина!

(Л. Костенко)

К. Білокур. Квіти

II. Прочитайте вірш удруге, дотримуючись визначеної вами інтонації.

35 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Поміркуйте, чому спонукальні речення невластиві науковому стилю, але широко вживаються в побутовому і художньому.

36 **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте по черзі речення, дотримуючись правильного їх інтонування.

1. Зацвіли вишні. 2. Зацвіли вишні? 3. Хай цвітуть вишні. 4. Зацвіли вишні! 5. Зацвіли вишні?!

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Указати, що речення просте.
2. Визначити граматичну основу та другорядні члени речення.

3. Односкладне чи двоскладне.
4. Поширене чи непоширене.
5. Вид речення за метою висловлювання.
6. Вид речення за інтонацією.

Зразок письмового розбору

Чому не спить верба в прозору осінь? (М. Стельмах)

Речення просте, двоскл., пошир., питальн., неокл.

- 37** I. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох поданих речень (на вибір).
 II. Переробіть подані розповідні речення на питальні та спонукальні, використовуючи питальні прислівники і частки, дієслова наказового способу. Прочитайте утворені речення з відповідною інтонацією.

1. Багряне листя під ногами покірно й тепло шелестить (*В. Сосюра*).
2. І вийшов Колумб на берег Америки вранці, ступив на траву не відомої досі землі (*Л. Костенко*).
3. Вересень сипле сині загати, листям багряним шлях застила (*А. Малишко*).
4. Джерелами дзвінкими повняються криниці (*М. Шмаль*).

- 38** Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Напишіть твір-розповідь з елементами опису на тему «Листопад у саду», використавши всі види речень за метою висловлювання та інтонацією.

Варіант Б. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік) на тему «Зустріч після канікул», використавши питальні, розповідні та спонукальні речення.

1. Щоб бути реченням, сполучення слів чи окреме слово мають виражати певну думку, бути інтонаційно оформленими, а самі слова – граматично пов'язаними (за допомогою закінчень і службових слів).
2. За метою висловлювання речення бувають розповідними, питальними і спонукальними, за інтонацією – окличними і неокличними.

§ 4. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

Про прямий і непрямий порядок слів у реченні та способи їх смислового виділення

- 39** I. Прочитайте мовчки поданий діалог. Поміркуйте, з якою інтонацією треба вимовляти кожну його репліку та які слова логічно наголосити.
 II. Прочитайте діалог уголос за ролями, дотримуючись правильної інтонації та логічно наголошуючи відповідні слова. Спробуйте інтонацією передати емоції та почуття персонажів.

– Я колись книгу читав, – задумливо сказав увечері Митько. – Так там писалося про те, як на тигрів полюють. Мисливець прив'язує до дерева козеня, а сам сидить у засідці...

– А деякі племена, – на льоту вловив я Митькову думку, – риють на стежці, якою звірі ходять на водопій, здоровенну яму...

– Думки читаєш! – радо згукнув Митько. – Ми ці обидва способи поєднаємо.

– А козеня де взяти?

Довіриливо дивлячись мені в очі, Митько запропонував:

– А якщо ми прив'яжемо тебе?

– Тобто як це? – вибалушивсь я.

– Мотузкою, як же ще! А де взять її – я знаю. У клуні висить...

– Ти що, жартуєш? – не повірив я власним вухам.

– Та які жарти? Чим ти гірший? Мекатимеш потрошку, здалеку й не видно, хто це. Може, воно вилізе з озера, щоб роздивитись. Га? І якраз у яму втрапить. А ми вже вириємо, постараємось.

– Та ти, мабуть, сказився, – обурився я, доп'явши, що Митько й не думає жартувати. – Чим я гірший за якусь там козу? А чим ти гірший? Навіть кращий, розумник такий! Мене! До дерева! Мотузкою! А як воно ззаду підкрадеться чи збоку? Ти подумав? Себе прив'яжуй!

– Хай буду я, – хоробро погодивсь Митько. – Я не якийсь там егоїст. Я згоден. Хоча, ти знаєш, мені здається, можна і не прив'язувати. Козу – інша справа, вона втекла б. А мене можна не прив'язувати. Я і так посиджу.

– Та гаразд уже, – охолов я. – А чому обов'язково комусь із нас? Може, курку? Нічим не гірша.

– Молодець! – вигукнув Митько. – Звичайно, курку! І мороки набагато менше. – І по хвильці додав: – Та й безпечніше (*Я. Стельмах*).

В українській мові, як і в російській, порядок слів у реченні вважається **вільним**, тобто за тим чи іншим членом речення не існує суворо закріпленого місця.

Розрізняють два типи порядку слів у реченні: **прямий** і **непрямий**.

Прямий
порядок слів

Прямий порядок слів (рос. *прямой*) вважається нейтральним і є характерним для офіційно-ділового та наукового стилів.

Розташування членів речення при прямому порядку слів

Підмет
стоїть перед
присудком

Означення
стоїть перед
означуваним
словом

Додаток
стоїть після
слів, від яких
залежить

Обставина
займає різні
місця

Непрямий
порядок слів

НАПРИКЛАД: 1. А сон пливе у тихі верболози (І. Шарапов).
2. Дерева снують весняним соком, біжать стежки по
спришах (М. Овдієнко).

У випадку **непрямого порядку слів (інверсії)** основний зміст речення зберігається, але зміна порядку слів дозволяє внести додаткові смислові відтінки, підсилити виразність слів.

Непрямий порядок слів використовується в **художньому та розмовному** стилях для виділення змістової значущості тих чи інших слів у реченні або для надання фразі особливого стилістичного забарвлення. **НАПРИКЛАД:**
1. По воді-бистрині ніжно-синій день хмарки золоті розіслав (М. Шпак). 2. А земля моя щастя родить (М. Сом).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порушення правил розташування членів речення може спричинити двозначність висловлювання. Неправильно побудованим є, наприклад, таке речення: *Сашко виконав два дні тому записані вправи*. Із цього речення незрозуміло, що було два дні тому – виконання вправ чи їх записування. Потрібно було сказати: *Два дні тому Сашко виконав записані вправи*.

Логічний
наголос

Логічний наголос (рос. *логическое ударение*) – це виділення більшою силою голосу найважливішого слова в реченні.

НАПРИКЛАД: 1. Завтра відбудеться конкурс. 2. Завтра відбудеться конкурс. 3. Завтра відбудеться конкурс.

У наведених реченнях логічно наголошуються виділені слова, бо вони виражають найсуттєвіше в повідомленні, а значить, і мають найбільшу змістову вагу. У цьому можна пересвідчитися, поставивши відповідні запитання. Перше речення є відповіддю на запитання: «*Коли відбудеться конкурс?*», друге – «*Чи відбудеться завтра конкурс?*», третє – «*Що відбудеться завтра?*»

40 I. Прочитайте речення. У яких із них є непрямий порядок слів?

- Хвилею зеленою здіймається навесні Батієва гора (М. Рильський).
- Солов'їний тихий свист гуляє за долиною (А. Малишко).
- Травень очі голубі розгубив у травах (В. Лучук).
- Оця реальна мить вже завтра буде спомином (Л. Костенко).
- Розвішує коцлятий свій хітон у вікнах снігопад утомлений (Т. Ганенко-Житовоз).
- Усміхайся – і світ вертатиме тобі усмішку (І. Томан).

II. Визначте частини мови слів першого речення.

41 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Поміркуйте, якої відповіді вимагатиме кожне із запропонованих питальних речень, якщо їх прочитати так, щоб логічно наголошеним було підкреслене слово.

1. Назар завтра їде? 2. Назар завтра їде? 3. Назар завтра їде?

42 I. Прочитайте вірш мовчки. Які настрої та почуття передає поетеса? Визначте, яке зі слів кожного речення логічно наголошене. Обґрунтуйте свою думку.

ОСІННІЙ ВЕЧІР

Кудись поспішало місто
У вирі буденних справ.
А осінь калини намисто
Вдягла із червоних заграв.
Зітхав у повітрі вечір,
Кружляючи тихо скрізь.
І ніжно комусь на плечі
Скидав золотавий лист.
А сонце багряним диском
Завмерло на небесах.

І десь неймовірно близько
У вирій здійнявся птах.
І знову туман осінній
Розтікся по всій землі,
Розтанули наші тіні
У тій золотавій млі.
А десь невідомо звідки,
Мелодія тиха пливла...
Так само тихо, без свідків
Замріяна осінь прийшла.

(Л. Коломієць)

II. Прочитайте вірш уголос, дотримуючись правильної інтонації та беручи до уваги логічний наголос для передачі відповідних змістових та емоційних відтінків значення.

43 Порівняйте два речення. У якому з них головним є повідомлення про те, що саме відбувалося, а в якому йдеться про місце дії? З'ясуйте, яка позиція є найсильнішою для будь-якого члена речення – на початку чи в кінці речення.

1. У нашій школі проходили змагання з гімнастики.
2. Змагання з гімнастики проходили в нашій школі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кінець речення – це сильна позиція для будь-якого члена речення, і найпростішим способом виділення якогось слова чи словосполучення є винесення його на останнє місце в реченні.

44 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте речення. Запропонуйте по черзі різні варіанти розташування слів у них. Простежте, як зі зміною порядку слів змінюється зміст та експресивність висловлювання.

1. Із грудня журнал «Однокласник» видаватиметься в англomовному варіанті. 2. Контроль за якістю продукції на підприємстві ведеться постійно. 3. Підвіз дітей до навчальних закладів здійснюють шкільні автобуси. 4. Гарантійний ремонт холодильників здійснюється в нещодавно відкритій майстерні.

45 Поставте усно запитання до кожного з наведених речень. З'ясуйте, що нового повідомляється в кожному випадку.

1. У другу зміну вчилися восьмикласники. 2. Восьмикласники вчилися в другу зміну. 3. До гурту підійшла огрядна жінка. 4. Огрядна жінка підійшла до гурту.

МОВЛЕННЬВА СИТУАЦІЯ

Після трудового дня Михайло Петрович зручно вмовстився у своєму улюбленому кріслі, щоб почитати нову газету. Через п'ять хвилин він роздратовано вигукнув: «Я більше ніколи не буду купувати цю газету!» На запитання свого онука-восьмикласника, чим погана газета, дідусь зачитав із неї такі речення:

1. Мамонт після тривалих переговорів із німецькою компанією поповнив колекцію унікальних експонатів музею. 2. Шановний Іване Петровичу, випускники школи запрошують Вас на традиційну зустріч із дружиною, яка відбудеться 18 жовтня. 3. Малиновий напій має багато необхідних для організму дорослих, дітей, вітамінів. 4. Цього року будуть виділені земельні ділянки під забудову хлівів для співробітників заводу.

Поясніть, чому газетні повідомлення роздратовали Михайла Петровича. Як потрібно їх відредагувати?

46 I. Прочитайте речення «Я приніс вам книжку» з різною інтонацією так, щоб передати чотири різні змістові відтінки значення.

II. Спробуйте скласти 3–4 речення, які залежно від інтонації можуть мати різний зміст. Запишіть їх і прочитайте з відповідною інтонацією однокласникам або батькам. Чи зрозуміють вони, про що ви хочете повідомити?

47 Напишіть твір-мініатюру, у якому був би розгорнений виклад після речення «А справа була така...», або «А йшлося ось про що...», або «А про це говорили так...».

1. Розрізняють два типи порядку слів у реченні: прямий і непряний.
2. Виділити певне слово в реченні можна за допомогою логічного наголосу або зміни порядку розміщення слів.

§ 5. ПІДМЕТ

Про види підметів і способи їх вираження

ПРИГАДАЙТЕ! Який член речення називається підметом? Якою частиною мови він найчастіше виражається?

48 Прочитайте речення. Доведіть, що виділені слова – підмети. З'ясуйте, якими частинами мови може виражатися підмет і яка його роль у реченні.

1. А **грим** по вулицях ходив і цвѣохкав батогом сліпучим (М. Боровко).
2. Довкола **все** зчудовано притихло (М. Боровко).
3. І стиглі пресолодкі **полуниці** там на очах палали і росли (М. Рильський).
4. Серед неба горить **білолиций** (Т. Шевченко).
5. З хвилини на хвилину можуть бути **поранені** (Ю. Збанацький).
6. У великій продовгуватій світлиці за столом сиділо **трос** (Ю. Мушкетик).
7. **Жити** – це не значить тільки брати, а й давати (Д. Ткач).
8. Нерозгадане тривожне «**як**» розвіялось скоріше, ніж думалося спочатку (М. Стельмах).

Особливості підмета

Види за будовою

Способи вираження

В українській мові, як і в російській, члени речення поділяються на головні й другорядні. Головні члени речення – підмет і присудок – становлять граматичну основу речення.

Підмет (рос. *подлежащее*) – головний член двоскладного речення, що означає особу, предмет або явище, якому приписується якась дія, стан чи ознака, виражена присудком. Підмет відповідає на питання *хто? що?*

За будовою підмети поділяються на прості й складені. **Простий підмет** виражається одним словом. **Складений** – двома і більше повнозначними словами.

Простий підмет виражається іменником, займенником, дієсловом чи словами інших частин мови у значенні іменника.

НАПРИКЛАД: 1. Там лишилися її рідні (Ю. Збанацький).
2. Незамоваюче серед темноти «ура» підіймалося все вище, охоплюючи вершину (О. Гончар).

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СКЛАДЕНОГО ПІДМЕТА

Спосіб вираження	Приклади
Сполучення іменника чи займенника в називному відмінку й іменника чи займенника в орудному відмінку з прийменником з	<i>Серпень з вереснем схрестили довгі шпаги не смертельні (М. Рильський).</i>
Словосполучення з кількісним значенням (числівник у називному відмінку, займенник <i>скільки</i> чи прислівники <i>мало, чимало, багато</i> й іменник, займенник чи прикметник у родовому відмінку множини)	1. <i>На підлозі бавилося двоє діток (Ірина Вільде).</i> 2. <i>Багато громів упало з неба (А. Малишко).</i>
Сполучення займенника <i>кожен, дехто, хтось</i> та ін. й іменника чи займенника в родовому відмінку множини з прийменником	<i>Ніхто з них не був навіть військовозобов'язаним (В. Козаченко).</i>

Продовження таблиці

Спосіб вираження	Приклади
Складна власна назва	<i>Багато незабутніх образів створила на оперній сцені Оксана Петрусенко (В. Туркевич).</i>
Стойке сполучення слів (фразеологізм)	<i>Бити байдики – улюблена справа ледарів.</i>

49 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Перекладіть і запишіть подані речення українською мовою. Поміркуйте, в якому з них виділене слово – підмет.

1. Марки – **это** его хобби. 2. **Это** занятие было его страстью*. 3. **Это** было его увлечение.

* *Страсть* – укр. пристрасть.

50 I. Прочитайте текст, визначте тип мовлення та стиль. Уявіть, що ви – художник. Розкажіть, як би ви змалювали на полотні зміст прочитаного: що було б на передньому плані, а що – на задньому; яка кольорова гама переважала б.

ПАСІКА

На пасіці гули у вуликах* бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. У вічках* подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали у вічка. У пасіці пахло медом, пахло молодою травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелася з бадиліною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного вулика довгою зеленою стежкою. Між вуликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки... Косе проміння промкнулося під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, вулики, зелене листя на грушах... (За І. Нечуєм-Левицьким).

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

огудина
ясні

В. Патик. Пасіка

* *Вулик* – рос. улей.

** *Вічко* – рос. летук.

II. Випишіть граматичні основи. З'ясуйте, що означають підмети та яка саме дія, стан чи ознака приписується кожному з них. Доведіть, що виділені слова не є підметами.

III. За виписаними граматичними основами усно перекажіть прочитане. Правильно наголошуйте слова, записані в рамці. Доповніть переказ невеликим описом зображеного на картині «Пасіка».

51 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте та підкресліть орфограми. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

II. Підкресліть граматичні основи. Над кожним підметом скорочено надпишіть частину мови, якою він виражений. Доведіть, що останнє речення не має підмета.

1. Як прикотилася до нашого села війна, мені ще тільки п'ятнадцятий минав (В. Сичевський). 2. Спинився час, л(е,и)жить, дрімає, втомився слухати сумне, в туман гарба його вгрузає, ніхто її не підштовхне (І. Ольховський). 3. Хай в маленьких очах відбива(ї,є)ться світ од маленьких ромашок до стартів в(е,и)ликих (В. Симоненко). 4. Осі(н,нв)ій сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гі(л,лл)яках (Л. Костенко). 5. «Будь ласка» не кланяється, «спасибі» спини (не)гне (Нар. творчість). 6. Що не гнеться, то швидко л(о,з)мається (Нар. творчість). 7. Може, десь у лісах ти чар-зілля шукала... (В. Івасюк). 8. (Не)розчаруй мене, любове, (не)зрадь мене, (не)обмини (М. Боровко).

III. З'ясуйте, які речення є складними та як поєднані їхні частини (за допомогою сполучників чи без них).

52 I. Спишіть речення. Підкресліть підмети, визначте спосіб їх вираження.

1. Ми з нею довго в полі **говорили**, не чули навіть гуркоту* доріг (Л. Костенко). 2. Тебе цей сад прийняв **гостинно** в свою завітчану сім'ю (Д. Луценко). 3. Чумацький Шлях, Стріла, Стожари летять в розгойдані світи (М. Стельмах). 4. Павло Григорович Тичина колись водив мене у ліс (М. Сом). 5. Майже три роки **минуло** від того далекого світлого дня (О. Гончар). 6. Кожен із бійців знав, що небезпека подвоїлася (О. Гончар). 7. І його підхопили з десятків рук, сильно підкинули вгору один, другий, третій раз (Іван Ле). 8. Багато пішло на фронт, чимало – в партизани (Є. Гуцало). 9. Але дехто з учнів викликав у нього глибоке занепокоєння (О. Донченко). 10. Гучне «Ура!» пронеслося тоді над лугами і впало в трав розморених дурман (Л. Первомайський).

* *Гуркіт* – рос. грохот.

II. Доберіть якнайбільше синонімів до виділених слів.

53 Визначте підмети в поданих реченнях. Поясніть свою думку. Відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. **Справа миру** – священна. 2. **Рівень успішності в класі** – високий. 3. **Стати переможцем** – його мрія.

МІРКУЙТЕ!

У першому реченні підкреслюється, що священною є не будь-яка справа, а тільки *справа миру*. Тому підметом є словосполучення *справа миру*.

Основне значення таких підметів зосереджене в залежному слові в словосполученні.

54 Складіть і запишіть речення, використавши подані сполучення слів у ролі складених підметів. Підкресліть граматичні основи.

Кожен із нас, кінець вересня, початок вистави, чотири хвилини, група артистів, багато квітів, Південний Буг, Петро Іванович, хтось із музикантів.

ВИСНОВКИ

1. Підмет називає предмет, про який розповідається в реченні, й має форму називного відмінка. Щоб не помилитися у визначенні підмета, необхідно добре усвідомити зміст речення.
2. За будовою підмет може бути простим і складеним.

§ 6. ПРИСУДОК

Про те, чим простий присудок відрізняється від складеного, та способи їх вираження

ПРИГАДАЙТЕ! Який член речення називається присудком? Яка його роль у реченні?

55 Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Доведіть, що між підметом і присудком існує нерозривний взаємозв'язок. З'ясуйте: підмет чи присудок є основним носієм граматичного значення всього речення.

1. Я сорочку з бабиної скрині* привезла із рідного села (В. Ковалівська). 2. Ридав, сміявся в тишині рояль (О. Ющенко). 3. Гуркочуть поїзди веселі знову, луною будять тишу світанкову (О. Ющенко).

* Скриня – рос. сундук.

Особливості присудка

Присудок (рос. *сказуемое*) – головний член двоскладного речення, який називає дію, стан або ознаку предмета, названого підметом. Присудок відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? що він є?*

НАПРИКЛАД: *Ти піснею прилинула у сад і засвітила кожну гілку цвітом* (М. Боровко).

Підмет і присудок залежні один від одного. При цьому присудок є основним носієм граматичного значення всього речення.

Види присудків

За структурою присудки бувають прості і складені.

Присудок за структурою

Простий

Складений

Дієслівний

Іменний

Простий
присудок

Простий присудок (рос. *простое сказуемое*) виражається особовим дієсловом (дійсного, умовного чи наказового способу), а також інфінітивом.

НАПРИКЛАД: *Вечір тихо задрімає у кутку до ранку (Г. Дудка).*

Складений
дієслівний
присудок

Складений дієслівний присудок (рос. *составное глагольное сказуемое*) складається з **інфінітива** й **допоміжного дієслова**. Основним компонентом складеного дієслівного присудка виступає інфінітив (називає конкретну дію). Допоміжне дієслово передає граматичне значення способу, часу, особи, числа.

Допоміжні
слова

У ролі **допоміжних слів** можуть бути:

- дієслова із значенням початку, кінця, продовження дії (*почати, стати, кинутися, перестати, зостатися, продовжувати* тощо);
- дієслова із значенням можливості, неможливості дії, прагнення, бажання (*мусити, уміти, хотіти, треба, бажати, думати, любити* тощо);
- прикметники типу *радий, здатний, ладен, згодний* тощо.

НАПРИКЛАД: 1. *Він художник і не хотів жертвувати своїм покликанням (І. Цюпа).* 2. *Я вірші став писати під вечір золотий (В. Сосюра).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу, у складеній формі наказового способу або фразеологізмом, також є простим. **НАПРИКЛАД:** 1. *А тепер будемо вечеряти.* 2. *Хлопці передали куті меду.* 3. *Хай він чекає на мене.*

ПОРІВНЯЙТЕ!

Я буду пізнавати життя.

простий

Я хочу пізнавати життя.

складений

Складений
іменний
присудок

Складений іменний присудок (рос. *составное именное сказуемое*) складається з іменної частини (іменника, прикметника, дієприкметника, займенника, числівника) і дієслова-зв'язки. Іменна частина є носієм лексичного значення присудка, а дієслово-зв'язка – граматичного.

Дієслово-
зв'язка

У ролі дієслова-зв'язки найчастіше вживаються слова *бути, стати, становити, являти, називатися, вважатися, зватися, доводитися, лишатися, прикидатися* тощо. До іменної частини можуть входити сполучники *як, мов, точно* та ін. **НАПРИКЛАД:** 1. Українська пісня має право на вознесення і воскресіння, право на повнокровне життя (Д. Мейс). 2. Київ стає не тільки духовним, а й освітнім центром (І. Гирич).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієслово-зв'язка **бути** у формі теперішнього часу (**є**) переважно опускається. Присудок із пропущеною дієслівною зв'язкою вважається складеним іменним із нульовою зв'язкою. **НАПРИКЛАД:** *Паляниця – хлібові сестриця.*

56 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте. Знайдіть серед поданих речень два речення зі складеним дієслівним присудком і два – зі складеним іменним. Обґрунтуйте свою думку.

1. Я з першого погляду в Київ закоханий (І. Драч). 2. Дідусь і дня не міг прожити у свої сімдесят п'ять без читання (О. Квітневий). 3. Семен зразу не може зважитися* почати бесіду (М. Коцюбинський). 4. Обличчя її стало мов білий камінь (О. Гончар). 5. Два джмелі з самісінького ранку пораяються коло квіток (П. Загребельний).

* *Зважитися* – рос. отважиться.

57 І. Спишіть спочатку речення з простим присудком, а потім – зі складеним. Підкресліть граматичні основи, визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. Покрова була на Запоріжжі найбільшим храмовим святом (Л. Орел). 2. Першими козаками були мешканці прикордонних поселень (З. Стефанов). 3. Наш Довженко був найсучаснішою людиною серед митців* кіно (Ю. Яновський). 4. Скрипка нас у танець кличе золотими голосами (В. Стельмах). 5. У групі був тоненький голосочок (Л. Костенко). 6. Лісову тишу напівсонного осіннього пралісу враз наповнило дзюрчання невеличкого потічка (М. Шумило). 7. Наша ціль – людське щастя і воля (І. Франко). 8. У дощовий день багато хто берегється напоїти курей (Нар. творчість).

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

українських
козакáми

* *Митіць* – рос. мастер, художник, работник искусства.

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

III. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Назвіть м'які звуки.

58 I. Замініть у поданих реченнях прості дієслівні присудки складеними дієслівними, дібравши для цього з довідки необхідні допоміжні дієслова. Утворені речення запишіть.

1. Осінь, поки непомітно, визирає з усіх шпаринок* (*О. Делеменчук*). 2. Ольга Дмитрівна міцно притискує дітей до серця і нестримно плаче від радості (*Ю. Збанацький*). 3. Улітку в спраглому небі гойдається вітер одвічних лип (*О. Гаран*). 4. Абрикоса цвіте. Промениста, натхненна, крислата... (*А. Головка*). 5. На сході багряно палав місяць (*Ю. Збанацький*). 6. Зроблю собі човна із мрій і весла із пісень (*М. Рильський*). 7. Уже не кує зозуля в кленах... (*В. Сосюра*).

* Шпарінка – рос. щель.

ДОВІДКА. Почати, продовжувати, хотіти, намагатися, закінчувати, не переставати, переставати.

 II. **ПОЗМАГАЙТЕСЯ!** Об'єднайтеся в три-чотири команди й спробуйте дібрати якнайбільше синонімів до виділених слів. Правильність виконання перевірте за словником синонімів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб не помилитися й правильно визначити синтаксичну роль інфінітива, треба:

а) з'ясувати, чи дія, позначувана інфінітивом, стосується підмета. Якщо ні – то інфінітив не входить до складу присудка. **НАПРИКЛАД:** Учитель попросив Сергія трохи зачекати. (Учитель лише просить, а чекатиме Сергій);

б) з'ясувати, чи не вказує інфінітив на мету дії, названу особовим дієсловом. Якщо так – то інфінітив буде обставиною. **НАПРИКЛАД:** Птахи злетілися спати. (Злетілися – з якою метою? – щоб спати).

59 Спишіть речення, підкресліть присудки. У яких із них до складу присудка входить інфінітив?

1. Ніщо не заважало сталеварові стежити* за піччю... (*Іван Ле*). 2. Сашко вийшов сказати кілька слів (*С. Квітневий*). 3. Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий поруб (*Л. Костенко*). 4. Я прийшла попросити пробачення і побажати тобі всього доброго (*В. Собко*). 5. Черниш наказав Блаженкові йти в бліндаж (*О. Гончар*). 6. Дід любив спати під дубом (*О. Довженко*). 7. У небі хмара хмару тягне дощем упасти на хліба (*М. Овдієнко*). 8. Павлуша не переставав думати про своє (*А. Головка*).

* Стéжити – рос. следить.

60 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть чотири речення, використовуючи слова *кинутися, почати, мусити, треба* в ролі допоміжних у складеному дієслівному присудку. Форму слів можна змінювати.

Варіант Б. Складіть чотири речення, використовуючи слова *вважатися, бути, доводитися, називатися* в ролі дієслів-зв'язок у складеному іменному присудку.

1. Присудок виражає основну інформацію про підмет і є носієм граматичного значення всього речення.
2. Присудок буває простим, складеним іменним і складеним дієслівним.

§ 7. УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

Про те, у якій формі вживається присудок при підметах, виражених сполученням слів та абрєвіатурою

Присудок і складений підмет

Зв'язок підмета і присудка має деякі особливості.

- При підметі, вираженому сполученням кількісного або збірного числівника з іменником, присудок ставиться: а) в однині, якщо увагу зосереджено на кількості виконавців; б) у множині, якщо увагу зосереджено на назві виконавців.

ПОРІВНЯЙТЕ:

1. П'ятеро учнів прийшло на репетицію.

увагу зосереджено на кількості

2. П'ятеро учнів прийшли на репетицію.

увагу зосереджено на назві

- При підметі, який означає часовий відрізок (вік, кількість років, годин), присудок ставиться в однині. Але якщо перед цим підметом є означення у формі множини, то присудок також ставиться у формі множини.

ПОРІВНЯЙТЕ: 1. Десять років швидко минуло. 2. Оті десять років швидко минули.

- При підметах, до складу яких входять іменники зі значенням кількості (*більшість, меншість, частина, половина, сотня, решта* та ін.), неозначено-кількісні числів-

ники (багато, мало, трохи та ін.), присудок ставиться переважно в однині і в тому самому роді, що й іменник зі значенням кількості. **НАПРИКЛАД:** 1. Більшість учнівського колективу взяла участь у змаганнях. 2. Багато людей не змогло потрапити на концерт.

Присудок
при
абревіатури

• При **абревіатурі** дієслово-присудок ставиться в тому ж роді, що й головне слово цієї абревіатури. **НАПРИКЛАД:** *МВС України повідомило про результати розслідування.* (МВС – Міністерство внутрішніх справ).

61 І. Прочитайте текст, поясніть його заголовок. Визначте основну думку прочитаного. Яким способом, на ваш погляд, можна стримувати людей від куріння?

НЕ КУРИТИ!

ЗОНА РОБОТИ ЛЕГЕНЬ

НА ЦИГАРКУ – КРІЗЬ ПАЛЬЦІ?

У 1655 році в Англії вперше було зроблено спробу науково обґрунтувати шкідливість тютюну. Лондонське королівське товариство повідомило, що одна крапля тютюнового масла вбиває кішку, проте певного ефекту це попередження не дало. І тільки наприкінці XIX століття боротьба з курінням почала набирати обертів. В авангарді, як не дивно, були Сполучені Штати Америки. У 1890 році багато штатів цієї країни заборонило (вперше у світі) продавати тютюн неповнолітнім. А в Індії, Ірані та Туреччині за куріння тютюну навіть страчували. З того часу минуло чимало років, але любителів цигарок тільки побільшало.

Сьогодні від хвороб, пов'язаних з курінням, у промислово розвинених країнах щороку помирає понад два мільйони осіб. Загальний рівень поширення куріння серед дорослого населення України становить 40 відсотків. Сто тисяч осіб у нашій державі щороку помирають від хвороб, спричинених ніотином. При цьому за рік дії закону, який забороняє курити в громадських місцях, заплатили штраф лише двадцять порушників... (З газети)

II. Визначте головні члени речення. Обґрунтуйте форму узгодження присудків з підметами.

62 Спишіть речення, вибираючи з дужок один із присудків. Свій вибір поясніть.

1. До приходу автобуса в мене (лишалось, лишилися) десять хвилин (В. Шевчук). 2. Шість класів (були, було) його очною освітою (Л. Вер-

нигора). 3. Більшість дворової челяді (подалося, подалася) геть – на вільний хліб, до землі або й до міста (Ю. Хорунжий). 4. Решта квіток на денну виставу (щезла, щезли) з каси (В. Голота). 5. І тепер сила-силенна вудіїв (сидять, сидить) по березі, а я дома (М. Кропивницький).

64 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ! Висловіть свої міркування стосовно такої фрази: «Життя наше – це подорож, а дружня бесіда – це візок, що полегшує мандрівникові дорогу» (Г. Сковорода).

64 Складіть усно розповідь з елементами опису на одну з поданих тем, використовуючи: а) речення з підметом, вираженим сполученням числівника з іменником; б) речення з підметом, до складу якого входить іменник *більшість*, *частина*, *решта* тощо.

Теми: «Екстремальні ігри», «Я і моє місто (село)», «Мій вихідний день», «Прогулянка містом (селом)».

Найбільшу складність під час побудови правильного висловлення становить узгодження присудка з підметами, до складу яких входять неозначено-кількісні числівники або іменник із значенням кількості.

§ 8. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Про те, коли між підметом і присудком тире ставиться обов'язково, а коли – за бажанням автора

65 Порівняйте попарно записані речення. Визначте в них граматичні основи та види присудків. Зробіть висновок, за якої умови між підметом і присудком ставиться тире.

1. Квіти є окрасою землі.

1. Квіти – окраса землі.

2. Тарас був цікавим співрозмовником.

2. Тарас – цікавий співрозмовник.

Ставимо тире

Між групою підмета і групою присудка на місці пропущеної дієслівної зв'язки *є* може ставитися **тире**. Відсутність дієслова-зв'язки у вимові позначається **паузою**.

НАПРИКЛАД:

Я – / громадянин України.

Тире ставиться	Тире дробільшого не ставиться (у цих випадках тире можна поставити лише при логічно наголошеному підметі та за наявності паузи між підметом і присудком)
Якщо підмет і присудок виражені іменниками в називному відмінку: <i>Бджола – відома <u>трудівниця</u>... (А. Пашківський).</i>	Якщо підмет виражений особовим займенником: <i>Ми сірі <u>гуси</u> в хмарі (А. Малишко).</i>
Якщо підмет і присудок виражені інфінітивами: <i>Правдою <u>дружити</u> – <u>щастя заслужити</u> (Нар. творчість).</i>	Якщо підмет виражений словами <i>це, то</i> : <i>То <u>креміль</u>, а не <u>чоловік</u> (Ю. Збанацький).</i>
Якщо один із головних членів виражений інфінітивом, а інший – іменником у називному відмінку: <i>Наше <u>завдання</u> – <u>навчатися</u>.</i>	Якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником: <i>Найдорожча <u>пісня</u> <u>недоспівана</u> (П. Осадчук).</i>
Якщо підмет і присудок виражені числівниками: <i>П'ять <u>плюс два</u> – <u>сім</u>.</i>	Якщо перед іменником-присудком є заперечна частка <i>не</i> : <i>Серце <u>не камінь</u> (Нар. творчість).</i>
Якщо перед присудком є слова <i>це, то, ось, значить</i> : <i>Поезія – <u>це діло совісне</u>... (А. Малишко).</i>	Якщо присудок має порівняльне значення: <i>І новорічна <u>ніч як казка</u> (Є. Гуцало).</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між групою підмета і групою присудка кома ніколи не ставиться, навіть якщо там чується пауза.

66 I. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Поясніть уживання тире та інтонацію речень. Спишіть перше речення. Покажіть за допомогою умовних позначень його інтонацію.

1. І плакати – це також щастя (Олександр Олесь). 2. Сиротою жити – сльози лити (Нар. творчість). 3. Гомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою (О. Гончар). 4. Пізнати себе – то школа не легка (П. Воронько). 5. Чесно працювати – це і є уміння (Д. Бедзик).

II. Визначте інфінітивні підмети. Які форми присудків уживаються при них?

67 I. Спишіть, ставлячи, де потрібно, тире. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Ти серце, сповнене любові, ти правий непоборний гнів (Р. Братунь). 2. З дитинства прищеплювати любов до природи наш обов'язок (Остан Вишня). 3. А зачарована Десна безмежно гарна, як весна

(А. Лемпівський). 4. Весна дівчисько в ластовинні, ще не ціловане в уста (Л. Костенко). 5. Наука найбільш важливе, найбільш прекрасне й потрібне в житті людини (А. Чехов). 6. Деревя пам'ять, що мовчить (А. Дністровий). 7. Мій отчий незабутній доме, ти вічний поклик* з даліни... (Р. Братунь). 8. Життя як вокзал. Хтось приїжджає, хтось від'їжджає (Л. Костенко).

* Поклик – рос. зов.

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією.

68 I. Перекладіть усно текст українською мовою. Поміркуйте, чи відповідає назва тексту його змісту. Відповідь обґрунтуйте, наводячи приклади з тексту.

ПИСАТЕЛЬ – ЭТО ФАНТАЗЕР

Роберт Стивенсон – известный английский писатель, автор знаменитой книги «Остров сокровищ».

В детстве Стивенсон часто болел и проводил целые дни и недели в Стране Кровати. Так он сам ее называл. Здесь мальчик жил в воображаемом мире. Прекрасен был этот мир. Диван – это горы. Ковер – это глубокое море. Одеяло – это ущелье между гор. Подушки – снежные вершины.

Когда приходило время спать, мальчик думал о том, что Солнце никогда не спит, что оно идет вокруг всей Земли. А когда наступало утро, он говорил, что сейчас на другой стороне земного шара мать укладывает спать **маленьких индейцев**.

За окном шел дождь. Мальчик представлял себе, как струи воды падают на корабли в бурном море.

Когда наступала зима, няня читала ему сказки из старой книги с картинками. Он знал, что замерзли реки и ручьи в стране, но живы они в **книге**. И он засыпал **счастливым** (За Л. Андреевим).

Воображаемый – укр. уявний; *болеть* – укр. хворіти; *ковёр* – укр. кілим; *ущелье* – укр. ущелина, міжгір'я; *шар* – укр. куля.

II. Запишіть українською мовою речення з тексту, в яких між підметом і присудком ставиться тире. Підкресліть головні члени речення, укажіть, чим вони виражені.

III. Порівняйте правопис і вимову виділених слів в обох мовах, визначте орфограми.

69 Випишіть із тлумачного словника або енциклопедії три визначення будь-яких понять. Поставте, де потрібно, тире між групою підмета і групою присудка.

70 Продовжте подані речення. Запишіть, розставляючи розділові знаки та позначаючи умовною позначкою логічно наголошені слова.

1. Україна – це... . 2. Українці – це... . 3. Конституція – це... .
4. Щастя – це... . 5. Моє місто – це... .

71 I. Прочитайте прислів'я. Як ви розумієте їхній зміст? Поясніть, у яких із них потрібно поставити тире і чому.

1. Осот і лобода для льону біда. 2. Учений без діла хмара без дощу. 3. У поганого майстра і пилка крива. 4. Паляниця хлібові сестриця. 5. Темної ночі і маленький вогник як сонце. 6. З поганого куща і ягода кисла. 7. Ніч ночувати не вік горювати. 8. Серце не камінь. 9. Море перепливти не поле перейти. 10. Любити людей це щастя.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

72 I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Обґрунтуйте наявність тире між підметом і присудком.

1. Любовь и дружба – взаимное эхо; они дают столько, сколько берут (А. Герцен). 2. Самое красивое* на свете – это глаза матери (А. Исаакян). 3. Счастье – это быть с природой, видеть ее, говорить с ней (Л. Толстой). 4. Знание – родник, который никогда не исчерпается (Нар. творчість).

* *Самое красивое* – укр. найкрасивіше.

II. Поясніть, як ви розумієте зміст кожного висловлювання.

III. Напишіть невеликий твір (5–7 речень), ідеєю якого було б одне із висловлювань.

ВИСНОВКИ

Тире ставимо між підметом і присудком на місці пропущеної дієслівної зв'язки є. Крім випадків, коли тире є обов'язковим, його треба ставити і при логічно наголошеному підметі за наявності паузи між головними членами речення.

§ 9. ОЗНАЧЕННЯ

*Про узгоджені й неузгоджені означення,
способи їх вираження та роль у мовленні*

ПРИГАДАЙТЕ! Який другорядний член речення називається означенням? Що таке епітет?

73 Прочитайте речення. З'ясуйте, від слів яких частин мови залежать виділені слова, чи виражають вони ознаку предмета та на які питання відповідають. Чи можна виділені слова вважати означеннями?

1. Мене завжди хвилюють птаці у вечірньому небі (О. Довженко).
2. Вони вийшли на галявину з високими березами (О. Донченко). 3. Демида все ще переповнювало щастя спілкування з майбутнім (В. Собко).

Особливості
означення

Означення (рос. *определение*) – це другорядний член речення, що називає ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий? котрий? скільки?* Означення за-

лежить від члена речення, вираженого іменником, і найчастіше виражається прикметником, дієприкметником, займенником, рідше – іншими частинами мови.

НАПРИКЛАД: *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В. Сосюра).*

Поширені і непоширені означення

Означення, виражені одним словом, називаються **непоширеними**, а означення, виражені прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, називаються **поширеними**.

Узгоджені означення

Означення бувають узгоджені і неузгоджені.

Узгоджені означення (рос. *согласованные определения*) узгоджуються з означуваним словом у роді, числі, відмінку. При цьому форма означуваного слова веде до зміни форми означення. Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, числівниками, займенниками. **НАПРИКЛАД:** 1. *Твоя цілюща, хлібе, сила, тече в моїх набряклих жилах (Д. Луценко).* 2. *Уже осінній пароплав на землю якір кинув (Т. Мельник).*

Неузгоджені означення

Неузгоджені означення (рос. *несогласованные определения*) виражаються іменниками, особовими займенниками, прислівниками, інфінітивами, сполученням слів. При цьому зміна форми означуваного слова не веде до зміни форми означення. **НАПРИКЛАД:** 1. *Налилося літо пахощамі квітів (В. Ковалівська).* 2. *Зелений подих теплої крилиці доносить розшум Кобзаревих слів (В. Симоненко).*

ПОРІВНЯЙТЕ!

Узгоджені означення

лісові квіти
сувора вимога
лісові насадження
цегляний будинок

Неузгоджені означення

квіти з лісу
вимога написати
насадження з дубків
будинок праворуч

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно правильно ставити питання та визначати синтаксичну роль залежних слів у конструкціях такого типу:

який? яке? які? яке?
сік з полуниць; завдання прочитати; двері на балкон; світло від лампи

74 I. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно зверте з надрукованим.

Мені не так багато треба:
 Під ноги росяну траву,
 Вгорі легку хустину неба
 І думки пружну тятину;
 У степовім краю хатину,
 Квітучу вишню під вікном,
 Любові й ніжності краплину
 І тихий човен із веслом;
 Ворота, всім вітрам відкриті,
 Стежину в щедрім спориші,
 Волошку вранішню у житі
 І пісню мамину в душі;
У серці березня начало,
 Криницю світлу аж до дна.

Рідні простори. Малюнок Софії Степанової (12 років)

І сонця теплого кружало,
 В якому тане сивина.

(В. Тарасенко)

II. Визначте художні засоби, зокрема художні означення (епітети). Простежте, як вони допомагають досягти образної виразності тексту. Як ви розумієте значення виділеного словосполучення?

III. Підкресліть узгоджені і неузгоджені означення, вкажіть, чим вони виражені.

75 **МІКРОФОН.** Коли, на вашу думку, людина може відчувати себе щасливою? Чи відчуваєте ви себе щасливим?

76 I. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення з неузгодженими означеннями. Зробіть їх письмовий синтаксичний розбір.

**НАГОЛОШУЙТЕ
 ПРАВИЛЬНО!**

одина́дцяти

1. У Василька була мрія винайти машину часу.
 2. Дорога ліворуч була широкою. 3. Командир дав наказ виступати. 4. Сергій часто згадував день приїзду.
 5. Гості Львова відвідують історичні місця. 6. Зайшов хлопець років одинадцяти. 7. Дорога була неблизькою.

8. У мене виникло бажання прочитати твори Олесея Гончара. 9. Солдати мали завдання вийти до набережної.

II. **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Серед поданих речень знайдіть одне, в якому немає означення.

77 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте та підкресліть орфограми. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. Високі кручі, тополя, дуб із яс(е,и)нем і калиною, верба, мости, місто на горах прощалися із журавлями (В. Харчук). 2. Оксамитовим* поясом з моху, наче на свято, осика підв()язала свій стан (Є. Гуцало). 3. І знову теплі пальці сонця хвилюють радіс(т)ний бузок** (В. Гнатюк). 4. Я думаю про горде право підводити сонця з імлі... (В. Коротич).

5. Прямо насупроти школи стояв будиночок для вчит(и,е)лів (*М. Стельмах*). 6. А ключі від щастя в наших руках (*М. Стельмах*). 7. Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце (з)під руки (*М. Гірник*). 8. Дивиться двір твій на місяць в підзорну трубу кр(и,е)ниці (*Ю. Ряст*).

* *Оксамітовий* – рос. бархатний.

** *Бузбк* – рос. сирень.

II. Підкресліть означення. Які з них є узгодженими, а які – неузгодженими? Доведіть, що виділене слово є означенням. На яке питання воно відповідає? Чим виражене?

78 Перекладіть подані слова й сполучення слів українською мовою. Складіть і запишіть речення, використавши перекладені слова й сполучення слів у ролі неузгоджених означень.

С железа; слева; в три этажа; прочитать; в клеточку; средних лет.

79 I. Прочитайте подані словосполучення правильно наголошуючи слова, подані в рамці.

II. Запишіть, замінивши в словосполученнях узгоджені означення на неузгоджені й навпаки.

ВРАЗОК. *Глиняний глечик – глечик із глини.*

Бальна сукня, вулиці села, бутербродне масло, захисний одяг, подруга по школі, братова книга, людська пам'ять, робітник без досвіду*, оливкова олія, ваза з кристалю, осінній день, експонат музею, міська вулиця, вода з моря, яблуневий цвіт, сонячне проміння, автобус для школи, ключ журавлів.

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

*пóдруга
олівкова
кристалю
яблунéвий*

* *Дóсвід* – рос. опыт.

III. Із трьома утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення. Підкресліть у них граматичні основи та означення.

80 I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок, який відобразив би основну думку прочитаного. Які ви знаєте народні обряди з використанням рослин?

На жаль, гарні традиції потроху забуваються. Ми швидше висадимо ранній персик, скоростиглий абрикос, утішатимемося хатнім лимоном, але забуваємо озеленити околицю молодим дубком чи кущем калини. А був же у нас в Україні прекрасний звичай*: народився син – висаджували два жолуді, з'являлася донька – висівали калинове зерня. У цьому мудрому обряді глибокий символ –

М. Максименко.
Натюрморт із калиною

красивого й корисного. Бо жодне весілля не обходилося без калини, якою прикрашали коровай та вінець молодої, а дубки символізували, що юній родині потрібні в прямому й переносному значенні підвалини для нової оселі. Чи не звідси таке поетичне весільне побажання: «Дарую два куці калиноньки, щоб мати дві дівчиноньки, а ще два дубочки – на синочки!»? (За В. Скуратівським)

* *Звічай* – рос. обычай.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Знайдіть і випишіть з тексту дев'ятнадцять означень разом зі словами, від яких вони залежать.

III. Перекажіть прочитаний текст, використавши виписані вами означення. Переказ запишіть.

ВИСНОВКИ

1. Означення називають ознаку предмета і залежать від члена речення, вираженого іменником.
2. Означення бувають узгодженими і неузгодженими. Потрібно добре зрозуміти зміст речення, щоб не помилитися у визначенні неузгодженого означення.

§ 10. ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

*Про те, що таке прикладка, як її визначити
та правильно написати*

ПРИГАДАЙТЕ! Які іменники є власними назвами? Що таке родове й видове поняття?

81

Прочитайте речення. Поміркуйте, на які питання відповідають виділені слова. Що вони означають? Якою частиною мови виражені? Чи можна їх вважати означеннями? Чому?

1. Село **Троянівка** гніздиться в долині (*Г. Тютюнник*). 2. **Сторож**-дід змете з порога сніг і слід твоїх чобіт (*А. Малишко*). 3. Краплинами блищать вологі очі **підлітка**-дівчати (*М. Рильський*). 4. Згадки, згадки течуть лазурною рікою, подібні до **Дніпра**-ріки (*В. Сосюра*).

Особливості
прикладки

Різновидом означення є **прикладка** (рос. *приложение*). **Прикладка** вказує на ознаку предмета і водночас дає йому іншу назву. Прикладка виражається іменником і може бути як загальною, так і власною назвою.

НАПРИКЛАД: 1. Під'їхали до зупинки «Площа Шевченка». 2. Місяць осліпив Світязь-озеро. 3. Завітали до міста Донецька. 4. Трава звіробій має лікувальні властивості.

Прикладка

Вказує на:

вік людини, місце проживання,
професію, рід занять,
національність,
якісну характеристику

Виступає назвою:

вулиць, сіл, міст, рік, озер, планет,
підприємств, установ,
газет, кінотеатрів, кораблів,
станцій тощо

Визначення
прикладки

Із двох іменників – власної назви і загальної назви –
прикладкою є:

а) **загальна назва**, якщо власна назва – це ім'я людини.
НАПРИКЛАД: *академік Борис Патон, учениця Ковальчук;*

б) **власна назва**, якщо це назва неістот (річок, міст, газет тощо) або кличка тварини. **НАПРИКЛАД:** *поема «Тополя», ріка Рось, кіт Мурко.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб не помилитися у визначенні прикладки, потрібно пам'ятати, що прикладка за змістом конкретніша від залежного слова, бо вона уточнює його, дає якісну характеристику. Наприклад, у сполученні *народ-волелюб* прикладкою є слово *волелюб*: *народ* (який?) *волелюб*.

82 Прочитайте, укажіть прикладку й означуване слово. Поясніть, на що вказує прикладка або назвою чого вона є в кожному випадку.

Озеро Байкал, гора Еверест, готель «Харків», журнал «Соняшник», інженер-дослідник, бульвар Тараса Шевченка, воїн-герой, воїн-переможець, бджола-золотоноша, вечір-князь, красень-місяць, донька-студентка, дівчина-грузинка, місто Луганськ, лікар-терапевт, песик Жук.

83 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чому прикладка є особливим видом означення?

84 І. Спишіть речення, підкресліть прикладки і означувані ними слова як члени речення. Укажіть, чим вони виражені. Які прикладки є власними назвами? Поясніть роль прикладки в мовленні.

1. Я **хочу** на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (*Л. Костенко*).
2. Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичайною справою (*О. Гончар*).
3. А друзі кажуть: нащо він тобі, цей куц-дикун (*М. Рильський*).
4. Ріка Суцїй, і що там тої **річечки**? (*Л. Костенко*).
5. У довгому, покрученому ярку розкинулося село Семигори (*І. Нечуй-Левицький*).
6. Не спочивать пішла в снопи, пошкандибала Івана-сина годувать (*Т. Шевченко*).
7. А човен

«Ластівка», мов пtiця, летить на крилах-парусах (В. Скоромовський).
8. Вдяг ясен-князь кирею золоту, а дика рожа – буйні корали (Леся Українка).

II. Запишіть виділені слова у фонетичній транскрипції. Прочитайте їх уголос, чітко вимовляючи кожен звук.

Узгодження прикладки

● Назви міст, сіл, річок узгоджуються в усіх відмінках із родовою назвою. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
до міста Львова за річкою Південним Бугом	до міста Львів за річкою Південний Буг

Але в географічній літературі назви населених пунктів і річок зберігають форму називного відмінка.

● Назви гір, озер, островів, станцій, планет, підприємств, кораблів, газет, художніх творів та ін. зберігають форму називного відмінка. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
на горі Говерла на станції Жмеринка	на горі Говерлі на станції Жмеринці

85 Спишіть, ставлячи слова в дужках у потрібній формі. Підкресліть прикладки, визначте відмінок прикладок і означуваних ними слів.

1. Побували на горі (Роман-Кош). 2. Доїхали до станції метро («Хрещатик»). 3. Зустрілися на вулиці (Лук'янівська). 4. Місячне сяйво над річкою (Лугань). 5. У місті (Біла Церква) відвідали дендропарк («Олександрія»). 6. Проїжджали недалеко від міста (Дніпропетровськ). 7. За катером («Сміливий») летіли чайки. 8. Друзі зустрілися в місті (Одеса) на вулиці (Дерибасівська). 9. Вірші надруковано в журналі («Однокласник»).

Пишемо через дефіс

Прикладка з означуваним словом пишеться окремо або через дефіс.

1. Якщо спочатку йде родове поняття, а потім видове, то прикладка пишеться **окремо**, якщо ж навпаки – то **через дефіс**.

ПОРІВНЯЙТЕ:

трава звіробій

↓ ↓
родове видове

звіробій-трава

↓ ↓
видове родове

Але: *жук-корі́д, льон-довгу́нець, заєць-руса́к, гри́б-паразит*. У цих словах прикладка входить до складу терміна.

2. Якщо спочатку йде загальна назва, а потім власна, то прикладка пишеться **окремо**, якщо ж навпаки – то **через дефіс**.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Марія-красуня *красуня Марія*

↓ ↓ ↓ ↓

власна загальна загальна власна

3. В інших випадках прикладка з означуваним словом, як правило, пишеться **через дефіс** – незалежно від її місця. Це, зокрема, прикладки, які характеризують предмет за якісними ознаками, віком, національністю, місцем проживання, фахом. **НАПРИКЛАД:** *учитель-мовник, мовник-учитель, хлопчик-малюк, малюк-хлопчик*.

Пишемо
в лапках

Умовні власні назви підприємств, установ, організацій, творів мистецтва, журналів, газет, пароплавів тощо пишуться в лапках. Прикладки, приєднані до означуваних слів за допомогою слів *імені, пам'яті, на ім'я, по імені*, в лапки не беруться. **НАПРИКЛАД:** *кінотеатр «Київська Русь», журнал «Всесвіт», Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*.

86 І. Запишіть словосполучення у дві колонки, знімаючи ризик: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо. Поясніть написання.

Риба/карась, ворон/птаха, вітер/пустун, квітка/ромашка, нарцис/квітка, дуб/дерево, Дніпро/ріка, ріка/Дніпро, Полтава/місто, поет/початківець, журнал/«Київ», льотчик/Онищенко, Онищенко/льотчик, льон/довгунець, трава/звіробій, народи/брати, сніжинки/пушинки, деревій/трава, одуд/птаха, птах/одуд, зима/лихоманка, мати/Катерина, Катерина/мати, батько/чабан, твір/опис, жук/корі́д, рута/м'ята, ріка/Роставиця.

*учень-відмінник
дуб-велетень
лікар-терапевт
дівчина-українка
студент-білорус
хлопець-киянин
дівчинка-семиліток
ворон-птаха
клен-дерево
Десна-ріка*

ІІ. З одним словом кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть складні речення.
ІІІ. Порівняйте вимову та написання виділених слів в українській та російській мовах.

87 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть прикладки. Обґрунтуйте вживання дефіса й лапок при прикладці.

1. Я жив колись в готелі *Україна* (Р. Третяков). 2. Он край шляху стоїть обгоріла вербиця вдовиця (Н. Кащук). 3. Слізьми водою розлилось

колишнє святе диво! (Т. Шевченко) 4. Не сон трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину сажає (Т. Шевченко). 5. Кошлатий вітер голодранець в полях розхристує туман (Л. Костенко). 6. А угорі про таїнства природи задумався мислитель чорногуз (Л. Костенко). 7. Пахне мамою сорочка вишиванка, цвітом яблуні, пшеничним колоском (Н. Багмут). 8. Будуть вік стояти біля броду посивілі верби матері (В. Симоненко). 9. Десна красна тече у даль, несе кудись мою печаль (А. Лемпіцький).

II. Провідмініайте виділені словосполучення.

Одеський національний академічний театр опери та балету

88 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть диктант (6–8 словосполучень) на тему «Написання прикладки окремо і через дефіс». Продиктуйте диктант сусідові по парті. Перевірте написання.

89 Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік), можливий між вами і вашим знайомим-іноземцем, який бажає дізнатися більше про ваше місто (село, країну). Використайте в діалозі прикладки, в тому числі й такі, що виражені власними назвами.

ВИСНОВКИ

1. Прикладка є різновидом означення і дає предмету іншу назву.
2. Прикладка з означуванним іменником може писатися окремо і через дефіс. Деякі прикладки беруться в лапки.

§ 11. ДОДАТОК

Про те, які додатки є прямими, а які – непрямыми, та про форми їх вираження

ПРИГАДАЙТЕ! Який другорядний член речення називається додатком? Яка його роль у реченні?

90 Порівняйте речення, записані в двох колонках. У якій із них виділені додатки означають предмети, на які безпосередньо спрямована дія присудка, а в якій – предмети, на які дія безпосередньо не спрямована, а лише певною мірою стосується його? Зробіть висновок, чим додатки першої групи відрізняються від додатків другої групи.

1. Смаглява ніч в колісці гір гойдала місяця малого (Д. Павличко).	1. Високе небо грається <u>струмком</u> (М. Боровко).
2. Кличуть <u>нас</u> у мандри океани... (В. Симоненко).	2. Десь грає ніч <u>на скрипці</u> самоти (Л. Костенко).

3. Красива осінь вишиває клен червоним, жовтим, срібним, золотим (Л. Костенко).

3. Я натормився від екзотики, від хитро вигаданих слів (М. Рильський).

Особливості додатків

Додаток (рос. *дополнение*) – це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого ця дія відбувається, і відповідає на питання непрямих відмінків: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?*

Додаток виражається найчастіше іменником, займенником або іншою частиною мови в значенні іменника.

НАПРИКЛАД: 1. З усіх-усюд мені Вітчизну видно (В. Сінгаївський). 2. Три явори посадила сестра при дорозі (Т. Шевченко). 3. Сміливого і куля не бере (Нар. творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Додаток може бути виражений і інфінітивом. **НАПРИКЛАД:** 1. Я так люблю (що?) сіяти (О. Довженко). 2. А дай (що?) жити, серцем жити і людей любити (Т. Шевченко).

Види додатків

Додатки, крім тих, що виражаються формою інфінітива, поділяються на прямі й непрямі.

Прямий додаток

Означає предмет, на який безпосередньо спрямована дія.

Стоїть у формі знахідного відмінка без прийменника:

1. Сашко поклав книжку.
2. Звістка облетіла село.

Непрямий додаток

Означає предмет, на який дія безпосередньо не спрямована.

Стоїть у формі будь-якого непрямих відмінка, крім знахідного без прийменника:

1. Сонце пробивається крізь хмари.
2. Нам було весело.

Форма родового відмінка

Прямий додаток може стояти й у формі родового відмінка в таких випадках:

- якщо перед дієсловом-присудком є заперечна частка *не*: *не підвів очей; не повернув голови;*
- якщо дія переходить не на весь предмет, а на його частину: *насипали борщу, купив хліба.*

91 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їх уживання.

II. Підкресліть додатки. Визначте, від якого члена речення вони залежать, форму їх вираження і що означають.

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

пучечки

1. Осінь кленам фарбувала крони прикрашала їм багрянцем скроні (*В. Раєвський*). 2. Вітер прозорий мене вогким* торкає крилом (*М. Рильський*). 3. І літо гостинне кладе на долоні пучечки достиглих солодких суниць (*В. Скомаровський*). 4. Жалкує юний вересень за літом за різнотрав'ям і за різноцвітом за вранішньою теплою росою і соняшників щедрою красою... (*Є. Черняк*) 5. Натягне дощ свої осінні струни торкне ті струни пальчиком верба (*Л. Костенко*).

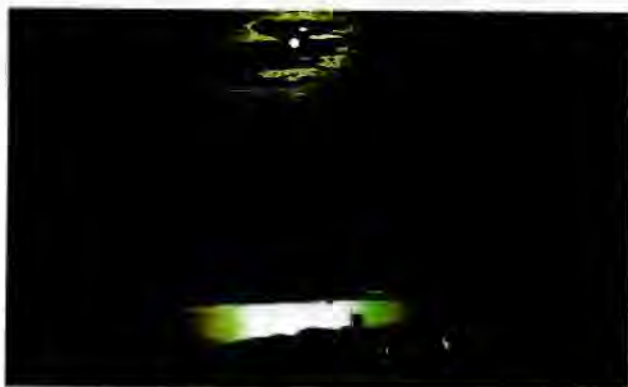
* *Вогким* – рос. влжним.

92 I. Прочитайте текст. Визначте мікротеми та засоби зв'язку речень у тексті.
II. Знайдіть у тексті словосполучення з додатками та запишіть їх у дві колонки: а) з прямим додатком; б) з непрямым додатком. Яка роль додатків у тексті?

ДИВНИЙ ВИТВІР МИСТЕЦТВА

Трагічна доля випала картині Архипа Івановича Куїнджі «Місячна ніч». Полотно не стало окрасою експозицій музеїв, бо вже під час створення було приречене на смерть. Під час його створення художник застосував цинкові фарби у такій концентрації, що мала призвести до цілковитого потемніння. Досягши нечуваного ефекту у відтворенні місячного світла, Куїнджі чудово розумів, що милуватися його картиною випаде не багатьом поколінням.

Через кілька років полотно почало поволі чорніти. Якийсь час воно ще виставлялося в експозиції Київського музею російського мистецтва, але потім, щоб хоч трохи продовжити йому життя, працівники музею перенесли картину в напівтемні кімнати запасника, куди не проникало руйнівне для неї сонячне світло. Але навіть утративши свій первісний вигляд, «Місячна ніч» заповняла, ведучи в дивовижний

А. Куїнджі. Місячна ніч

світ неповторної краси ночі. Здавалося, що перед тобою справжня річка, залита місячним сяйвом, а навколо дрімають заколисані спокоєм береги (За В. Туркевичем).

III. Розгляньте картину А. Куїнджі «Місячна ніч». Що ви можете сказати про її кольорову гаму? Які кольори переважають на полотні? За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане, доповнивши його невеликим описом (2–3 речення) картини «Місячна ніч».

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

*ро́ків
запасни́ка
пе́рвісний*

93 I. Спишіть речення. Знайдіть у них дієслова в неозначеній формі та підкресліть їх як члени речення. Надпишіть над ними питання, на які вони відповідають.

1. Трохи одпочити дозволено бідодахам та води напитись (Т. Шевченко). 2. Робітники вирішили затриматися (О. Квітневий). 3. Я тобі наказую мовчати, з коня я не зйду... (Ю. Яновський). 4. Жити чесно, трудитись для людей учили його і вдома, і в школі (Д. Бедзик). 5. Капітан хворіє, просить зайти (О. Гончар). 6. Любить людей мене навчила мати (В. Симоненко).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір). Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

94 Перекладіть речення українською мовою, поширивши їх додатками або означеннями. З утворених речень складіть і запишіть текст. Підкресліть другорядні члени речення.

1. Утро пришло. 2. Громыхнул гром. 3. Сад зашумел. 4. В воздухе разлилась свежесть. 5. Сверкнула молния. 6. Полил дождь.

95 Із поданими дієсловами в неозначеній формі складіть і запишіть по два речення так, щоб ці слова були: а) додатками; б) частинами складеного присудка.

Вирушати, говорити, написати, відпочити.

ВИСНОВКИ

1. Додаток називає предмет, на який спрямована дія і по відношенню до якого ця дія відбувається. Найчастіше додаток виражається іменником, зрідка – інфінітивом.
2. Прямі додатки, як правило, стоять у формі знахідного відмінка без прийменника, а непрямі – у формах непрямих відмінків, крім знахідного.

§ 12. ОБСТАВИНА

Про види обставин за значенням та способи їх вираження

ПРИГАДАЙТЕ! На які розряди за значенням поділяються прислівники? Який другорядний член речення називається обставиною?

96 I. Прочитайте спочатку текст із виділеними обставинами, а потім – без них. У якому випадку зміст повідомлення є більш конкретним? З'ясуйте, що означає кожна обставина. Зробіть висновок про роль обставини в мовленні.

РАХУНОК

Якось під вечір до мами, яка поралася на кухні, підійшов одинадцятирічний син і подав їй аркуш паперу. Витерши руки об фартушок, мама почала читати:

Рахунок за мою працю

«За замітання подвір'я – 5 гривень, за прибирання у моїй кімнаті – 5 гривень, за догляд за сестричкою – 15 гривень, за винесення сміття щовечора – 7 гривень, за гарні оцінки – 10 гривень. Разом – 42 гривні».

Закінчивши читати, мама лагідно глянула на сина, взяла ручку і на зворотному боці аркуша написала:

«За те, що носила тебе у своєму лоні 9 місяців, – 0 гривень, за всі ночі, які провела коло твого ліжечка, коли ти був хворий, – 0 гривень, за всі сніданки, обіди й вечері – 0 гривень, за життя, яке присвячую тобі кожного дня, – 0 гривень».

Закінчивши писати, мама ніжно посміхнулася і подала листок синові. Хлопчик уважно прочитав написане, і дві великі сльози покотилися по його щоках. Він перегорнув листок і на своєму рахунку написав: «Заплачено»...

Коли в особистих і родинних стосунках з'являються розрахунки, все закінчується. Любов – безрозрахункова, або її не існує (За Б. Ферраро).

II. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ! Як ви думаєте, чи повинні батьки платити дітям за гарні оцінки? Чи згодні ви з висновком, поданим автором у тексті?

Особливості обставини

Спосіб вираження

Обставина (рос. *обстоятельство*) – це другорядний член речення, який указує на місце, час, причину, мету, умову дії, а також на її спосіб або інтенсивність.

У ролі обставини виступають здебільшого прислівники, дієприслівники та іменники в непрямих відмінках. Обставини, виражені одиничними дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами, на письмі виділяються комами. **НАПРИКЛАД:** 1. Сиджу на березі ріки, дивлюсь вогким навколо зором (В. Сосюра). 2. Тонкий лист, облітаючи з жовтих дерев, лягає на плечі (О. Гончар).

Іноколи обставини можуть виражатися інфінітивом, а також **фразеологічним зворотом**. **НАПРИКЛАД:**

для чого?
Батько вийшов провести сина з хати.

як?
Семен стояв ні в сиз ні в тиж.

з якою метою?
Я прийшов вас попередити.

ВИДИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Вид	Що означає	Питання, на які відповідає	Приклади
Способу дії	Спосіб здійснення дії, вияву ознаки	як? яким способом?	Сидять <u>поруч</u> .
Міри і ступеня	Інтенсивність дії чи ознаки, міру їх вияву	якою мірою? як часто? скільки разів? наскільки?	Постукав <u>тричі</u> .
Місця	Місце дії, напрям руху	де? куди? звідки?	Стомилися <u>в дорозі</u> . Ішов <u>уперед</u> .
Часу	Час дії, її часову межу	коли? з якого часу? доки? відколи? як довго?	Мовчав <u>кілька хвилин</u> . <u>Завжди</u> хвилювався.
Причини	Причину, підставу виникнення дії	чому? з якої причини? через що?	Розсміявся <u>від радості</u> . Сказав <u>згарячу</u> .
Меті	Мету дії	навіщо? з якою метою? для чого?	Зупинилися <u>на відпочинок</u> . Пішли <u>спати</u> .
Умови	Умову, за якої відбувається чи може відбутися дія	за якої умови?	Прийдемо <u>за наявності</u> запрошення.
Допусту	Умову, всупереч якій відбувається дія	незважаючи на що? всупереч чому?	Прийшов <u>попри</u> <u>всі попереджен-</u> <u>ня</u> .

97 I. Спишіть речення, вставляючи замість трьох крапок обставини з довідки. Зважайте на зміст речення, його образність та ритм.

1. Упала паморозь на сливи, тумани бродять ... (М. Овдієнко). 2. А ... дощ січе, в шиби стукає тонко (Д. Обухов). 3. ... скрипів і осипався клен (Л. Костенко). 4. ... виглядають жоржини* через тин (Л. Костенко). 5. Тільки голе гілля й мертве листя ... шелестить під ногами востаннє (В. Сосюра). 6. Ходить ніч така стривожена ... темних і густих (В. Корж).

* Жоржина – рос. георгина.

ДОВІДКА. За вікнами, навшпиньки, в саду, по ярах, в травах, вночі.

II. Підкресліть обставини, визначте їхній вид за значенням, на яке питання відповідають, якою частиною мови виражені.

98 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чи може обставина в реченні залежати від підмета? Чому?

99 І. Визначте синтаксичну роль виділених сполучень слів. Зверте свою відповідь із міркуванням, поданим нижче.

1. Комбайнери працювали **від зорі до зорі**. 2. Справжні друзі ніколи **глека не поб'ють**. 3. Спортсмени **тримаються лікоть у лікоть**.

II. Складіть речення з такими фразеологізмами: *рукою подати, як кіт наплакав, як рак свисне*. Фразеологізми підкресліть як члени речення.

МІРКУЙТЕ!

У першому реченні виділене сполучення слів є фразеологізмом. Фразеологізми за лексичним значенням дорівнюють значенню одного слова, а тому є одним членом речення. Фразеологізм *від зорі до зорі* означає «довго», тому є обставиною часу.

100 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поміркуйте, яку синтаксичну роль виконують та якими частинами мови є виділені слова в поданому реченні.

Від виднокраю і до виднокраю **назустріч літу журавлі летять** (*В. Підпалій*).

101 І. Перекладіть і запишіть українською мовою. За потреби скористайтеся словником, уміщеним наприкінці підручника.

1. Первой мыслью Александра было убежать. 2. Максим очень хотел увидеть знакомого. 3. Марина пришла проведать подругу. 4. Командующий приказал открыть огонь. 5. Учитель попросил учащихся отнести книги в библиотеку. 6. Никто не бросился бежать от этого дождя. 7. После дождя прибежали в лес дети собирать грибы.

II. Підкресліть інфінітиви як члени речення. У яких трьох реченнях інфінітив є обставиною мети?

102 Уведіть у речення подані слова і словосполучення так, щоб вони були обставинами. Речення запишіть. Обставини підкресліть.

На честь свята, вісім років тому, з юнацьким завзяттям, високо, поспішаючи.

103 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

II. Підкресліть обставини, над кожною з них надпишіть її вид за значенням. Усно вкажіть, чим виражені обставини та на які питання відповідають.

1. Ні, ти не знаєш добре України, якщо на Запоріжжі не бував (*II. Ребро*). 2. Єдиний дубок ріс ро(с,з)кидисто, глушачи на(в)коло себе молоду соснову парость (*Ю. Яновський*). 3. Дзвенить над лугом початок літа (*Г. Овсієнко*). 4. Од переляку на його лобі виступив холодний піт (*I. Нечуй-Левицький*). 5. Десятикласники вчилися в другу зміну й по-

верталися зі школи вже (в)вечері (О. Довженко). 6. Кінь стрілою плигнув уперед, галопом помчався до застави (Ю. Збанацький). 7. Веселі очі дивляться (по)дитячому свіжо й безтурботно* (Є. Гуцало). 8. От і червень завітав нарешті в мальовничі батьківські краї (В. Скомаровський).

* *Безтурботний* – рос. беззаботный.

III. Виділені слова письмово розберіть за будовою.

104 I. Розгляньте картину З. Серебрякової, визначте її тему. На чому художниця зосереджує особливу увагу?

II. Напишіть невеликий текст-розповідь (6–7 речень) за картиною, використавши обставини, зокрема місця і часу, як засіб зв'язку речень. Обставини підкресліть.

З. Серебрякова. За сніданком

1. Обставина вказує на спосіб дії, її місце, час, причину, мету, умову тощо.
2. За значенням обставини поділяються на різні види.

§ 13. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ

Про порівняльний зворот, його роль у тексті та особливості виділення в усному мовленні й на письмі

105 Порівняйте речення, записані справа і зліва. Визначте, які з них характеризуються більшою образністю і виразністю. Завдяки чому, на вашу думку, це досягається? За потреби скористайтеся порадою «Як порівняти явища», уміщеною наприкінці підручника.

1. Вечір чеше розпущені коси в золотому, як сон, ручаї (Г. Коваль).
2. А проміння довге, як мітли, обмете сизо-хмарну даль (В. Симоненко).

1. Вечір чеше розпущені коси в золотому ручаї.
2. А проміння довге обмете сизо-хмарну даль.

Особливості звороту

Порівняльний зворот (рос. *сравнительный оборот*) образно характеризує предмети, дії, ознаки шляхом порівняння їх з іншими предметами, діями, ознаками. Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою

Синтаксична
роль

порівняльних сполучників *як, мов, мовби, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, буцім* тощо.

У реченні порівняльний зворот є одним членом речення і здебільшого виконує синтаксичну роль обставини способу дії. **НАПРИКЛАД:** *І горобці, неначе з-за куліс, упали табуном на просо (В. Симоненко).*

Виділення
зворотів

Порівняльні звороти в усному мовленні виділяються інтонацією, а на письмі – комами. Якщо зворот стоїть у середині речення, то коми ставляться з обох боків.

ПОРІВНЯЙТЕ:

1. Люблю, мов сонце, материнську мову.
2. Мов сонце, люблю материнську мову.
3. Люблю материнську мову, мов сонце.

Кома
не ставиться

Порівняльний зворот не виділяється комами у таких випадках:

- якщо порівняльний зворот є присудком або його частиною. У цьому випадку можна поставити тире. **НАПРИКЛАД:** *Дівчина – мов маківка.*

- якщо перед порівняльним зворотом є прислівники *майже, зовсім*. **НАПРИКЛАД:** *Хлопці говорили майже як дорослі;*

- якщо порівняльний зворот входить до складу фразеологізмів типу *жити як сир у маслі, боятися як вогню* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Запахло сіркою, горілим, і дощ линув як з відра (Панас Мирний).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід сплутувати з порівняльним зворотом прикладку зі словом **як**, яка на письмі здебільшого комою не відокремлюється. Наприклад, у реченні *Франко як поет відомий у світі* вислів «як поет» є прикладкою, а не зворотом. У цьому реченні не порівнюється Франко з поетом, бо він і є поетом. Ідеться про те, що Франко відомий світу в ролі поета.

106 І. Прочитайте виразно текст, правильно вимовляючи слова, записані в рамочці. Визначте стиль мовлення, укажіть художні засоби, зокрема порівняння. Поясніть роль порівняльних зворотів як засобу художнього вираження.

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**осока́
само́ї
бокíв

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими берегами в'ється

гадюкою Роставиця... А там далі вона повилася між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків (За *І. Нечуєм-Левицьким*).

II. Випишіть усі словосполучення з першого речення, поставте питання від головного слова до залежного.

107 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Доведіть, що лише в одному з поданих речень перед порівняльним сполучником ставиться кома.

1. На конвертах хат літо клеїть віконця як марки (*Л. Костенко*).
2. Старенька мати коло хати немов криниця степова (*І. Доценко*).
3. Вогонь як символ життя вважався найбільшою святістю (*В. Скура-тівський*).
4. Веселий дощ посипався мов крізь сито, вмить заснував прозору далечінь (*В. Скомаровський*).

108 Пригадайте й запишіть за дві хвилини якнайбільше фразеологізмів, побудованих на основі порівняння.

109 Утворіть з кожної пари речень одне речення з порівняльним зворотом, використавши різні сполучники. Утворені речення запишіть. Підкресліть звороти як члени речення.

1. Вже колоски, довірливі, звелись навшпиньки*, туляться до рук. Такими довірливими бувають діти (За *В. Скомаровським*).
2. Люблю я слово строге і вагоме, пряме, чисте. Таким прямим буває промінь, а чистим – дощ (За *В. Бичком*).
3. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі. Так височіє кістяк старої шхуни (За *Ю. Яновським*).
4. На світі білому єдине домашнє вогнище родинне, оселя наша і сім'я. Такою єдиною є Дніпрова течія (За *Д. Білоусом*).

* *Навшпіньки* – рос. на цыпочках.

МОЖЛИВА СИТУАЦІЯ

Восьмикласники списували з книжки речення, у якому потрібно було розставити розділові знаки.

Ось як це зробив Денис: «У тебе очі – мов зорі ясні».

А ось як це зробив Сашко: «У тебе очі мов зорі ясні».

Віддавши зошити на перевірку, хлопці з нетерпінням стали чекати результату: хто ж із них правильно розставив розділові знаки. Яким же було їхнє здивування, коли наступного дня вчитель усім роздав роботи і сказав, що ніхто з учнів не зробив жодної помилки.

Як ви думаєте, невже вчитель помилився, не помітивши помилки в роботі одного з учнів?

110 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свою відповідь. Підкресліть порівняльні звороти як члени речення.

1. Їх сміх і спів як джерело, з якого п'єш травневі роси (М. Боровко).
 2. І липень, що в густі покоси вгруз, селу неначе хлопчику малому на-
 тят на очі сонечка картуз (М. Боровко). 3. Вишитий або тканий руш-
 ник як місток до наших душ від часів недавніх і далеких... (М. Чуд-
 на). 4. Ліворуч хата давня наче гріх шибками* посміхається леваді
 (М. Боровко). 5. Володимир стояв білий як стіна, з лоба йому котили
 краплі поту... (В. Шевчук). 6. І дивиться місяць на землю, де в цвіті
 немов у фаті йде весна (Д. Іванов). 7. Голова без розуму як ліхтар**
 без свічки (Нар. творчість). 8. Тихесенько стукає в шибку бентежне
 як сон зітхання (Н. Гамалій).

* Шибка – рос. оконное стекло.

** Ліхтар – рос. фонарь.

II. Виберіть із речень порівняльний зворот, який, на вашу думку, найпоетичніший. Уведіть цей зворот у самостійно складене речення.

111 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Опишіть усно дівчину або хлопця, використавши порівняльні звороти. Скористайтеся поданою довідкою.

ДОВІДКА. Для опису дівчат: струнка, як тополя; горда, мов князівна; розкішна, як жоржина; колюча, як троянда; граціозна, як лань; усміхнена, як сонечко; вертлява, як білочка.

Для опису хлопців: ставний, як явір; міцний, як дуб; нестримний, як вітер; сміливий, як тигр; привітний, як сонечко; хвацький, як козак.

Варіант Б. Складіть і запишіть речення з поданими порівняльними зворотами. Звороти підкресліть як члени речення.

Мов калина, наче дзвіночки, мов лід, майже як і вчора, як пір'їна, мов золоті сльози.

ВИСНОВКИ

1. Порівняльний зворот образно характеризує предмети, дії, ознаки, на письмі здебільшого відокремлюється комами.
2. У художньому мовленні порівняльний зворот виконує певну стилістичну роль.

Проект

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів.
 Виконайте одне із запропонованих завдань проекту. Підготуйтеся до презентації результатів своєї роботи.

1. Підготуйте і виголосіть промову на захист означення, обґрунтувавши його роль у мові.

2. Підготуйте диктант на тему «Тире між підметом і присудком» (10–12 речень).
3. Складіть і розіграйте гумористичний діалог «На базарі», ввівши до нього 3–4 порівняльні звороти.
4. Складіть казку про те, як обставина хотіла дізнатися, кому ж вона ближчий родич: підмету чи присудку.
5. Укладіть словничок фразеологізмів, прислів'їв та приказок, до складу яких входять обставини.
6. Накресліть схему-опору «Головні й другорядні члени речення».

§ 14. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ Й ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ»

112 І. Прочитайте виразно текст. Визначте його основну думку. Схарактеризуйте поведінку кожного персонажа твору. Хто з них у вас викликає симпатію? Чи можна вважати міцною дружбу, яка розпадається під впливом насміхань?

МІЛЕДІ ВАЛЯ І СЕР МИТЯ

Був звичайнісінький ранок. Надворі лежав звичайнісінький сніг. Валя і Митя, як завжди, йшли до школи разом. Неподалік від школи зустріли незнайомого чоловіка. Кремезного, засмаглого, у кашкеті моряка далекого плавання. Він одразу сподобався і Валі, і Миті.

Певно, й моряк звернув увагу на хлопчика й дівчинку, бо спочатку він уповільнив ходу, потім по-дружньому всміхнувся і нарешті сказав:

– Вибачте, міледі, вибачте, сер! Мені здається, у дами замерзли руки. Якщо ви дозволите, я донесу портфель.

І перш ніж Валя і Митя второпали, що й до чого, моряк узяв із рук дівчинки портфель і пішов поруч.

Усю дорогу до школи він говорив весело й дотепно. А перед самими дверима віддав Валин портфель Миті, попрощався і зник.

Мабуть, на тому усе й скінчилося б. Але наступного дня Валя зупинилася на тому самому місці й серйозно сказала:

– Сер, у міледі змерзли руки. Візьміть портфель!

І Митя, покліпавши очима, взяв портфель. З того дня ця гра повторювалася багато разів. Та ось перед самими дверима школи Валя і Митя зіткнулися з Віктором Буковим і Андрієм Подосеком.

– Хм! – хмикнув Віктор. – Ви тільки гляньте на цю парочку. Митю, ти що, віслук? Чи вона хвора?

– Почервонів, почервонів, почервонів!!! – заволав на всю вулицю Андрій Подосек. – Ви тільки гляньте, червоний як рак!

А Митя справді знітився і зашарівся аж до вух. Але виручила хлопця Валя. Наче нічого й не сталося, вона прямо-таки королівським тоном сказала:

– Прошу, сер, не звертайте уваги на цих погано вихованих людей. Ми запізнюємося.

І Митя раптом згадав того веселого моряка і подумав, що моряк у ту мить нізащо не віддав би портфель Валі. І в Миті заговорили впертість, чоловіча гордість, упевненість. Він рішуче ступив уперед, розчинив шкільні двері, пропустив Валю і на зло Вікторіві й Андрію допоміг дівчинці зняти пальто.

– Дякую, сер, – сказала Валя й одразу прожогом кинулася в клас (За А. Маркушею).

II. Скажіть, що саме, на вашу думку, людина шукає в друзях. Які моральні якості ви найбільше цінуєте в друзях? Чому дружба інколи розпадається?

III. Виконайте завдання до тексту.

1. Наведіть із тексту приклади речень, різних за метою висловлювання та інтонацією.

2. Зробіть письмовий синтаксичний розбір виділеного речення.

3. Знайдіть у тексті використані фразеологізми. Поясніть їхнє лексичне значення.

4. Яке з двох речень тексту – перше чи друге – є поширеним? Доведіть свою думку. Схарактеризуйте за будовою присудки в цих реченнях. Чи є в тексті інші непоширені речення?

5. Випишіть із речень тексту два дієслівних та два іменних словосполучення.

113 I. «Допоможіть» кожному слову знайти свою фразеологічну пару. Запишіть утворені сполучення.

Бити, сидіти, попасти, розбити, писати, кататися, б'ється, видно, звалився.

ДОВІДКА. Між двох вогнів, як курка лапою, в пух і прах, на двох стільцях, як сидорову козу, як риба об лід, як сніг на голову, як на долоні, як сир у маслі.

II. Із двома сполученнями складіть і запишіть речення. Підкресліть фразеологічні звороти як члени речення.

114 I. Перекладіть і запишіть українською мовою. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією. Підкресліть означення і додатки.

Поговорим о бабушках

Давайте поговорим о пожилых людях – о собственных бабушках. Ох уж эта бабушка! Надоедает. Считает маленьким. Заставляет есть, кутает.

Ну что делать с такой бабушкой? И стыдно бывает за грубость, да сдержаться трудно.

Не знаешь, что делать с бабушкой? Терпеть, опекать. Беречь. Пусть она считает тебя маленьким и беспомощным, ты-то знаешь, что во многом сильнее и здоровей ее.

Бабушке твоей осталось жить **меньше**, чем тебе. Старость – довольно тяжкое и печальное время жизни. Все свое, личное, у нее позади: заботы, радости, тревоги, интересная жизнь, надежды. И только ты – единственная забота. Ее последняя радость, ее постоянная тревога, ее основной жизненный интерес, ее тайная надежда (За І. Медведєвою).

Пожило́й – укр. літній; *надоеда́ть* – укр. набридати; *стыдно* – укр. соромно; *беспомощный* – укр. безпорадний.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

115 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невелику розповідь з елементами опису (6–8 речень) про осінню грозу, використавши обставини *несподівано*, *раптом*, *зненацька* і порівняльний зворот. Укажіть засоби зв'язку речень у вашому тексті.

Варіант Б. Складіть і запишіть невеликий опис дуба (6–8 речень), використавши означення *прадавній*, *предковичний*, *могутній*. Укажіть засоби зв'язку речень у вашому тексті.

116 **МІКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Опрацювавши розділ «Головні і другорядні члени речення», я можу, наприклад...

2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

117 Виконайте тестові завдання. Зверте свої відповіді з тими, що подані в кінці підручника. З'ясуйте суть допущених помилок, якщо такі були.

ТЕСТ

1. Укажіть словосполучення, у якому допущено граматичну помилку:

А. Дякувати Марію Сергіївну.

Б. Автобус на замовлення.

В. Прийшов о сьомій годині.

Г. Відповідно до наказу.

2. Укажіть рядок, у якому всі сполучення слів є словосполученнями:

А. Хліб і сіль, червоний олівець, іду далеко.

Б. Ходити навколо, щира посмішка, росте в полі.

В. Підійшов він, писав швидко, коштовний камінь.

Г. Високо в горах, зелена трава, віє вітер.

3. Укажіть поширене речення:

А. Сашко з Дмитром будуть учитися.

Б. Маринка вчасно закінчила писати.

В. Сотні людей почали співати.

Г. Ми з тобою будемо радіти.

4. Укажіть речення, у якому присудок є складеним дієслівним:

А. Снаряди почали вже падати в річку (О. Довженко).

Б. Хіба є хто на світі крилатіший за людину? (О. Гончар).

В. Народ росте, і множитья, і діє (В. Симоненко).

Г. І нехай наше життя буде чудесною піснею (І. Цюпа).

5. Укажіть ДВА речення, у яких порівняльні звороти потрібно виділити комами:

А. Усе йде як по маслу.

Б. Двір був огорожений ніби фортеця.

В. А дівчина мов калина.

Г. Хлопці говорили майже як дорослі.

Ґ. Почав падати град як горох.

6. Установіть відповідність між виділеними в реченнях словами та їхньою синтаксичною роллю (назва одного члена речення є зайвою):

А. Нам треба було вийти навпростець до річки... (Л. Дмитерко).

Б. Наука – найбільш важливе, найбільш прекрасне в житті людини (А. Чехов).

В. Панський будинок з білого каменю стоїть, немов палац (Марко Вовчок).

Г. А на лузі трава п'є все менше води (П. Осадчук).

1. Обставина.

2. Неузгоджене означення.

3. Частина складеного присудка.

4. Непрямий додаток.

5. Підмет.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Поясніть відмінність між словом, словосполученням і реченням.
2. Який порядок слів у реченні є прямим? Що таке логічний наголос?
3. Яку роль у структурі речення виконує підмет? Наведіть приклади речень зі складеним підметом.
4. Які є види присудків? Коли між підметом і присудком ставиться тире? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про особливості узгодження присудка з підметом.
6. Чим узгоджені означення відрізняються від неузгоджених? Наведіть приклади.
7. Розкажіть про написання прикладок.
8. Чим прямі додатки відрізняються від непрямих? Наведіть приклади.
9. На які види за значенням поділяються обставини? Наведіть приклади.
10. Розкажіть про виділення порівняльних зворотів в усному мовленні та на письмі.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

Наша **пунктуація** як система розділових знаків в основних своїх виявах склалася до XVIII століття. У давньоруських пам'ятках розділові знаки (а їх було мало: крапка, три крапки, розміщені у вигляді трикутника; чотири крапки, розміщені у вигляді ромба) смислової функції не мали, а ставилися відповідно до потреби того, хто писав, з метою «відпочити».

Розвиток пунктуації пов'язують із виникненням книгодрукування, і «винайшли» її працівники друкарні. У їхнє завдання входило подавати друкований текст так, щоб читач легко сприймав прочитане. Тому друкований текст треба було членувати на окремі частини. Виникнувши з практичної необхідності, пунктуація стала розвиватися, удосконалюватися, брати на себе роль виразника точнішого і глибшого вираження змісту написаного.

Кома і крапка – найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книгах шістнадцятого століття.

Кома – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю.

Тире – слово французьке. Означало воно у французькій мові – тягти.

І ТАКЕ БУВАЄ!

ЯК ЦАР ПОВЕЛІВ

Доводилось чути мені:

– Навіщо ті коми дурні, – казав п'ятикласник-хлопчак, – зі слів зрозуміло і так.

На це я казав у одвіт:

– Є притча старезна, як світ, переказ про вирока царя, коли привели бунтаря.

Слузі він диктує в ту мить:

– Карати не можна простить.

Той пише, як цар повелів,

А коми не ставить між слів.

І ось на майдані для страт –

Бунтар у кайданах. І кат,

Що мав за царя відомстити.

– Карати, не можна простить, –

слуга об'явля рішенець.

Аж руку підносить мудрець

(усі шанували його):

– Не так прочитав ти, слуго.

Бо встиг зазирнуть тайкома,

Що коми у тексті нема.

Взяв вирока, поправив умить:

Карати не можна, простить.

(Д. Білоус)

ЩО КРАЙ, ТО ЗВИЧАЙ

● У Японії та Австрії за давньою традицією дітей вчать писати і правою, і лівою рукою. У європейських країнах діти вчать писати зліва направо. Справа наліво пишуть учні арабських країн. А в Стародавній Греції вчили писати перший рядок справа наліво, а другий – навпаки.

● В Іспанії з давніх часів утвердилося правило: окличні та запитальні знаки ставити в кінці й на початку речення. Іспанські педагоги вважають, що ця традиція допомагає учням заздалегідь зорієнтуватися, якою інтонацією вимовляти при читанні речення.

ВИМОВТЕ СКОРОМОВКИ

● Кричав Архип. Архип охрип. Не треба Архипу кричати до хрипу.

● Мишка раз прийшла до кішки, уклонила кішці в ніжки. Кішці – смішки, мишці – нітрішки.

● Гай-гай, коточок випив бабин медочок, випив і злякався, за збанок сховався.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
черговий у їдальні колишні випускники змусив вивчити трапляються помилки правильна відповідь довів теорему написав два рядки не заважай писати перегорніть сторінку розгорніть зошит навчальний корпус	дежурний у столовій бувші випускники заставив вивчити зустрічаються помилки вірна відповідь доказав теорему написав дві стрічки не мішай писати переверніть сторінку розкрийте зошит учбовий корпус

ОКРЕМІ ВАРІАНТИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

опанувати (що?) знання
оволодіти (чим?) знаннями
дорікати (кому?) товаришеві
дякувати (кому?) сестрі
сповнений (чого?) поваги, завзяття
властивий (кому?) дітям
характерний (для кого?) для дітей

збиткуватися (над ким?) над хлопцем
глузувати (з кого?) з підлітка
пропустити (з якої причини?)
через хворобу
йти (по що?) по ягоди

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Корисливий – який прагне власної вигоди, базується на матеріальній вигоді, робиться заради власної наживи (*корислива людина, робити з корисливою метою, з корисливих міркувань*).

Корисний – який приносить або здатний приносити користь, добрі наслідки (*корисна книга, комахи, справа*).

Вагáтися – відчувати неспроможність відразу вирішити що-небудь; роздумуючи, схилитися то до одного, то до іншого рішення: *Пішов до дядька без вагань*.

Коливáтися – ритмічно рухатися з одного боку в інший, назад і вперед або зверху вниз; злегка гойдатися: *Маятник коливався*.

*Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка.
«Тече вода в синє море, та не витікає...»,
а на ній човни золотії звуків, слів мови –
«із сивої давнини причалюють човни
золотії...»*

П. Загребельний

Односкладні речення. Неповні речення

Ви знаймете:

- види односкладних речень;
- особливості неповних речень.

Ви навчитесь

- розрізняти види односкладних речень і неповні речення;
- оцінювати роль односкладних і неповних речень у текстах різних стилів;
- правильно будувати і використовувати в мовленні односкладні й неповні речення;
- правильно вживати тире в неповних реченнях.

§ 15. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Про те, чим односкладні речення відрізняються від двоскладних, їхні види та роль у мовленні

ПРИГАДАЙТЕ! З чого складається граматична основа речення?

118 Порівняйте речення правої і лівої колонок. З'ясуйте, у якій групі речень граматична основа складається з одного головного члена речення. Чи потрібен їм другий головний член? Порівняйте характер розповіді речень кожної пари. Поміркуйте, яка роль односкладних речень у мовленні та як їх можна відрізнити від двоскладних.

1. Люблю тишу.
2. Пахне травами.
3. Яскраве сонце.

1. Я люблю тишу.
2. Пахнуть трави.
3. Світить яскраве сонце.

Особливості структури

Речення, граматична основа якого складається з одного головного члена речення, називається **односкладним** (рос. *односоставным*).

Другий головний член односкладному реченню не потрібний, оскільки зміст речення і так зрозумілий. **НАПРИКЛАД:** *Отак пролетчу сніжком над долиною (А. Малишко)*. До структури цього речення можна легко ввести підмет *я*, але потреби в цьому немає, бо дієслово *пролетчу* вказує, що дія приписується саме 1-й особі однини (*я пролетчу*).

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними і непоширеними, а також частинами складного речення.

НАПРИКЛАД:

Стислі, скупі рядки, але як багато вони вміщують!

односкл., пошир.

двоскл., пошир.

(О. Гончар).

Роль у мовленні

Односкладні речення урізноманітнюють і збагачують мовлення. Ними можна передати думки, почуття, відтінки, які неможливо передати двоскладними реченнями.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Головний член односкладного речення не можна називати підметом або присудком. Адже підмет і присудок взаємопов'язані (не можуть існувати один без одного), а в односкладному реченні є лише один головний член, який суміщає в собі функції і підмета, і присудка. Тому правильно казати так: односкладне речення **з головним членом у формі підмета або присудка**.

119 Прочитайте речення, доведіть, що всі вони односкладні. З'ясуйте, у яких із них головний член речення означає дію, а в яких – стверджує наявність предмета. Які з речень поширені, а які – непоширені?

1. Люблю нести з криниці воду і не розхлюпати ні краплі (А. Камінчук).
2. Далекі стрічі вечорові. Росисті сутінки розлук (П. Василенко).
3. Навчи мене премудрості, навчи, моя сувора і ласкава Музо... (Марія Влад).
4. На небі зоріло (К. Гриневичева).
5. Багато зірочок блискучих розсипано по небесах (Л. Глібов).
6. Зимовий вечір. Тиша (П. Тичина).
7. Ніч. Тиша. Біле, біле поле (В. Сосюра).

Те значення, яке у двоскладному реченні передається двома головними членами – підметом і присудком, в односкладному реченні зосереджується в одному головному члені. Головний член односкладного речення називає предмет або явище і разом з тим стверджує його наявність, характеризує дію в її зв'язку з предметом, указує на відношення до дійсності. Порівняйте: Я люблю музику. – Люблю музику.

120 I. Прочитайте текст, знайдіть у ньому односкладні речення. Простежте, які з них допомагають уникнути зайвого повторення, а які – створюють лаконічність і динамізм розповіді.

II. Випишіть односкладні речення, підкресліть у них усі члени речення.

ВЕРЕС І БДЖОЛИ

Йду до лісу. Цвітіння вересу вчуваю в усьому: в ароматі повітря, в подиху леготу, в барвах неба. Верес. Він владарює на піщаних ґрунтах, там, де не цвіте жодна квітка... Од його фіолетового цвітіння не схватися ніде: ні в затінку дерева, ні на узліссі, ні в гущавині. Його маленькі ліхтарики мов просвердлюють тобі душу, входять у ество, в свідомість. Гейзери цвіту. Фонтани холоднуvато-гарячого багаття. Каскади райдужного сяйва.

Дикі бджоли пораються на відділених ділянках, у глибинах, у пущах і нетрищах, запасуючись нектаром на зимівлю, а свійські літунки господарюють на околицях, беруть взяток* похапцем, поспішають... Незабаром задощить. Затуманить.

Л. Шелудько. Полудень

Загрозує... І тоді вже верес стане бляклим, сірим, нудним. Не буде з нього взятку (За А. Камінчуком).

* *Взяток* – збирання нектару і квіткового пилку бджолою сім'єю за певний час (день, сезон).

III. За виписаними односкладними реченнями усно перекажіть прочитане. Введіть у переказ невеликий опис лісу (2–3 речення).

121 I. Спишіть речення. Доведіть, що всі вони є складними й мають по дві граматичні основи. За потреби скористайтеся пам'яткою «Як довести думку», уміщеною наприкінці підручника. Назвіть сполучники, якими з'єднані частини складних речень.

II. Визначте, односкладними чи двоскладними є частини кожного складного речення.

1. Уже йшлося до весілля, коли раптом розпочалася війна (С. Музиченко). 2. Снігами землю замело, яріли ще морозів жала (А. Луценко). 3. Держава створюється задля того, щоб жити щасливо (Арістотель). 4. Поглянь: вуалі білосніжні смагляві вишні надягли (Д. Іванов). 5. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява... (О. Довженко). 6. Йду по тонкому пам'яті льоду – і під ногами кришаться крижини (М. Ільницький).

122 Замініть усно подані двоскладні речення синонімічними односкладними і навпаки. Простежте, як при цьому змінюється характер розповіді.

ВРАЗОК. Мені хотілося співати. – Я хотів співати.

1. Птахи весело співають у затишному лісі (О. Квітневий). 2. Чую, земле, твоє дихання, розумію твій тихий сум (В. Симоненко). 3. Я люблю мандрувати гірськими стежками (О. Квітневий). 4. Крізь туманову пелену видно зелено-чорний ліс (Д. Прилюк). 5. Йому захотілося малювати (Є. Товстуха).

123 I. Перекладіть усно речення українською мовою. Порівняйте вимову та написання виділених слів в обох мовах. Визначте орфограми.

1. Сладко пахнут сушеними яблуками (М. Шолохов). 2. Готовь сани летом, а телегу* – зимою (Нар. творчість). 3. По обе стороны широкой улицы чернели дома и деревья (А. Чехов). 4. Славная осень. Морозные ночи. Тихие, ясные дни (М. Некрасов). 5. Хлебом и солью принято встречать и провожать дорогого, любимого человека (К. Барикін).

* *Телéга* – укр. віз.

II. Запишіть речення українською мовою. Підкресліть граматичні основи. Які з речень є односкладними?

Види речень

Залежно від значення та способу вираження головного члена односкладні речення поділяються на види.

Види односкладних речень

3 головним членом у формі присудка

Означено-особові
(головний член означає дію, яку виконує конкретна особа)**Неозначено-особові**
(головний член означає дію, яку виконує невизначена особа)**Узагальнено-особові**
(головний член означає дію, яка стосується будь-якої особи)**Безособові**
(головний член означає дію, яка не має виконавця)

3 головним членом у формі підмета

Називні
(головний член стверджує наявність предметів чи явищ)

124 Користуючись схемою «Види односкладних речень» та відповідною таблицею на форзаці підручника, установіть відповідність між односкладними реченнями та їх видами. З'ясуйте морфологічну форму вираження головних членів речень.

Види односкладних речень

- А. Означено-особове.
Б. Неозначено-особове.
В. Узагальнено-особове.
Г. Безособове.
Ґ. Називне.

Речення

1. Друга пізнають у біді (*Нар. творчість*).
2. А в теплій хаті пахне свіжим хлібом (*О. Пахльовська*).
3. Чудесна київська осінь (*Остан Вишня*).
4. Нас зустрічають хлібом-сіллю (*Леся Українка*).
5. Будем на осінь добрі й багаті (*І. Жиленко*).

125 І. Випишіть із поданих речень односкладні, підкресліть у них головні члени речення й у дужках зазначте частину мови, якою виражений кожен із них, а також, якщо є, – відмінок, особу, число, час, спосіб. У яких реченнях головний член за способом вираження нагадує підмет, а в яких – присудок?

1. Науки не носити за плечима (*Нар. творчість*).
2. На сизих луках скошено траву (*М. Рильський*).
3. Щасливий сміх голосно забринів на всю квартиру (*С. Музиченко*).
4. Стою увесь блакиттю оповитий (*М. Боровко*).
5. Кожен ніжний рух сердечний в пісню срібну переллю (*Олександр*

Олень). 6. Вечірня кімната. Розчинені вікна. Весна (І. Жиленко).
7. Щасливі щастя не шукають (Нар. творчість). 8. Повітря – мов на-
стояний женьшень (Н. Гнатюк).

II. Обґрунтуйте вживання тире в останньому реченні.

ВИСНОВКИ

1. Односкладні речення протиставляються двоскладним. ри цьому вони можуть відрізнитися не тільки будовою, а й за значенням.
2. З-поміж односкладних виділяємо речення з головним членом у формі присудка (чотири види) і з головним членом у формі підмета (один вид).

§ 16. ОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ, НЕОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ, УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОВОБІ РЕЧЕННЯ

Про те, які значення мають особові односкладні речення, особливості їх вживання та форми вираження головного члена речення

ПРИГАДАЙТЕ! 1. На які три особи поділяються особові займенники? 2. Які є способи і часи дієслова?

126 Прочитайте односкладні речення в обох колонках, визначте спосіб вираження головних членів (частину мови, особу, спосіб). У реченнях якої групи дію виконує конкретна особа, а якої – невизначена?

Означено-особові

1. Земля Вітчизни, квітни і живи (Л. Костенко).
2. Прокидаюсь на березі Десни під дубом (О. Довженко).

Неозначено-особові

1. Усіх зустрічали хлібом-сіллю (А. Таран).
2. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер (О. Довженко).

Значення

Означено-особовими (рос. *определенно-личными*) називаються односкладні речення, головний член яких означає дію, яку виконує конкретна особа.

Форми вираження

Головним членом у таких реченнях можуть виступати дієслова у формі: а) 1-ї або 2-ї особи однини й множини теперішнього чи майбутнього часу дійсного способу; б) 2-ї особи однини й множини наказового способу. **НАПРИКЛАД:**

1. Отак пройду крізь твій великий подив, не зачеплюсь

дієслово у формі 1-ї особи однини дійсного способу об лагідні слова (Л. Костенко).

2. Задзвони в усі дзвони по всій Україні (Т. Шевченко).

дієслово у формі 2-ї особи однини наказового способу

Синтаксичні
синоніми

Усі односкладні означено-особові речення синонімічні двоскладним, але, на відміну від останніх, в означено-особових реченнях увага зосереджується не на виконавцеві, а на самій дії. **ПОРІВНЯЙТЕ:** 1. Люблю мандрувати. 2. Я люблю мандрувати.

127 I. Прочитайте виразно речення, правильно наголошуючи слова, записані в рамці.

II. Доведіть, що всі подані речення є односкладними означено-особовими. Простежте, на чому в них зосереджується увага – на дії чи на її виконавцеві.

1. Взуваймось добре на свою дорогу, вдягаймось тепло на зимовий шлях (М. Вінграновський). 2. Зроблю собі човна із мрій і весла із пісень (М. Рильський). 3. Люблю чернігівську дорогу весною, влітку, восени (Л. Костенко). 4. Рідна земле, дай мені снаги скрізь, у всьому будь самим собою (В. Тарасенко). 5. Не сперечайся! Слів не каламуть (М. Боровко). 6. Понеси мене, вечір, мій брате, на чумацький задуманий шлях (В. Сосюра).

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

зроблю
люблю
ходімо

III. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи, зазначте в дужках біля кожного з них граматичну форму вираження головного члена (особу, число, час, спосіб).

IV. Знайдіть спонукальні речення. Визначте, що вони виражають – вимогу чи прохання. Складіть усно одне спонукальне односкладне означено-особове речення.

128 I. Прочитайте виразно вірш, визначте його основний мотив. Назвіть художні засоби. Знайдіть означено-особові речення, з'ясуйте, чи допомагають вони зосередити увагу читача на самій дії, а не на виконавцеві.

Назбираю в гаю запашного зілля,
Запашного зілля вибуялих* трав.
З ясеня та кленів назбираю гілля,
Лепехи нарвати побіжу на став.

Ключанням обставлю, приберу кімнату,
Подивіться, мамо, хороше ж то як!
Усміхнуться очі, поміж тим у хату
Ввечір завітає стомлений козак.

Сядемо рядочком, заведем розмову
Тиху, сумовиту і про все, про все...
Доки до віконця хусточку шовкову
Ніченька-черничка з поля донесе.

(В. Чумак)

Рідний край. Малюнок Марини Побрежної (13 років)

* Буяти – рос. пышно расти.

II. Назвіть граматичні основи кожного речення. Зробіть письмовий синтаксичний розбір першого речення.

Значення

Неозначено-особовими (рос. *неопределенно-личными*) називаються односкладні речення, головний член яких означає дію, виконувану невизначеною особою.

Форми вираження

Головний член неозначено-особових речень виражається дієсловом у таких формах: а) 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу дійсного способу; б) множини минулого часу; в) множини умовного способу.

НАПРИКЛАД:

1. Весною в селі встають рано (Г. Тютюнник).

↓
(дієслово у формі 3-ї особи
множини теперішнього часу)

2. Святу Богородицю зображували на іконах в увесь зріст (Л. Орел).

↓
(дієслово у формі множини
минулого часу)

Виконавці дії в неозначено-особових реченнях не називаються з різних причин. Іноді вони не відомі ні за кількістю, ні за складом, а іноді не називаються свідомо, щоб зосередити увагу на самій дії.

Особливості вживання

Означено-особові та неозначено-особові речення здебільшого вживаються в художньому і розмовному стилях мовлення. Вони допомагають уникнути небажаного повторення, створюють лаконічність, динамічність розповіді.

129 I. Прочитайте текст, знайдіть неозначено-особові речення. Поміркуйте, чому в них не називаються виконавці дії. Яка роль неозначено-особових речень у цьому тексті?

К. Білокур. Квіти

II. Спишіть, розкриваючи дужки, підкресліть граматичні основи речень. У головних членах односкладних речень позначте особові закінчення.

Споконвіку наші пре(д,т)ки з шанобою ставилися до рослинного світу, у тому числі й до квітів. Квіти використовували не лише з практичною, лікувальною ці(л,лл)ю, але й задля краси, до якої здавна були небайдужими українці. Неодмінною частиною обійстя був квітник.

Його ро(с,з)міщували неподалік від причілку хати й обгороджували рядочком квітів чи низькорослих кущів.

Улюбленою й поширеною в Україні є мальва. Майже в кожному дворі знаходять місце і для пахучих яскравих чорнобривців, (жовто)гарячих нагідок, червоної рути, барвінку, любистку, м'яти, матіоли. Не перелічити нині всіх назв квітів, які прикрашають жи(т, тт)я сучасного українця. Проте магічну силу мають лише ті з них, що здавна прижилися в народі як священні (За Г. Лозко).

III. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Речення, у яких присудки виражені дієсловом у формі 3-ї особи однини теперішнього й майбутнього часу або у формі однини минулого часу дійсного й умовного способу, є **двоскладними** з пропущеним підметом, який потрібно відновити з контексту. **НАПРИКЛАД:** 1. Дивиться цікавий фільм. 2. Дивився цікавий фільм. Із цих речень не зрозуміло, хто саме виконує дію (він, вона, я, ти), а тому вони потребують підмета.

130 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Визначте, які з поданих речень є: а) двоскладними; б) односкладними означено-особовими; в) односкладними неозначено-особовими. Відповідь обґрунтуйте.

1. Краю рідний, цвіти, як Малишковий гай, і шуми яворинням розлогим (О. Довгон'ят). 2. Посадили над козаком явір та ялину (Т. Шевченко). 3. Не дай мені напитися журби й душі замерзнуть від морозу (О. Довгон'ят). 4. І спішимо. І не встигаєм світ вихопити з-під меча (М. Боровко). 5. Стояв би тут і слухав дотемна невгавний вітру спів... (В. Мисик). 6. А вві сні бачив сонце, і поле безмежне, і стежки без краю в достиглих хлібах (Ю. Збанацький).

131 Замініть, де можливо, подані двоскладні речення односкладними означено-особовими. Простежте, як це вплинуло на характер розповіді. Які два речення не підлягають такій заміні? Чому?

1. Завтра я буду далі і далі від цих полів (А. Малишко). 2. Я люблю Дніпро – велику ріку мого народу (О. Довженко). 3. А вітер грає, мов орган (Д. Павличко). 4. Тихі води Дніпрові я стрічав у дорозі, сині хмари, діброви, спілі ранки та грози (А. Малишко). 5. Тому ми захоплюємося, як піснею і музикою, словом майстра (І. Вихованець).

132 Перебудуйте односкладні неозначено-особові речення на двоскладні. Простежте, як при цьому речення «позбулися» неозначеного значення. Поясніть, коли варто надавати перевагу односкладним реченням перед двоскладними.

1. В нашей деревне журавлей считают гордыми птицами. 2. Весной на клумбах посадили цветы. 3. Родителей вызывают* в школу. 4. В краеведческом музее всегда радостно встречают посетителей. 5. По радио сообщили о приближении бури. 6. Комбайнерам привезут обед в поле.

* Вызывают – укр. викликають.

133 Складіть словосполучення з двома поданими дієсловами (на вибір): *працювати, відчувати, збиратися, відлітати*. Уведіть ці словосполучення спочатку в односкладні означено-особові, а потім – у неозначено-особові речення.

Значення

Узагальнено-особовими (рос. *обобщенно-личными*) називаються односкладні речення, головний член яких означає дію, що може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу.

Форми вираження

Головний член таких речень, як правило, виражений дієсловом у формі 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способу, рідше – в інших формах. **НАПРИКЛАД:**

1. За одного битого двох небитих дають (Нар. творчість).

(дієслово у формі 3-ї особи множини)

2. Не навчиш вовка орати (Нар. творчість).

(дієслово у формі 2-ї особи однини)

Особливості вживання

Основне призначення узагальнено-особових речень – образне вираження узагальнених суджень, тому особливого поширення вони набули в приказках, прислів'ях, загадках, казках. За допомогою узагальнено-особових речень також даються інструкції, рецепти, позначаються закономірності тощо.

134 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Доведіть, що всі ці речення є односкладними узагальнено-особовими. До яких односкладних речень подібне кожне з них за способом вираження головного члена? Підкресліть головні члени речення, виділіть у них особові закінчення.

1. Вовка пастухом не ставлять (Нар. творчість). 2. Плекаймо в серці кожне гроно, прозоре диво кал(е, и)нове (Д. Білоус). 3. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня... (Л. Костенко). 4. Як сіно косять, то дощів (не)просять (Нар. творчість). 5. Дивишся і не надивишся, дишеш і не надиш(е, и)шся чистим, гарячим і пахучим повітрям (І. Нечуй-Левицький). 6. (Не)хвали коня, поки з дороги не вернешся (Нар. творчість).

ІІ. Доведіть, що останнє речення є складним. За допомогою якого сполучника з'єднані його частини?

135 Пригадайте і запишіть 3–5 прислів'їв чи приказок, що мають будову односкладних узагальнено-особових речень. Визначте, чим виражений у них головний член речення. Поясніть зміст одного з висловів.

136 Опишіть фрагмент футбольного матчу або виступу естрадної зірки, використовуючи означено-особові та неозначено-особові речення.

137 Запишіть послідовно спочатку номери означено-особових речень, потім – неозначено-особових, а потім – узагальнено-особових. Поясніть, чим ви керуєтеся, розмежовуючи ці види речень. Визначте головні члени речення та граматичну форму їх вираження.

Футбольний матч

- Деякий час їхали мовчки (*С. Музиченко*).
- Від корявого дерева тепла не чекай (*Нар. творчість*).
- Опустіться, тихі зорі, синові під віі (*В. Симоненко*).
- Іду і мрюю про щось (*М. Йогансен*).
- Три дні дали на роздуми мені (*Л. Костенко*).
- Тужу за вами, солов'ї України (*М. Рильський*).
- Прийди весняною грозою, сипни на серце яблунь цвіт (*Р. Братунь*).
- Землі кланяйся низько – до хліба будеш близько (*Нар. творчість*).

КЛЮЧ. Замініть послідовно вписані цифри відповідними буквами: 1 – о, 2 – і, 3 – п, 4 – е, 5 – н, 6 – т, 7 – р, 8 – й. Якщо ви правильно виконали завдання, то із записаних букв прочитаєте прізвище автора вислову «Чого б ти не навчався, ти навчаєшся для себе».

ДЛЯ ВАС, ДОПИТАЛИВІ!

Чи знаєте ви, як стати цікавим співрозмовником? Відомий педагог Дейл Карнегі пропонує такий простий спосіб: по-перше, слід бути уважним слухачем від початку і до кінця розмови, заохочуючи інших розповідати про себе, бо їх набагато більше цікавлять свої проблеми, ніж ваші, по-друге, треба приєднатися до погляду співрозмовника. Про ці та багато інших «рецептів» красномовства ви можете дізнатися з книги американського психолога *Д. Карнегі* «Мистецтво говорити», а потім перевірити їх на власному досвіді.

Не забудьте поділитися цією інформацією з однокласниками.

138 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Поміркуйте, що спільного і що відмінного між означено-особовими, неозначено-особовими та узагальнено-особовими реченнями. Чим ці три види односкладних речень відрізняються від безособових?

139 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ!** Висловіть свої міркування стосовно такої фрази: «Говорити не думаючи – все одно, що стріляти не прицілившись» (*М. Сервантес*).

- Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення мають один головний член у формі присудка. Хоча особа, яка виконує дію, у цих реченнях не називається, але все ж вона мислиться (означено, неозначено чи узагальнено). Саме це об'єднує зазначені односкладні речення і відрізняє їх від безособових.

2. Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення широко використовуються в художньому і розмовному стилях мовлення.

§ 17. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Про те, яке значення мають безособові речення, спосіб вираження в них головного члена та стилістичні особливості

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які дієслова належать до безособових? Що таке неозначена форма дієслова? 2. Які особливості дієслівних форм на *-но*, *-то*?

140 Прочитайте безособові речення. Чи мислиться в них дійова особа? Випишіть головні члени речень відповідно до способу їх вираження: а) прислівник (зі зв'язкою чи без неї); б) дієслівна форма на *-но*, *-то*; в) неозначена форма дієслова; г) безособове дієслово. Зробіть висновок про особливості безособових речень.

1. Як весело було нам усім у ту мить (*А. Яніта*). 2. Серед лісу ставок прикрашено очеретом (*Остан Вишня*). 3. Тепло ведмежатам у засніженому снігом барлозі (*І. Соколов-Микитов*). 4. Заморосило осінь у сльозу (*Л. Костенко*). 5. Словами серденька не одурити (*Леся Українка*).

Значення Безособовими (рос. *безличными*) називаються односкладні речення, головний член яких називає дію або стан, які не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від них. **НАПРИКЛАД:** *Аж морозом сипнуло поза спиною (Панас Мирний).*

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНОГО ЧЛЕНА В БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕННЯХ

Спосіб вираження	Приклад	Значення
Безособове дієслово	<i>Мені <u>не спиться</u>.</i> <i>Вже <u>світає</u>.</i>	Стан людини, природи, світу
Особове дієслово у безособовому значенні	<i>У лісі <u>пахне</u> грибами.</i>	
Прислівник із допоміжним дієсловом або без нього	<i>На вулиці <u>було темно</u>.</i> <i>Йому <u>страшно</u>.</i>	
Дієслівна форма на <i>-но</i> , <i>-то</i>	<i>На лузі траву <u>скошено</u>.</i>	
Інфінітив або інфінітив у поєднанні з прислівником чи присудковими словами <i>треба, можна, час, слід, жаль</i>	<i><u>Можна побачити</u> все.</i>	Бажання, можливість, неможливість тощо

Продовження таблиці

Спосіб вираження	Приклади	Значення
Слова <i>нема, не було, не буде</i> , при яких є додатки в родовому відмінку	<i>У мене <u>немає</u> часу.</i>	Відсутність кого- або чого-небудь

Особливості вживання

Односкладні безособові речення здебільшого вживаються в художньому і розмовному стилях. Вони використовуються для виділення дії та її наслідків.

Синтаксичні синоніми

Іноді односкладні безособові речення виступають синтаксичними синонімами до двоскладних. Це дозволяє урізноманітнити мовлення, а також найточніше висловити певну думку. На відміну від двоскладних речень, у безособових дія і стан подаються як незалежні від виконавця, тобто відриваються від нього.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Двоскладні речення

Я хочу спати.

Сніг замів дорогу.

Пахли трави.

Трава вже скошена.

Односкладні речення

Мені хочеться спати.

Дорогу замело снігом.

Пахло травами.

Траву вже скошено.

141 І. Прочитайте безособові речення. Визначте спосіб вираження виділених у них головних членів речення.

1. З-поза хмари на вечір дощем засвітило (М. Вінграновський). 2. Дощить частіше в душах наших (А. Дністровий). 3. Нема на світі України, немає другого Дніпра (Т. Шевченко). 4. Не можна затуляти сучасним життям життя тисячоліть (М. Семенко). 5. Ой у полі жито копитами збито (Нар. творчість). 6. Опівдні зробилося зовсім тепло (Гр. Тютюнник). 7. А слова дружнього за гроші не купити (М. Рильський). 8. Весело й шумливо на вигоні за шахтарською слобідкою (С. Черкасенко).

II. Розподіліть усно подані речення на групи за значенням: а) повідомлення про стан людини; б) повідомлення про стан природи; в) відсутність кого- або чого-небудь; г) бажання, можливість, неможливість.

142 І. Спишіть. Підкресліть члени речення, визначте, чим виражені головні члени. Доведіть, що з поданих речень одне двоскладне, а інші – односкладні безособові.

1. Розсипано в небі сріблясте каміння (С. Фоменко). 2. По совісті жити не легко (О. Квітневий). 3. Довкола було тихо й безлюдно (О. Гончар). 4. В соняшнику справді трудно впізнати сонце (Леся Українка). 5. Ні твоїх снів, ні твоїх дум нам не забути, рідний краю

(Б. Лепкий). 6. А від городу потягнуло кропом* (І. Жиленко). 7. Нема ліку чудесам твоїм, моє місто (В. Земляк).

* *Krip* – рос. укроп.

II. Випишіть із першого речення всі словосполучення, позначте головні слова.

143 I. Прочитайте текст, визначте тип і стиль мовлення. Розкажіть, яку картину вдалося змалювати автору, який настрій передати. Яка роль безособових речень у реалізації авторського задуму?

І. Кисіль. Лісова річка

Ставало парко... Сонце вигрівало дужче й дужче, висмоктуючи з землі гарячу душну вологу. Василька розморило. Він поховав вудки в осоці, пригнув до землі густий верболозовий куц і, підібгавши ноги, бічком приліг на гілля. Воно лагідно прийняло на себе легеньке тіло, погойдалося трохи, лоскочучи траву гарячим листом, і завмерло.

У полудень завітрило.

Куц почало гойдати. А Василькові снилося, що він лежить у колісці, підвішеній до сволюка чотирма ливновками, і гойдається. Поруч стоїть мати, тримає в нього перед очима гілочку червоних порічок, сміється і щось каже йому, а в самої котяться сльози... (Г. Тютюнник)

II. Випишіть із тексту безособові речення, підкресліть у них головні члени.

III. Усно перекажіть прочитане, використовуючи вписані речення.

Однією із синтаксичних особливостей української мови, яка відрізняє її від інших мов, є широке використання односкладних безособових речень, у яких головний член виражений дієслівними формами на *-но*, *-то*. Дієслівні форми на *-но*, *-то* є й у російській мові, проте вживаються рідше, ніж в українській. Натомість у російській мові широко користуються пасивними дієприкметниками в ролі присудків двоскладних речень.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Українською мовою

Ці кадри знято в павільйоні.

На дереві яблука вже зірвано.

Російською мовою

Эти кадры сняты в павильоне.

На дереве яблоки уже сорваны.

144 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть головні члени речення, укажіть, чим вони виражені.

1. К ночи становится очень холодно и росисто. Темнеет (І. Бунін).
 2. Мне довелось написать много разных книг (К. Паустовський). 3. В поисках слов нельзя пренебрегать ничем (К. Паустовський). 4. Высокий берег покрыт густым лесом (Т. Грубар). 5. В глубине моря видны маленькие светящиеся точки (К. Ушинський).

Пренебрега́ть – укр. не́хтувати; *ряби́ться* (о воде) – укр. вкрива́тися бри́жами, бри́житися.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Безособові речення не можна переробити на двоскладні без зміни змісту.

ПОРІВНЯЙТЕ:

1. Я працюю.

констатація факту

2. Мені працюється.

вказується на потяг до роботи, який охоплює того, хто говорить

145 Замініть усно двоскладні речення синонімічними безособовими. Простежте, як змінився характер висловлюваної думки. Які зміни сталися в граматичній формі дієслова та в системі членів речення?

ЗРАЗОК. У хаті пахне хліб. – У хаті пахне хлібом.

1. Сонце залило галявину*. 2. На подвір'ї запахла скошена трава.
 3. Від річки війнула прохолода. 4. Безперервні осінні дощі розмили дорогу. 5. Я хочу дочекатися ранку. 6. Настала рання весна. 7. Стан хворого погіршав. 8. Перші кроки робляться важко. 9. Археологи знайшли залишки давнього поселення.

* *Галявина* – рос. поляна.

146 Складіть і запишіть два двоскладні й два односкладні безособові речення з поданими дієсловами (на вибір).

Темніє, пахне, віє, бажати, відчувається, віриться, думати, чекати, вірити.

МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ

- Дідусь, який працював нічним сторожем, повернувся вранці додому.
 – Як пройшло чергування? – запитали в нього онуки Світлана та Олег.
 – Цього разу всю ніч не спалося, – відповів дідусь.
 – О, тобі, напевне, було дуже важко нести чергування... – поспівчувала Світлана. – Усю ніч не спав...
 – І зовсім не важко, – заперечив Олег, – адже...

Продовжте репліку Олега. У чому полягає мовна суть подібних непорозумінь?

147 I. Спишіть речення, зазначаючи в дужках їхні характеристики (односкладне чи двоскладне, вид односкладного, поширене чи непоширене). Підкресліть граматичні основи.

1. Як мені хотілося словами осені пейзажі змалювати (О. Довгон'ят).
2. У малесенькій тісній халупці було вогко і трохи душно (І. Багрянний).
3. Археологами було знайдено на острові рештки* козацьких доменних печей (О. Гончар).
4. Світає. Тане морок в небосхилі (М. Сингаївський).
5. Йдуть стрільці. Завіяло дороги. Біле сонце деренчить, мов жерсть (Р. Лубківський).
6. А робота не жде. Її треба робить (Л. Костенко).

* *Рештки* – рос. остáтки.

II. Визначте частини мови у третьому реченні.

148 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ! Висловте свої міркування стосовно такої фрази: «Кожній людині властиво помилятися, але нікому, крім дурня, не властиво уперто відстоювати помилку» (Арістотель).

ВИСНОВКИ

1. В односкладних безособових реченнях, як і в односкладних особових, є один головний член речення у формі присудка, але дія або стан, названі ним, не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від нього. Окрім цього, способи вираження головного члена в безособових реченнях різноманітніші.
2. Безособові речення широко представлені в художньому та розмовному стилях, можуть виступати синтаксичними синонімами до двоскладних.

§ 18. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ

Про те, яке значення мають називні речення, форму вираження їхнього головного члена та стилістичні особливості

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які є способи вираження підмета? 2. Які другорядні члени речення належать до групи підмета, а які – до групи присудка?

149 Прочитайте речення. Знайдіть у них головні члени, визначте спосіб їх вираження. Поміркуйте, чому подібні речення в мовознавстві називаються називними. Яка їхня роль у мовленні?

1. Сніг і сонце. Золоті цимбали. Вічності дихання золоте (Д. Павличко).
2. Окоп. Залізниця. Гармата. Дуби, посивілі від пилу... (А. Малишко).

Значення Називними (рос. *назывными*) є такі односкладні речення, у яких головний член стверджує наявність предметів чи явищ у реальній дійсності.

Форми вираження У таких реченнях головний член здебільшого виражається іменником у називному відмінку, рідше – займенником або іменним словосполученням. **НАПРИКЛАД:**

Особливості
вживання

1. *Спокійні очі. Сива голова* (Л. Костенко). 2. *Довга, затяжна волинська осінь* (М. Олійник).

Називні речення досить поширені в художньому стилі, зокрема в описах природи, дії, обстановки, де вони часто утворюють цілу низку однотипних структур. **НАПРИКЛАД:** *Спориш. Нагідки. Стигли свічі лип. І кручений панич дереться вгору* (М. Боровко). Також називні речення часто використовуються в газетних і журнальних статтях.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Із другорядних членів у називному реченні може бути лише **означення**. Річ у тім, що обставина й додаток входять до групи присудка, якого в називному реченні немає й не може бути. Отже, якщо в реченні є обставина чи додаток, то має бути й присудок. **НАПРИКЛАД,** хоча в реченні *На небі сонце* пишеться і звучить лише підмет, воно є двоскладним з пропущеним присудком, а не односкладним називним. На цей присудок вказує обставина «на небі». Щоправда, цей присудок пропущено.

150 I. Прочитайте виразно вірш. Які думки й почуття передає автор? Охарактеризуйте роль називних речень у розкритті авторського задуму.

II. Випишіть із тексту односкладні називні речення. Які з цих речень поширені, а які – непоширені? Чи є в тексті інші види односкладних речень?

СВІЧА

Вітер. Злива. Безсоння.
Гасне літо зелене.
Падають на підвіконня
Жовті долоні клена.
Серце щемить від болю.
Вмиті безсонням очі.
Я, а поряд зі мною –
Чорна безодня* ночі.

Запалю свічу з віком віч-на-віч.
Запалю свічу, щоб здолати ніч.
Запалю свічу у тривожний час.
Помолось вогню, щоб вогонь не згас.

(В. Шинкарук)

Порив вітру. Малюнок
Анастасії
Мечетної (14 років)

* *Безодня* – рос. бѣздна, прѣпасть.

III. Розгляньте малюнок «Порив вітру». Що на ньому, на вашу думку, символізують яскраві соняшники? Чим малюнок співзвучний із віршем «Свіча»? Доберіть кілька поширених називних речень, за допомогою яких можна було б описати малюнок.

151 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Серед поданих речень знайдіть одне односкладне називне. Доведіть свою думку. Якими є граматичні основи в інших реченнях?

1. У долині – луки. 2. Було в цьому щось тривожне. 3. Небо сіре-сіре, безнадійне. 4. Низьке темно-сіре небо. 5. Час – не наша власність.

152 Спишіть, підкресліть члени речення. Укажіть, які речення є односкладними називними. Охарактеризуйте спосіб вираження їхніх головних членів.

1. А ось ліси, покриті димом (Л. Дмитренко). 2. Ось і місток, за яким починалося село (І. Муратов). 3. Жовта акація в скверах Одеси (О. Довгон'ят). 4. Татарське озеро. Михальова гора й осокорів потріскані долоні (В. Зикий). 5. У Херсоні ізранку дощ (Д. Обухов). 6. Ліс. Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір (М. Рильський). 7. Зелений луг над річкою Тясмин (Остан Вишня).

II. Знайдіть у перших двох реченнях вказівні частки. Поміркуйте, як впливає на зміст називного речення наявність у ньому вказівних часток.

III. Порівняйте вимову та написання виділених слів в українській і російській мовах.

153 I. Прочитайте уривки описів. Розкажіть, що ви уявляєте, читаючи кожен із них. Чи вдалося авторам динамічно і широко змалювати зображуване? Якщо так, то завдяки чому.

1. Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра. Жіночі голоси і перегук дитячий (М. Рильський).

2. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, весь білою черемхою залитий (М. Рильський).

3. Осінь. Похмурий час. Перший мороз. Листопад (П. Дорошенко).

II. Продовжте кожен опис 2–3 односкладними називними реченнями.

154 Доведіть, що речення лівої колонки є односкладними називними, а правої – двоскладними. Свої висновки звірте з міркуванням, поданим після вправи.

Односкладні називні

Темна ніч.

Холодний вітер.

Народний вибір.

Двоскладні

Ніч темна.

Вітер холодний.

Вибір народний.

МІРКУЙТЕ!

Речення Ніч темна є двоскладним, бо в ньому прикметник *темна* є частиною складеного присудка (прикметник стоїть після іменника, у мовленні він логічно наголошується, між словами робиться пауза). Речення Темна ніч є односкладним називним, бо в ньому прикметник *темна* є означенням (стоїть перед іменником). Розрізняти такі односкладні і двоскладні речення допомагає порядок слів, інтонація, контекст.

155 Спишіть спочатку односкладні називні речення, а потім – двоскладні, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

1. Стіл був застел(и,е)ний скатертиною і заставл(и,е)ний, як на В(и,е)ликдень... (І. Багряний).
2. Козацька школа, крита оч(и,е)ретом (Л. Костенко).
3. Ось школи знайомої мури (В. Сосюра).
4. Враження дитинства – ясновесні! (Д. Білоус).
5. На серці дощ (О. Довгоп'ят).
6. Потріскані до крові, обвугл(и,е)ні губи ж(и,е)нців (М. Стельмах).
7. Небо гл(и,е)боке, прозоре, блакитне (М. Івченко).
8. Всі мости ще кл(и,е)нові (Л. Костенко).

Ключ. Запишіть послідовно спочатку номери односкладних речень, а потім – двоскладних. Замініть цифри відповідними буквами: 1 – ж, 2 – д, 3 – о, 4 – е, 5 – н, 6 – в, 7 – к, 8 – о. Якщо ви правильно виконали завдання, то зможете прочитати прізвище автора вислову «Любіть землю! Любіть працю на землі».

- 156** І. Розгляньте репродукцію картини Л. Шелудька. Визначте, що зображено на передньому плані, а що – на задньому. Яким настроєм вона перейнята? Чи хотілося б вам зараз потрапити в засніжений ліс?

Л. Шелудько. Замело, завіяло

- ІІ. Складіть за картиною невеликий твір-опис, використавши 2–3 односкладні називні речення.

- 157** І. Прочитайте виразно текст, правильно наголошуючи слова, записані в рамці. Визначте тип і стиль мовлення прочитаного. Назвіть слова, вжиті в переносному значенні.

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

*слизька
оповилò
твердий*

Повівав холодний вітерець. Насувались білі, наче молочні, хмари, різно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька. На обидва боки від дороги, скільки кинеш оком, розстелилось поле, вкрито снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари і оповили небо. Посипав сніжок (За М. Коцюбинським).

II. Усно перекажіть прочитане, використовуючи лише поширені чи непоширені називні речення. Простежте, як вживання цих речень вплинуло на характер розповіді. Запишіть утворений текст, підкресліть головні члени речення.

ЗРАЗОК. *На землю впали перші краплини дощу. – Перші краплини дощу.*

158 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть невеликий текст із 4–5 речень, три з яких – односкладні називні. Запропонуйте товаришу по партії поширити в тексті називні речення за допомогою узгоджених і неузгоджених означень. Простежте, як змінився характер висловлювання.

ВИСНОВКИ

1. Називні речення протиставляються іншим чотирьом видам односкладних речень за значенням і формою вираження головного члена.
2. Із членів речення в односкладному називному реченні можуть бути лише головний член у формі підмета та означення. Такі речення потрібно відрізнити від двоскладних із пропущеним присудком.

§ 19. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Про те, чим неповні речення відрізняються від повних та коли в неповних реченнях ставиться тире

159 Порівняйте речення, записані ліворуч, із виділеними реченнями-репліками діалогу, записаного праворуч. Чим зумовлена відсутність деяких слів у виділених реченнях? Чи можна відновити ці слова з інших речень діалогу? Поясніть, чому виділені речення є неповними.

1. Книгарня знаходиться у центрі міста.	– Де знаходиться книгарня?
2. До центру міста можна доїхати автобусом номер 7.	– У центрі міста.
– А чим можна доїхати до центру міста?
– Автобусом номер 7.

Особливості структури

Неповними називаються речення, у яких пропущено один або кілька членів речення, необхідних для цілісної граматичної структури. Цей пропуск добре відчутний, а відсутні члени речення можна легко відновити.

НАПРИКЛАД:

	(жалить)
1. <u>Бджола жалить жалом,</u> <u>а людина</u> [↑] <u>словом.</u>	
повне	неповне
	(не вчи)
2. <u>Не вчи орла літати,</u> <u>а солов'я</u> [↑] <u>співати.</u>	
повне	неповне

Неповні речення, як і повні, можуть бути поширеними і непоширеними, односкладними і двоскладними, а також частинами складного речення.

Неповні речення можуть бути контекстуальними і ситуативними.

Контекстуальні речення У **контекстуальних** неповних реченнях пропущений член відновлюється з контексту (найближчих речень тексту). Причиною пропуску є те, що слово вже вживалося і немає потреби його повторювати. **НАПРИКЛАД:** Червоними озерами цвіли в лісосмузі маки. Синіми озерами біля них – сокірки (М. Вінграновський).

Ситуативні речення У **ситуативних** неповних реченнях пропущений член речення відновлюється з **мовленнєвої ситуації**. Причиною пропуску є те, що всі учасники розмови знають, про що йдеться. **НАПРИКЛАД,** під час гри у футбол один із гравців вигукує: «Пасуй мені!». Із ситуації спілкування зрозуміло, що йдеться саме про м'яч.

Пропуск присудка До неповних також зараховують **речення з пропущеним присудком**, який не можна відновити ні з контексту, ні з ситуації. На пропущений присудок вказують наявні в реченні **обставина** чи **додаток**. **НАПРИКЛАД:** Яскраві зорі в нічному небі.

У цьому реченні є обставина «в небі», яка допомагає уявити присудок: *є, світять, сяють* тощо. Отже, структура цього речення така:

Особливості вживання Неповні речення широко вживаються в **розмовному, художньому та публіцистичному стилях**. Особливо характерні вони в діалогічному мовленні. Ситуативні неповні речення вживаються в основному в усному мовленні. Неповні речення допомагають уникнути невиправданих повторів слів, стисло й динамічно викласти інформацію, а також за потреби створити психологічне напруження висловлення. Пропуск членів речення робить спілкування зручним, жвавим, невимушеним.

160 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Серед поданих речень знайдіть два неповних. Обґрунтуйте свою думку.

1. Теплий північний вітер. 2. Тиша в місті. 3. Люблю гуляти під дощем.
4. Чайка над морем.

161 І. Прочитайте виразно текст. Доведіть, що виділені речення є неповними. Як можна відновити в них пропущені члени речення? Прочитайте текст удруге з відновленими членами речення. Який варіант досконаліший? Розкажіть, з якою метою вжито в тексті неповні речення.

Вчителька Надія Петрівна ввійшла в клас:

– Сідайте... Сашко, це правда, що з вашого села сьогодні втік із кузні Сіроманець?

– **Втік**, – відповів Сашко і сів.

– Ти сам бачив? – запитала Надія Петрівна.

– **Бачив**.

– Діти, де живуть вовки?

– **У лісі**, – хором відповів клас.

– **У лісі**. А от ти, Сашко, ходиш лісом до школи. Невже тобі немає асфальтованої дороги?

– Надіє Петрівно, – важко підвівся Сашко, – хай нею ходить хто хоче. **А я люблю лісом** (М. Вінграновський).

II. Знайдіть у тексті звертання, визначте, чим вони виражені.

162 Прочитайте. Випишіть виділені неповні речення. Підкресліть у них члени речення, в дужках зазначте, який головний чи другорядний член речення в них пропущено. З'ясуйте, у яких реченнях пропущений член речення відновлюється з контексту.

ЗРАЗОК. *На небі сонце* (присудок).

1. «Діду, а куди лебеді полетіли?» – **«На тихі води, на ясні зорі»**, – пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід (М. Стельмах).

2. Три явори посадила сестра при долині, **а дівчина заручена – червону калину** (Нар. творчість).

3. **Над зеленим узгір'ям ранкове сонце** (І. Цюпа).

4. Стежечка розходилась на два боки. **«Ліворуч!»** – звелів старий (І. Багрянний).

5. Хилило* на сон. А в кущах десь прокинулась і намагалася зігрітись мрійноголоса пташка.

Віщувала ранок (І. Багрянний).

6. А я ходжу. **Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток** (М. Коцюбинський).

* Хилило – рос. клоніло.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Те, що в односкладному реченні є лише один головний член речення, не означає, що речення неповне. Другий головний член речення не передбачений їхньою структурою.

163 І. Випишіть спочатку неповні речення, а потім – повні. У дужках біля кожного речення зазначте: односкладне воно чи двоскладне. Підкресліть члени речення.

1. Усяке діло починай з голови (Нар. творчість).

2. **Надворі** ясна холодна ніч (Ірина Вільде).

3. Вже **де-не-де** й димок із димаря (Л. Костенко).

4. **Над пам'яттю** простягнуто мости (В. Коротич).

5. А під горою **крейдяною** дорога біла (О. Ковалевський).

6. **Несподівано, раптом** у чорну тишу щось упало. Живе, веселе, безтурботне (М. Коцюбинський).

7. **Пройдуся по майдану білим цвітом і загублюсь** навіки в даліні... (Д. Павличко).

II. Визначте частини мови виділених слів, поясніть їх написання.

Тире в
неповних
реченнях

Якщо на місці пропущеного члена речення у вимові робиться пауза, то на письмі ставимо тире.

НАПРИКЛАД:

1. На небі – сонце (М. Коцюбинський). 2. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють (Нар. творчість).

164 I. Прочитайте вголос речення, дотримуючись норм літературної вимови. Прочитайте речення вдруге, відновлюючи пропущені члени. Простежте, як змінюється характер розповіді. Поясніть уживання тире.

1. На видноколі – сиві тополі, вітер у полі колише ковил (С. Фоменко). 2. У просвітку дерев – віддзеркалення міста (О. Делеменчук). 3. А в небі – райдуга-веселиця (М. Ткач). 4. Андрій додому поспіша, а сонце – у зеніт (О. Підсуха). 5. На душі – пізній сніг (О. Гаран). 6. Око бачить далеко, а розум – ще далі (Нар. творчість). 7. Деревя розправляють сонні віти, над ними угорі – пташиний спів (С. Жуковський). 8. Без тебе світ не був би світом, зима – зимою, літо – літом (Р. Братунь).

II. Визначте, які з поданих речень є складними.

III. Пригадайте і запишіть два прислів'я, у структурі яких є неповні речення.

165 I. Відредагуйте речення, уникаючи невиправданих повторів слів і ставлячи, де можливо, на місці пропущених членів речення тире. Укажіть неповні речення.

1. Кров свою віддам твоїй калині, пісню свою віддам травам, птицям і лісам... (За М. Луковим). 2. Я закоханий в синь океану, а ще дужче я закоханий у зорі рум'яні (За В. Сосюрою). 3. Багаття ніколи не насититься дровами, а земля ніколи не насититься багаттям (Нар. творчість). 4. Пташка красна своїм пір'ям, а людина красна своїм знанням (Нар. творчість). 5. Не хоче півень на чуже весілля, та несуть півня на чуже весілля (Нар. творчість).

II. Прочитайте відредаговані речення з правильною інтонацією.

166 I. Прочитайте гумореску за ролями. Які репліки діалогу є неповними реченнями? Чим зумовлений пропуск членів речення?

БУЙНІ ПРЕДКИ

Вдарив батько спересердя* хлопчика малого. Той поплакав, переплакав та й питає в нього:

– Тебе, татку, бив твій татко?

– Бив, та ще й немало.

– Ну, а татка твого били?

– Теж перепадало.

І сказало хлопченятко, заломивши ручки:

– Тепер ясно, звідки в тебе хуліганські штучки.

(П. Глазовий)

* Спересердя – рос. в сердцах, со зла.

О. Андреев. Ранок

167 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розгляньте репродукцію картини О. Андреева, розкажіть, що зображено на полотні, в яких кольорах художник змалював ранок. Які слова в переносному значенні ви могли б використати, розповідаючи про зображене?

II. Складіть разом і запишіть за картиною два прості неповні речення, а також два складні речення, одна з частин яких була б неповним реченням. На місці пропущених членів речення поставте, де потрібно, тире.

168 Випишіть неповні речення. Підкресліть члени речення. Усно відновіть пропущені члени речення. Простежте роль неповних речень у вираженні авторського задуму, зокрема у створенні динамізму, психологічної напруги висловлення.

1. Ми з Митьком давно мріяли поїхати до Юрківки, села, де жила Митькова бабуся...

– Уявляєш собі? – казав Митько. – Ліс. А в лісі озеро. А на березі курінь. А в курені – ми. А поруч багаття. І казанок із юшкою. І роби собі, що хочеш. Хоч на голові стій. А кругом – ні душі (*Я. Стельмах*).

2. Море спить. Точнісінько, як людина. Високо здіймає груди, схропує сонно, ліниво... Коли море спить, вже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвильками, полощеться тихо, сонно, розніжено (*Ю. Збанацький*).

169 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Спробуйте у вільний час написати гумористичний діалог на шкільну тематику або на тематику сімейного виховання, використовуючи неповні речення.

Варіант Б. Складіть і розіграйте діалог (8–9 реплік), можливий у такій ситуації: ви з товаришем (подругою, однокласником) обговорюєте останній випуск улюбленої телепередачі. Використайте в діалозі неповні речення.

1. Незважаючи на відсутність деяких членів речення, неповні речення повністю задовольняють потреби спілкування, виражають закінчену думку.
2. Неповні речення треба відрізняти від односкладних, у яких наявний тільки один головний член речення, а д у його немає і бути не може.

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте і проведіть у класі прес-конференцію на тему «Односкладні речення. Неповні речення».

Проект

ХІД ПІДГОТОВКИ

- Оберіть для своєї групи вид односкладного речення, який вам найбільше до вподоби.
- Підготуйте вступне слово вашої групи, у якому поясніть, чому вирішили взяти участь у прес-конференції. Також детально розкажіть про особливості вашого виду речень та їхню роль у мовленні. Наведіть приклади використання цього виду односкладних речень у творах відомих письменників, газетних публікаціях тощо. Форма виступу може бути довільною.
- Підготуйте 2–4 запитання до учасників інших груп щодо видів односкладних речень, які вони представлятимуть.

ХІД ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЇ

1. Вступне слово групи (до 5 хвилин).
2. Відповіді на запитання журналістів (3–4 хвилини).

§ 20. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ»

 Користуючись алгоритмом визначення типу простого речення та відповідною схемою на форзаці підручника, підготуйте розповідь про особливості поділу речень на односкладні і двоскладні та види односкладних речень. Розповідь ілюструйте прикладами.

У реченні два головних члени?	→ ТАК	двоскладне	Ф І Н І Ш
↓ НІ			
Головний член речення у формі підмета?	→ ТАК	односкладне називне	
↓ НІ			
Дійова особа мислиться?	→ НІ	односкладне безособове	
↓ ТАК			
Особа мислиться узагальнено (всі, будь-хто)?	→ ТАК	односкладне узагальнено-особове	
↓ НІ			
Особа мислиться означено (я, ти, ми, ви)?	→ ТАК	односкладне означено-особове	
↓ НІ			
Особа мислиться неозначено (хтось)?	→ ТАК	односкладне неозначено-особове	
↓ НІ			
ПОМИЛКА			

171 І. Прочитайте виразно текст, визначте його тему та ідею. Доберіть до тексту заголовок.

Я шукаю в людях хороше. Свідомо себе на це **спрямовую**. Не можна людей чорнити, не можна з цим поспішати. Крім того, є багато людських вад*, до яких треба ставитися поблажливо, **терпляче**. Наприклад, марнославство**. Ну й хай собі людина намагається **привернути** увагу до своєї особи, якщо це їй дає втіху. Хоч заклопотаність **навколо** своєї особи дуже дрібнить людину, вона тоді стає смішною... І з такою людиною немає про що говорити. Від неї **хочеться** скоріше втекти. Але ж серед таких людей дуже часто бувають і талановиті. У них, правда, марнославство переходить у честолюбство. Але то вже інша категорія (М. Шумило).

* *Вада* – рос. недостаток, изъян, порок.

** *Марносла́вство* (рос. расточительство) – надмірно висока думка про себе, чванливе вихваляння, погорда, зарозумілість, зазнайство.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно перевірте за надрукованим.

2. Підкресліть граматичні основи в односкладних реченнях. Визначте їх вид. Поясніть роль односкладних речень у тексті.

3. Знайдіть складне речення, одна з частин якого є односкладним реченням.

4. Знайдіть неповні речення, визначте вид кожного з них та які члени речення в них пропущено.

172 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ!** Чи потрібно, на вашу думку, вказувати друзям на їхні вади? Як це потрібно робити?

Синтаксичний розбір односкладного речення

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, що речення односкладне.
3. Указати вид односкладного речення.
4. Указати, чим виражений головний член речення.

Зразок усного розбору

Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина).

Речення просте, односкладне, безособове, поширене, повне, розповідне, неокличне. Головний член «*тихо*» виражений прислівником. Другорядні члени речення – обставина «скрізь».

Зразок письмового розбору

Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина).

Речення просте, односкл., безособ., пошир., повне, розп., неокл.
Гол. член виражений присл.

173 Прочитайте речення. Зробіть їх усний синтаксичний розбір. Розбір трьох речень (на вибір) виконайте письмово.

1. Заспіваю твоє ім'я, твоє тихе ім'я вишневе (М. Вінграновський). 2. Французьким бульваром у синім трамваї, як хмарка по морю, у даль пропливаю (О. Довгоп'ят). 3. Юність в інших завше загадкова (В. Симоненко). 4. Над білим світом – білий сніг (М. Боровко). 5. Григорієві перехоплювало дух від подиву* (І. Багрянний). 6. Нам вічно треба небом жити (М. Вінграновський). 7. Яка висока і густа трава! (Ю. Смолич).

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

загадкова

* *Подив* – рос. удивление.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

ОЦЕ ТАК РЕЧЕННЯ!

Як відомо, для конструювання речень не завжди потрібні два головні члени. Тому такими поширеними в мовленні є односкладні речення, а також неповні з пропущеним підметом чи присудком. Прочитайте текст, складений лише із цих типів речень, – і ви переконаєтесь у їхніх необмежених виражальних можливостях.

Хмари. Вітер. Сирість. Сирість. Великі й маленькі парасольки. Цілі сім'ї парасольок. Сховаюсь під ними від цього пронизливого дощу. Дощ... Лле вже цілісінський день, не вщухає ані на мить, куйовдить останні листочки, рве їх з дерев і кидає під ноги перехожим. Вітер. Січе безжально обличчя і аж обпікає руки. Кутаюся у плащ, нахиляю голову та біжу додому.

Гарячий чай. Крісло. Ковдра. Приємна теплота по тілу. Дихаю на змерзлі долоні й грію їх об чашку. Хочу вигнати з себе залишки осені, стрибаю, щоб розігнати кров, нарешті втомлююсь і ніби завмираю.

Сідаю в крісло, натягаю по самісінькі вуха пухову ковдру і... засинаю.

Сонце. Золото, золото трав, золото дерев. Павутиння. Мільйони ниточок павутиння. І люди. Лежать і бачать чудернацькі сни, схожі на мій.

(За матеріалами Інтернет сайту ukrlib.com.ua)

А чи змогли б ви скласти текст із самих лише односкладних речень?

174 Об'єднайтеся в 2–3 команди. Спробуйте за 1 хвилину знайти всі помилки, допущені в поданих реченнях.

1. Положи зошит у портфель. 2. Нам сьогодні повезло. 3. Я не вспів помити посуд. 4. Сашко самий вищий у класі. 5. Насіння заливають гарячим окропом. 6. Переверніть сторінку зошита. 7. Закрийте, будь ласка, двері.

175 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть граматичні основи. Визначте види односкладних речень.

1. Светает. 2. Больного знобило целую **ночь**. 3. **Принесешь** завтра альбом с марками. 4. Дедушке не спится. 5. Примерь ботинки. 6. Зови папу к столу. 8. За **ночь** подморозило. 9. В весеннем саду легко дышится. 10. **Видишь** далеко.

II. Порівняйте написання виділених слів в українській та російській мовах. Пам'ятайте, що в українській мові м'який знак після шиплячих не пишеться.

176 Доберіть із російськомовних художніх чи публіцистичних текстів по два односкладних речення кожного виду. Намагайтеся, щоб способи вираження головних членів були різними. Перекладіть ці речення українською мовою й запишіть.

177 Виконайте одне з поданих завдань (на вибір), попередньо склавши список ключових слів як змістову опору висловлювання.

1. Опишіть усно пам'ятку історії чи культури, що є у вашій місцевості, використавши щонайменше два односкладних та два неповних речення.

2. Підготуйте усний виступ на тему захисту природи, використавши щонайменше два односкладних та одне неповне речення.

3. Підготуйте усний виступ на тему «Шукайте папороті цвіт у своїй душі», використавши щонайменше два односкладних та одне неповне речення.

4. Складіть усну розповідь, використавши щонайменше три односкладних та одне неповне речення, на одну з тем: «Пригода в лісі», «Вечорова тиша», «Космічні гості», «На риболовлі».

178 **МІКРОФОН**. Продовжте фрази.

1. Вивчаючи тему «Односкладні речення. Неповні речення», я, наприклад, дізнався (дізналася), що...

2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

179 Виконайте тестові завдання. Зверте свої відповіді з тими, що подано в кінці підручника. Якщо ви допустили помилку, повторіть відповідний параграф теми.

ТЕСТ

1. Укажіть твердження, яке є правильним:

А. В односкладному реченні пропущено один головний член речення.

Б. У неповному реченні є лише один головний член речення.

В. Односкладні речення вживаються лише в розмовному стилі.

Г. У неповному реченні пропущено один або кілька членів.

2. Укажіть речення, яке є двоскладним:

А. Ми з кумом на заздалегідь підготовлені позиції – в погрібник (Остан Вишня).

Б. За одного битого двох небитих дають (Нар. творчість).

В. Світлая, дивная ніч (*Г. Чупринка*).

Г. Ще поки тепло, заночую в лузі (*Л. Костенко*).

3. Укажіть складне речення, у якому одна з його частин співвідносна з односкладним реченням:

А. На видноколі – сиві тополі, вітер у полі колише ковил (*С. Фоменко*).

Б. В зелене Журавлине летять журавлі, а лебеді – у Лебедин (*П. Воронько*).

В. Ось і місток, за яким починалося село (*І. Муратов*).

Г. Нас кличе у мандри дорога, нам грає чарівна струна (*С. Фоменко*).

4. Укажіть речення, яке є односкладним називним:

А. Ніч темна.

Б. На небі сонце.

В. Пахне травною.

Г. Ніч наступу.

5. Укажіть речення, яке є неповним:

А. Сідай. Спочинь з дороги, брате (*Л. Костенко*).

Б. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну (*М. Коцюбинський*).

В. Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерком весь край (*О. Гончар*).

Г. Вже де-не-де й димок із димаря (*Л. Костенко*).

6. Установіть відповідність між односкладними реченнями та їхніми видами:

А. Означено-особове.

Б. Неозначено-особове.

В. Узагальнено-особове.

Г. Безособове.

Г. Називне.

1. Пливемо назустріч сонцю (*І. Цюпа*).

2. Як дбаємо, так і маємо (*Нар. творчість*).

3. Семена викликали до князя в палац і наказали зачекати (*П. Панч*).

4. Козацька школа, крита очеретом (*Л. Костенко*).

5. А від городу потягнуло кропом (*І. Жиленко*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чим односкладні речення відрізняються від двоскладних? Яка роль односкладних речень у мовленні?

2. Чим може бути виражений головний член означено-особових і неозначено-особових речень? Наведіть приклади.

3. Поясніть, чому узагальнено-особові речення широко вживаються у народних приказках і прислів'ях. Наведіть приклади.

4. Чим може бути виражений головний член безособових речень? Наведіть приклади.

5. Що спільного й відмінного між називними й іншими видами односкладних речень?

6. Які другорядні члени речення можуть бути в односкладних називних реченнях? Відповідь обґрунтуйте.
7. Чим повні речення відрізняються від неповних? Наведіть приклади.
8. З якою метою вживаються у мовленні неповні речення?
9. Розкажіть про особливості вживання тире в неповних реченнях.
10. Пригадайте кілька прислів'їв чи приказок, які б за структурою були односкладними чи неповними реченнями.

МОЯ СТОРІНКА

ПОСПІЛКУЄМОСЯ НА ЛЕЦА?

Лінгвісти підрахували, що сьогодні у світі існує близько 350 мов, якими розмовляють менше п'ятдесяти осіб. І саме ці мови зникають найшвидше. Бо ж навіщо, наприклад, вивчати леца – мову індіанців, які живуть у болівійських Андах, коли ймовірність зустріти співрозмовника стрімко наближається до нуля. На леца сьогодні розмовляють близько 20 осіб. Не більше десяти в усьому світі здатні перекинутися між собою кількома словами індіанської мови айдахо. Загалом за останні півтисячоліття на Землі зникло 306 мов. Серед європейських мов першими можуть зникнути валлійська, карнійська, бретонська, провансальська, гасконська мови.

Науковці з тривогою зауважують, що зникнення деяких мов може серйозно збіднити світову культуру. Бо хто, окрім тих самих учених, пам'ятатиме, що, наприклад, у мові убіх була більша кількість голосних, ніж у будь-якій із сучасних мов? Коли 1992 року дослідники приїхали до Туреччини, щоб записати й порятувати від забуття цю мову, то застали тільки свіжу могилу, а на ній напис: «Тут лежить Теуфік Есенц. Він був останнім у світі чоловіком, який розмовляв мовою убіх» (За А. Динько).

І ТАКЕ БУВАЄ!

КАЗКА

Вже ніч надворі. Не спить дитина. Схилився батько над ліжком сина І виявляє любов і ласку.
– Послухай, – каже, – синочку, казку. Так, значить, дід жив і, значить, баба. Була в них, значить, ще й курка ряба. І сіла, значить, вона в гніздечко І, так сказати, знесла яєчко.
Дід бив яєчко і баба біла.
Ну баба, значить, теж не розбила.
А, так сказати, пробігла мишка... – І тут синочок схопився з ліжка:
– Все значить, значить та так сказати...
Не треба казки! Я хочу спати.

(П. Глазовий)

УСМІХНІТЬСЯ!

НАЙДОРЕЧНІШИЙ ВИСЛІВ

Французький письменник і учений Фонтенель сидів за столом між двома нерозумними, але зарозумілими юнаками. Ті вирішили покепкувати з мислителя. За обідом зайшла мова про різні форми висловлювання однієї й тієї ж думки. Молодики запитали у Фонтенеля:

– Як правильно сказати: «Дайте нам пити» чи «Принесіть нам пити»?
– Для вас, – відповів мислитель, – не годяться обидві ці фрази. Ви краще кажіть: «Поведіть нас на водопій!»

ПОМІРКУЙТЕ!

Росіяни кажуть «с глазу на глаз»; французи – «tête-a-tête» («голова з головою»); англійці – «face to face» («обличчя до обличчя»). А як кажуть українці?

У ЇДАЛЬНІ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
перші страви овочевий суп гречана каша картопляне пюре млинці з грибами солоний суп гаряча кава тримай виделку гаряча склянка замовте борщ смачна печеня скуштуйте тістечко	перші блюда овощний суп гречнева каша картофельне пюре блінчики з грибами солоний суп гарячий кофе держи вилку гарячий стакан закажіть борщ смачне жарке скуштуйте пирожне

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Досвідчений – який має великий життєвий досвід, знання в якій-небудь галузі (*досвідчений водій, досвідчений музикант*).

Освічений – який має освіту (*освічений народ, освічена молодь*).

Освітлений – який стає видимим, бо на нього падає світло (*освітлена вулиця*).

Сусідній – розташований, розміщений по сусідству, поруч, поблизу когось або чогось (*сусідня країна, вулиця, квартира, школа*).

Сусідський – належний, властивий сусідові, складається із сусідів, утворюється сусідами тощо (*сусідський хлопець, сад, кіт*).

Сусідів – належний сусідові (*сусідова хата, дочка, коса, сусідів кінь*).

Відносини – стосунки між ким-небудь (*товариські відносини, офіційні відносини*).

Відношення – зв'язок між числами, словами в математиці, мовознавстві тощо (*синтаксичні відношення, смислові відношення*).

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

Прочитайте речення, вибираючи з дужок одне із слів, яке найбільш доцільне в даному контексті. Яке із них не варто вживати, коли йдеться про щось негативне?

1. Після сказаного вона (сподівалася, надіялася) найгіршого. 2. Петро не (сподівався, надіявся), що йому не поставлять оцінку. 3. Потрібно (сподіватися, надіятися) лише на власні сили. 4. Хочеться разом з усіма і вірити, і (сподіватися, надіятися).

Надіятися – 1. Мати надію, очікувати на щось радісне, приємне. 2. Покладатися на когось, щось.

Надіявся на друга; надіявся на досвідченість лікаря. Сподіватися – чекати когось або чогось.

Ніколи не сподівався, що син виявиться боягузом.

...Мово українська, звідки прилетіла, як тут зросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра, чи купалася в його ласкавих водах, чи злітала в небо з його мільйонокрилим птаством! Мово! Течеш вільно й вічно, як Ріка.

П. Загребельний

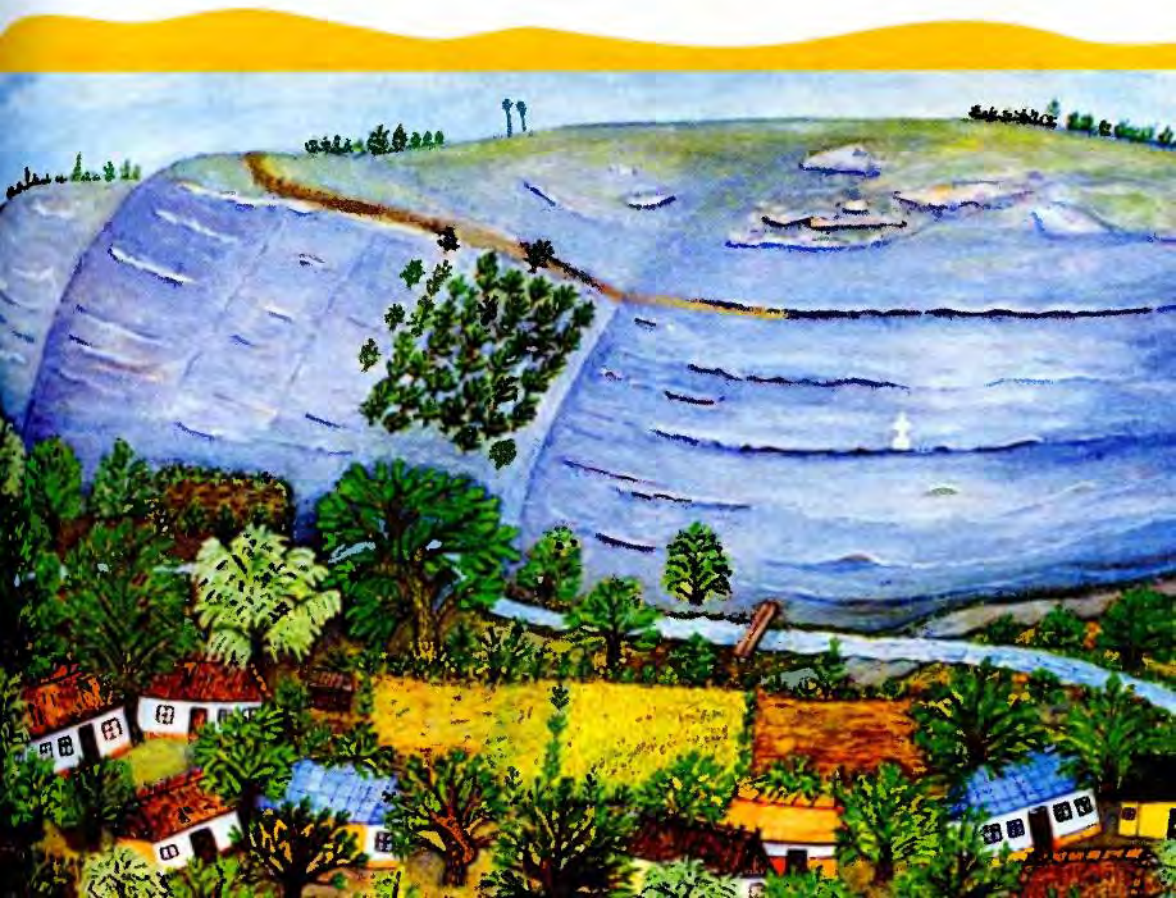
Речення з однорідними членами

Ви знаймете:

- ознаки однорідних членів речення;
- види зв'язку між однорідними членами речення.

Ви навчитеся:

- визначати речення з однорідними членами;
- правильно ставити розділові знаки при однорідних членах речення;
- правильно інтонувати речення з однорідними членами;
- конструювати речення з однорідними членами.

§ 21. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про особливості однорідних членів речення, узагальнювальні слова та речення з кількома рядами однорідних членів

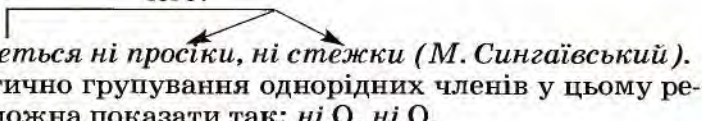
ПРИГАДАЙТЕ! Які члени речення є однорідними? Які види сурядних сполучників ви знаєте?

180 Прочитайте речення, визначте в них однорідні члени. З'ясуйте, чи залежать однорідні члени речення один від одного. За допомогою чого вони з'єднані в кожному з речень? Зробіть висновок про особливості зв'язку між однорідними членами речення.

1. Сонце вже схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше (*Г. Тютюнник*). 2. Ясна смуга на воді все ширшає, більшає та довшає (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Це місто любило легенди, жило ними півтори тисячі літ, народилося теж, власне, з легенди (*П. Загребельний*).

Ознаки
однорідності

Однорідними (рос. *однородными*) називаються такі члени речення, які є рівноправними між собою, залежать від одного й того ж слова в реченні, здебільшого відповідають на одне і те ж питання, виконують однакову синтаксичну функцію. **НАПРИКЛАД:**

чого?

 Не хочеться ні просіки, ні стежки (*М. Сингаївський*).
 Схематично групування однорідних членів у цьому реченні можна показати так: ні О, ні О.
 (О – однорідний член речення)

Спосіб
вираження

Однорідні члени речення виражаються переважно однією частиною мови; бувають **непоширені** (не мають при собі залежних слів) і **поширені** (мають при собі залежні слова). **НАПРИКЛАД:**

пошир. непош. непош.
 Привіз бджолиний мед, паляницю, яблука (*В. Сухомлинський*).

Типи зв'язку

ТИПИ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Сполучниковий (сурядні сполучники + інтонація)	Безсполучниковий (лише інтонація)	Змішаний (сполучниковий і безсполучниковий)
<i>Відшелестіли лебеди і трави</i> (<i>Л. Овдієнко</i>).	<i>Повітря було чисте, прозоре</i> (<i>Панас Мирний</i>).	<i>Пролітають над ними віки, лихоліття і хмарки</i> (<i>Л. Костенко</i>).

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

української

праці над вишивкою. Не випадково в народі кажуть: «Я цю вишивку виспіваю, доспіваю». Аналіз сріблястих переливів вишивки білими нитками на білому тлі, дзвінких звучань вишивки червоними й білими, червоними й синіми, червоними й чорними нитками,

барвистої соковитості дає можливість стверджувати, що саме у вишивці найбагатше і найрізноманітніше **розкрилося** колористичне обдарування української жінки.

Через красу своєї душі у вишивці, гаптуванні**, розписах писанок і домашніх речей українська жінка висвітлила неповторну красу своєї рідної землі (О. Козуля).

* *Вражающий* – рос. впечатляющий, потрясающий.

** *Гаптування* – рос. шитье (золотом, серебром).

II. Випишіть із тексту однорідні члени речення разом зі словами, від яких вони залежать. Чи є в тексті поширені однорідні члени речення?

III. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

Між однорідними членами речення бувають **еднальні**, протиставні та розділові відношення, які передаються відповідно за допомогою таких сурядних сполучників: **еднальних** (*і(й), та(в значенні і), ані, і...і, ні...ні, ані...ані, як...так і; не тільки...а й*); **протиставних** (*а, але, та(в значенні але), проте, зате, однак*); **розділових** (*або, чи, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, хоч...хоч і под.*).

Відповідні відношення між однорідними членами речення можуть виражатися й без сполучників. **НАПРИКЛАД**: *Це була не звичайна – мінеральна вода* (О. Гончар).

182 I. Спишіть, підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Накресліть схеми групування однорідних членів речення, укажіть види зв'язку.

II. Визначте, якими сурядними сполучниками з'єднані однорідні члени (еднальними, протиставними, розділовими). Яке значення вносять у речення ці сполучники? За потреби скористайтеся відповідною таблицею на форзаці.

ЗРАЗОК. *Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами* (Д. Павличко). *Схема: О і О, О, О. Змішаний зв'язок.*

1. Наука й труд, знання і школа дбайливо кличуть до мети (П. Усенко).
2. Пташина зграя полетіла невідомо куди і вже більше сюди не поверталася ні весною, ні влітку, ні восени (М. Стельмах). 3. Земля зляглася,

перепріла, перемліла, спарилася, прагнула роботи (К. Гордієнко). 4. Кобзарство – унікальне явище не тільки в українській, а й у світовій культурі (З журн.). 5. Хто на розпутьті прожив все життя, не піде ні в рай, ані в пекло (Леся Українка). 6. Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку (М. Коцюбинський). 7. Хай буде сад, і дерево крислате, і кіт-воркіт, і ще багато див (Л. Костенко). 8. Він заходив по хаті, розпустив язика, дав волю серцю (Панас Мирний).

III. Укажіть речення, в якому однорідні члени речення виражені фразеологізмами. Поясніть лексичні значення цих фразеологізмів. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

183 I. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Скільки рядів однорідних членів речення є в кожному з них та яким типом зв'язку поєднані в цих рядах слова? Доберіть усно до кожного ряду однорідних членів речення синонімічний ряд з іншим типом зв'язку. Доведіть, що в двох останніх реченнях немає однорідних членів.

1. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи лотви щучок руками (О. Довженко). 2. Липневий день догоряє десь за сутінками височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйнобілих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо (І. Багряний). 3. Уся гавань була заповнена вітрильниками, великими й малими лодіями, довбанками й човнами (Р. Іванченко). 4. Гарячий липень бродить покосами і стернями, кладе снопи в копи, поскрипує возами й гарбами (І. Цюпа). 5. От я взяв та й приїхав (І. Нечуй-Левицький). 6. Ні сіло ні впало: «Дай, мамо, сало!» (Нар. творчість).

II. Складіть за зразком схеми групування однорідних членів у поданих реченнях.

ЗРАЗОК. Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то на матір (Панас Мирний).

дитина О, О; дивиться то О, то О.

184 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Простежте особливості перекладу сполучників, ужитих між однорідними членами речення.

1. Не слышно ни зверя, ни птицы, ни человека. 2. Дремлет медведь, но чутко прислушивается к жизни зимнего леса. 3. Вы должны не только любить музыку, но и понимать ее. 4. Мы поедем отдыхать на Днепр или на Черное море. 5. Тропинка обогнула куст орешника и вышла на поляну. 6. Лес проснулся, однако еще не успел наполниться птичьим гомоном.

ПОРІВНЯЙТЕ СПОЛУЧНИКИ!

Українською мовою	Російською мовою
але, проте або, чи та (єднальний) та (протиставний) як ... так і не тільки ... а й хоч ... але чи то ... чи то не стільки ... скільки	но, однак или, либо и, да но, однако как ... так и не только ... но и хотя ... но то ли ... то ли не столько ... сколько

187 І. Проведіть літературну вікторину. За поданими рядами однорідних членів речення пригадайте назви творів української літератури, які ви вивчали у 6–8 класах. Назвіть авторів цих творів.

1. Очі материнські і білява хата; крилами і рожевим пір'ям; верби і тополі. 2. Росяниста доріжка, і зелені луги, й солов'їні гаї; в тихім шелесті трав, в щебетанні дібров. 3. Не винесли в море, не розмили в полі; дівоче серце, карі очі. 4. Чи живу, чи доживаю; не плачу й не сміюсь; власти у кайдани, умирать в неволі. 5. Виє, гуляє, гне; стан високий, лист широкий. 6. Піймали та притаскали; то цуपाчка, то сотеньку карасиків живеньких або линів гарненьких; зійшлися, стали розбирать.

II. Користуючись підручниками з літератури, доберіть кілька подібних прикладів для вікторини. Запропонуйте свою вікторину однокласникам.

188 І. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з нього? Чи доводилося вам робити власні «відкриття» у світі природи? Доберіть заголовок. Усно перекажіть прочитане.

Є в наших лісах водяний звір – видра. І назва його досить цікава, та й сам він володіє кількома таємницями. Шерсть видри не намокає у воді й утримує повітря. Через це під водою звір здається не бурим, а сріблястим. Видра вміє те, чого не вміємо ми. Спробуйте пірнути зовсім безшумно – не вийде, а от у видри виходить. Спробуйте, майже* не висовуючи голови з води, бачити, чути, уловлювати запахи – не вийде, а у видри і це виходить. Виявляється**, у неї вуха, очі й ніздрі розміщені на самому вершечку голови. Трішечки висунувши голову з води, вона все помічає навкруги і при цьому залишається непомітною і для ворогів, і для здобичі***.

Простежмо, як називають видру інші народи. Литовці кажуть – удра, греки казали – гюдра, давні індійці – удраг. І все це означає «водяна тварина». З однією такою «водяною твариною», правда казковою, ви вже, мабуть, знайомі – це гідра, багатоголовий водяний змії, з яким бився хоробрий і могутній Геракл. Вода у греків звалася гюдор, звідси водяний змії – гюдра. А видра? Теж гюдра, тобто «водяна» (За А. Коваль).

* *Майже* – рос. почти.

** *Виявляється* – рос. оказывается.

*** *Здобич* – рос. добыча.

II. Випишіть із тексту речення з однорідними членами, підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі, визначте тип зв'язку між ними. Доведіть, що виділені члени речення не є однорідними.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Чи знаєте ви, що першою назвою улюбленої нами картоплі стало італійське «*трофель*»? З італійської мови це слово перейшло в німецьку,

Л. Шелудько. Натюрморт

де набуло форми «картофель» (kartoffel). Від німецької походить польське «kartofla» та українське «картопля»...

Якщо ви хочете більше дізнатися про цікаві факти зі світу рослин та тварин, історію їхніх назв, зверніться до книги А. Коваль «Слово про слово». Розкажіть однокласникам, друзям про те, що цікавого й нового ви дізналися з книги.

189 Розгляньте репродукцію картини Л. Шелудька. Використовуючи

однорідні члени речення, усно опишіть, що на ній зображено, які кольори переважають, який настрій у вас викликає. Складіть і запишіть за картиною по одному реченню з однорідними підметами, означеннями та додатками.

190 Складіть і запишіть план усного зв'язного висловлювання про речення з однорідними членами.

ВИСНОВКИ

1. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Засобами вираження однорідності є інтонація та сполучники сурядності.
2. Однорідні члени речення вживаються в різних стилях мовлення для більш точного опису предметів і явищ.

§ 22. ОДНОРІДНІ Й НЕОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ

Про те, як відрізнити однорідні означення від неоднорідних та з якою інтонацією вони вимовляються

191 Порівняйте речення, записані у двох колонках. З'ясуйте, чи в одному плані характеризують той чи інший предмет ужиті в них означення та між якими означеннями можна поставити сполучник *і (й)*. У реченнях якої колонки означення однорідні? Зробіть висновок про те, як відрізнити однорідні означення від неоднорідних.

1. Падали на пісок сині, зелені, жовті, жовтогарячі кружала світу (Панас Мирний).
2. Зочеретів чутно голос сопілки, ніжний, кучерявий (Леся Українка).

1. Займався пишний січневий ранок (М. Коцюбинський).
2. Небо вкрили дрібні білі хмари (Я. Гримайло).

Два або більше означень при означуваному слові можуть бути однорідними й неоднорідними.

Однорідні
означення

Означення однорідні:

- коли вони характеризують предмет з одного боку, наприклад за кольором, розміром, смаком, матеріалом, температурою і под.: білі, червоні, жовті троянди;
- коли вони вказують на різні споріднені ознаки предмета: світле, безхмарне небо; лапатий, волохатий сніг;
- коли вони стоять після означуваного слова: степ тривожний, темний;
- коли друге й подальші означення підсилюють, пояснюють перше: Якось раз над містом стояла тиха, місячна, літня ніч (І. Нечуй-Левицький);
- коли вони виступають художніми означеннями (епітетами): ...Где гроза дзвінка і кучерява садам замлілі руки цілувать (Л. Костенко);
- коли з двох означень першим стоїть непоширене означення, а другим – поширене (виражене прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом).

ПОРІВНЯЙТЕ:

1. Рівний, залитий сонцем степ.
(однорідні)

2. Залитий сонцем рівний степ.
(неоднорідні)

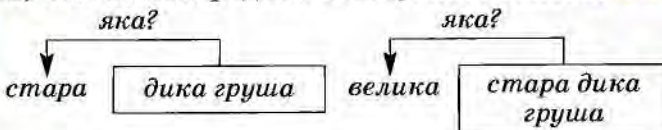
ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Означення, пов'язані між собою сполучниками, завжди однорідні.

Неоднорідні
означення

Між однорідними означеннями можна поставити сполучник *і* (*й*). Вони вимовляються з перелічувальною інтонацією, між ними ставляться коми.

Неоднорідними є означення, які характеризують предмет з різних боків: теплий літній вечір; морські прозорі хвилі. Завжди неоднорідними є означення, виражені сполученням займенника й прикметника (мій найкращий друг), якісного і відносного прикметників (високий дніпровський берег), якісного і присвійного прикметників (улюблена мамина пісня). У ряду неоднорідних означень кожне з попередніх стосується всього подальшого словосполучення, а не безпосередньо означуваного слова. **НАПРИКЛАД:**

Неоднорідні означення вимовляються без перелічувальної інтонації, коми між ними не ставляться.

192 І. Прочитайте речення з правильною інтонацією. Доведіть, що виділені означення – однорідні, а інші – неоднорідні. Обґрунтуйте розділові знаки. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

*пташкі
ясній*

1. У густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки (І. Франко). 2. Збирають світлі, золоті меди веселокрылі та прозорі бджоли (М. Рильський). 3. І живуть у пам'яті народу його вірні дочки і сини, ті, що не вернулися з походів грізної, великої війни (В. Симоненко). 4. Люблю я бистрину життя прозору, поривну, глибоку (Д. Павличко). 5. За шкільними партами схилились чорняві, біляві, русяві голівки (І. Цюпа). 6. Назустріч їм мирно ступали сірі круторогі воли, уярмлені в повози (Р. Іванченко). 7. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху – косовицю (О. Довженко). 8. Ніч розкинула над селом своє темне, всіпане зорями шатро (І. Цюпа).

МІРКУЙТЕ!

У першому реченні вправи кожне з означень по-різному пояснює предмет, причому перше з них (*густиий*) стосується словосполучення *зелений березовий гай*, а друге (*зелений*) – словосполучення *березовий гай*. Отже, ці означення неоднорідні, вони вимовляються без перелічувальної інтонації, кому між ними ставити не треба.

193 Випишіть послідовно спочатку сполучення з однорідними означеннями, а потім – з неоднорідними. Обґрунтуйте свою думку.

Зняковілий розгублений хлопець; знаний молодий поет; великий бузковий куц; вічний непереборний страх; грізна громадянська війна; очищена безпечна вода; довгий літній день; збиткова виробнича діяльність; холодна сира погода; згаслі безсилі вогні; жовті червоні троянди; чиста морська вода; старший науковий співробітник; вищоптана молода трава.

ключ. Підкресліть послідовно в кожному сполученні другу від початку літеру. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте закінчення вислову «*Яка важка робота – ...*».

Рідні простори.
Малюнок Іллі Неправди
(13 років)

194 І. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Обґрунтуйте вживання знака оклику в двох перших реченнях.

ІІ. Доведіть, що в тексті використано лише неоднорідні означення. Підкресліть їх та слова, від яких вони залежать, як члени речення. Чи потрібно між цими означеннями ставити коми?

Как хорош старый хвойный лес! Какой величественный вид представляет опушка* такого леса при легнем вечером освещении! Длинные

ветки прикривають все шапкою густої зелени. Стеною стоять лохматі темно-зелені ели. Сре́ди густих чащ** прохладно і в летню́ жару (А. Андреев).

* *Опу́шка* – укр. узлі́сся.

** *Ча́ща* – укр. ха́ща, гуща́вина.

III. Уявіть, що ви прогулюєтеся лісом, змальованим у тексті. Відчувається наближення дощу... Продовжте запропонований текст 3–4 реченнями, використовуючи однорідні або неоднорідні означення.

195 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поширте подані речення спочатку однорідними означеннями, а потім – неоднорідними. Перекладіть утворені речення українською мовою і запишіть. Розставте розділові знаки та обґрунтуйте орфограми.

1. Между домами играл ... ветер. 2. Деревья сбросили ... листья. 3. ... голос разбудил тишину. 4. Мальчики побежали на ... стадион. 5. В лесу растут ... ягоды.

196 I. Спишіть речення, підкресліть однорідні означення однією лінією, а неоднорідні – двома. Поставте розділові знаки між однорідними означеннями. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

1. Тепла липнева ніч пролітає садками, посадками, скиртами в полях (О. Гончар). 2. Абрикоса цвіте, промениста натхненна крислата... (О. Головка). 3. У верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорозький дуб, про який існує чимало переказів та легенд (І. Шаповал). 4. На луках зима вислала свої холодні білі полотна (І. Цюпа). 5. Довга затяжна волинська осінь (М. Олійник). 6. Ріка була схожа на бурхливу бунтівничу душу гір (Є. Гуцало). 7. Ясні охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю (О. Гончар).

II. Знайдіть односкладне речення, зробіть його усний синтаксичний розбір.

1. Однорідні означення перелічують суттєві ознаки різних предметів чи характеризують предмет з одного боку. В один блок однорідних означень об'єднуються переважно лише якісні або лише відносні прикметники, вони вимовляються з перелічувальною інтонацією.
2. Між однорідними означеннями ставиться кома, а між неоднорідними – не ставиться.

§ 23. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

Про те, коли між однорідними членами речення ставляться коми та які розділові знаки вживаються при узагальнювальних словах

ПРИГАДАЙТЕ! Які розділові знаки ставляться в реченні з однорідними членами?

197 I. Прочитайте текст. Як ви думаєте, чому саме парк є окрасою Воронцовського палацу. У чому його цінність? Які ще українські пам'ятки садово-паркової архітектури вам відомі?

Воронцовський палац
(Крим)

Окрасою славнозвісного Воронцовського палацу в Криму є розбитий навколо нього парк, який займає площу 40 гектарів і розміщується амфітеатром*. У парку нараховується понад двісті видів дерев, серед яких можна побачити пальми і лаври, кипариси і маслини, магнолії і платани, калину вічнозелену і рідкісне південноамериканське дерево – араукарію. Парк розбито у пейзажному стилі, що не спотворює, а доповнює природу, до якої немов і не торкалася рука людини.

Прибережне шосе поділяє парк на верхній і нижній. Верхній парк насичений природними «родзинками»: суворими кам'яними хаосами** і дзеркальними ставками, фрагментами південного лісу і різновидами прекрасних екзотичних дерев. Усі вони мають поетичні назви: Місячний камінь, Малий і Великий хаоси, Форельне, Дзеркальне і Лебедине озера, Платанова, Сонячна, Каптанова галявини. Нижній парк насаджений у стилі італійських садів епохи Відродження. Тут можна милуватися Фонтаном сліз, джерелом «Котяче око», скелею Айвазовського і терасою левів (*Із журналу*).

* *Амфітеатром* – півколом, що підвищується, розширюючись догори.

** *Хаос* – скупчення чого-небудь, безладне нагромадження.

II. Знайдіть у тексті однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них. поясніть наявність чи відсутність розділових знаків при них.

198 *МІКРОФОН.* Чи доводилося вам бувати в національних природних парках та заповідниках України? Якщо так, розкажіть, що ви там побачили. Використайте два-три речення з однорідними членами.

Ставимо
кому

Між однорідними членами речення, з'єднаними сполучниками або без них, як правило, ставиться кома.

НАПРИКЛАД: 1. *А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко). 2. *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко).

Одиничний
сполучник

Але не ставиться кома між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані одиничним сполучником *і* (*й*), *та* (у значенні *і*), *чи*, або.

Повторюваний
сполучник

Якщо ж сполучник повторюється, то кома ставиться між усіма однорідними членами. **ПОРІВНЯЙТЕ:** 1. *Над Россю, Дніпром і Сулою в задумі шепочуть гаї* (В. Симоненко). 2. *Над Россю, і Дніпром, і Сулою в задумі шепочуть гаї*.

О, О, О
О, але О

О і О
О, О і О

О, і О, і О

Якщо однорідні члени речення вжито **парно**, то кома ставиться між цими **парами**. **НАПРИКЛАД:** *Все у ній сіяє: слава і походи, свист клинків у полі і набоїв спів (В. Сосюра).*

O i O, O i O

Парний
сполучник

Якщо однорідні члени речення з'єднані **парним сполучником**, то кома ставиться лише перед другою частиною сполучника. **НАПРИКЛАД:** *Він не стільки забився об стіл, як стривожився (І. Нечуй-Левицький).*

не стільки
O, як O**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Коли однорідні члени речення становлять стійкий вислів чи фразеологізм, то **кома** між ними **не ставиться**. **НАПРИКЛАД:** *ні слуху ні духу; ні туди ні сюди; ні риба ні м'ясо.*

199 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Поміркуйте, чому: а) у першому реченні немає ком, хоча сполучник *і* вжито двічі; б) у другому реченні перед першим сполучником *і* ставиться кома, а перед другим – не ставиться.

1. Люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну (А. Малишко).

2. Скресли* ріки, і крижини безладно громадились і шурхотіли в течії повноводдя (Р. Іванченко).

* *Скресати* – звільнятися від криги.

200 І. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Укажіть речення з кількома рядами однорідних членів.

1. З півночі раптом налетів вітер наробив лиха в господах (Д. Ковальський). 2. А літа плывуть за ними плывуть собі стиха **забирають** за собою і добро і лихо (Т. Шевченко). 3. Чорнобиль та м'ята барвінок та рута калина верба над водою вишневий садок над ставочком солом'яні стріхи та чорна пухкая рілля все сниться щоночі шпакові (Дніпрова Чайка). 4. Люблю я осінні квіти прощальну красу вечорів і сині оголені віти і вітру **холодного спів** (В. Сосюра). 5. Шумить і хвилюється Київ і сонце сміється з висот (В. Сосюра). 6. На синіх долонях вечора темним смутком горбатився **старий** вітряк і в благанні простягав змерзлі руки чи до неба чи до людей (М. Стельмах).

II. Доберіть антоніми та синоніми до виділених слів. З одним дібраним антонімом складіть і запишіть речення з однорідними членами.

201 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Розгляньте картину. Які однорідні члени речення «заховалися» на полотні? Спробуйте за змістом картини скласти речення з однорідними

Ф. Данилов.
Зимовий вечір

членами так, щоб у їхній ролі були іменники, прикметники, дієслова, прислівники.

202 І. Спишіть речення, добираючи з довідки відповідний парний сполучник для з'єднання однорідних членів речення. Поставте розділові знаки. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

1. ... тії вороги ... добрії люди – і окрадуть жалкуючи плачучи осудять (*Т. Шевченко*). 2. Хата ... старенька ... чепурна біла – видно, біла неї ходили хазяйські руки (*Панас Мирний*). 3. Митець думає ... розумом ... серцем (*О. Довженко*). 4. І ... болить ... не черствіє серце (*О. Квітневий*).

ДОВІДКА. Не так... як; хоч... та; хоч... але; не тільки... а й.

II. Укажіть речення з поширеними однорідними членами.

Узагальнювальні слова

При узагальнювальних словах вживаються такі розділові знаки:

Двокрапка Δ : О, О, О	Тире О, О, О – Δ	Двокрапка і тире Δ : О, О, О – ...
--------------------------	---------------------	---------------------------------------

- Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то перед першим однорідним членом речення ставиться двокрапка.
- Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то перед ним ставиться тире.
- Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами речення ставиться двокрапка, а після них – тире.

ПОРІВНЯЙТЕ:

1. *Все* послуло: земля, вода, повітря.
2. Земля, вода, повітря – *все* послуло.
3. *Все*: земля, вода, повітря – послуло.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо перед однорідними членами речення стоять пояснювальні слова **як-от, а саме, наприклад**, то перед цими словами ставиться кома, а після них – двокрапка: Δ, як-от: О, О, О.

НАПРИКЛАД: *Чарівний світ пливе наді мною, як-от: сині води, білі піски, хати на високих берегах (О. Довженко).*

203 I. Спишіть, розставляючи розділові знаки, підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої ролі в реченні. Поясніть розділові знаки.

II. Побудуйте схеми, які б відображали групування однорідних членів речення й узагальнювальних слів.

1. Світає... Все спить ще і небо і зорі **безсилі**... (П. Тичина). 2. Та всі голоси і зяблика і вівсянки і зеленушки і навіть одуда-заглушувало кування зозулі (О. Донченко). 3. Усе і небо і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно і **вогкий** гнилуватий повіт* ріки і тривожний крик птиці і невисока росиста отава** сповіщало, що літо вже здає ключі сумовитій осені (М. Стельмах). 4. І цвіт і грім і дощ і град я серцем спраглим все приємлю, та збережу від граду сад і захищу від грому землю (Л. Дмитерко). 5. Все змішалось в одну мить і злилось **докупи** і земля й море (І. Нечуй-Левицький). 6. Тихий шум лісу синява високого неба запах зелених трав все це зливалось з гомоном потривоженої крові і наповняло серце Дороша невтішним болем (Г. Тютюнник).

* *Повіт* – тут: запах, пахощі, дух чого-небудь.

** *Отáva* – трава, що виростає на місці скошеної.

III. Обґрунтуйте орфограми у виділених словах. Доберіть аналогічні приклади.

204 Доберіть один ряд однорідних членів речення з узагальнювальним словом на тему «Зима». Уведіть його в три речення так, щоб у першому однорідні члени були на початку речення, у другому – в кінці, а в третьому – в середині. Прочитайте складені речення з правильною інтонацією.

205 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Знайдіть у поданих реченнях пунктуаційні помилки. Доведіть свою думку.

Речення для першого учасника. 1. Ранок теж був тихий і безвітряний, і обіцяв сонячний жаркий день (Гр. Тютюнник). 2. І барвінком, і рутою, і рястом – квітчає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї... (Т. Шевченко).

Речення для другого учасника. 1. Народ наш вистояв у тих битвах і живе, і гонить з другого кореня нове пагіння... (І. Цюпа). 2. Досвідчена вчителька, і словом, і увагою пригріла хлопчика (І. Цюпа).

206 Доберіть із художньої літератури або складіть речення з однорідними членами за поданими схемами.

1. О, О або О. 2. то О, то О. 3. і О, і О, і О. 4. О чи О, О чи О. 5. як О, так і О.

207 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Розставте пропущені розділові знаки. Обведіть сполучники. До якої групи належить кожен із них?

Если мы хотим, чтобы никто и ничто не могло подавить наши лучшие стремления, надо, чтобы эти стремления у нас были. Жестокости бездуховности надо противопоставлять собственную духовность свободное служение лучшим идеям. Служение благородным идеям облагораживает и очищает личность помогает развитию способностей и ума.

Нужно учиться обогащать свою душу высокими стремлениями ставить перед собой значительные не только для себя но и для других людей цели. Серьезные цели и неустанная работа над ними мобилизуют силы и возможности человека организуют и вдохновляют его жизнь (За О. Воронцовою).

Стремління – укр. пра́гнення; *неустанний* – укр. невто́мний; *другіе* – укр. тут: інші.

II. Поясніть творення виділених слів в українській і російській мовах.

208 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Хто швидше «збере» слова в речення з однорідними членами і правильно розставить відповідні розділові знаки? Починайте зі слів, які записано першими.

1. При б́ерезі, у діток, пробігала, про літо, вода, тихім, купальне, питала (За П. Мовчаном).

2. Спасибі Вам, тепло, ночі, і довгі, мамо, за Ваше, недоспані (За Д. Луценком).

209 I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. З'ясуйте, які з речень є простими, а які – складними. Чим ще, крім однорідних членів речення, вони ускладнені?

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

по́нівечені
перемóвками

1. Все тут радує зір рівні струнки берізки не поні́вечені любителями березового соку гі́нкі бурштинóві сосни що мов корабельні щогли сурмлять у сизу небо́вінь (А. Камінчук). 2. Він подумав не зовсім так але відчув, що його думка останнім часом мовби кудись посува́ється набирає інших обмі́рів і обмі́рює вже не тільки тонни збіжжя і гектари посівів а й ще щось (Ю. Мушкетик). 3. Село го́йдалося поміж ні́ччю і днём то поринало в чорну імлу то підводилося з неї підба́дьорювало себе скрипом журавлі́в цокання́м соки́р него́лосними перемóвками (Ю. Мушкетик). 4. Рвучкі́й ві́тер бушува́в над лісо́м і дере́ва то гули грізно і тривожно то шуміли тихо і приємно (М. Коцюбинський).

II. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

ВИСНОВКИ

1. Між однорідними членами речення можуть ставитися коми, іноді – крапка з комою і тире. При узагальнювальних словах вживаються двокрапка і тире.
2. Потрібно розмежовувати з'єднані одиничним сполучником однорідні члени речення, між якими не ставиться кома, і складне речення, між частинами якого ставиться кома.

§ 24. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Про те, як уникнути логічних і граматичних помилок при вживанні однорідних членів речення

Логічні зв'язки

● Однорідними членами речення не можуть бути слова, які виражають родові й видові поняття. **НАПРИКЛАД**, неправильним є таке речення: *На зустрічі були відомі поети і письменники*. Поняття *письменники* включає поняття *поети*, тому їх не можна об'єднувати в один однорідний ряд.

● Як однорідні члени речення не можна використовувати слова, що виражають перехрещувані або різнопланові поняття. **НАПРИКЛАД**, неправильним є таке речення: *Завод і його цехи освоїли нові технології* – бо цехи є частиною заводу.

● Значення узагальнювальних слів повинне включати значення всіх слів, що є однорідними членами речення. **НАПРИКЛАД**, неправильним є таке речення: *Фірма замовила різні канцелярські товари: олівці, ручки, скріпки, клей, ножиці, лампи*. Значення слова *лампа* не включється в значення словосполучення *канцелярські товари*.

Граматичні зв'язки

● Однорідні члени речення вживаються в тій самій формі, що й узагальнювальне слово. **НАПРИКЛАД**:

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>Посадили такі дерева: яблуню, грушу, вишню.</i>	<i>Посадили такі дерева: яблуня, груша, вишня.</i>

● Не можна вживати один додаток, який стосується кількох однорідних членів речення, якщо вони вимагають різного відмінка залежного слова. **НАПРИКЛАД**:

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>Ми цінуємо наших переможців і пишаємося ними.</i>	<i>Ми цінуємо і пишаємося нашими переможцями.</i>

Слово *цінуємо* вимагає додатка в родовому відмінку (*цінуємо (кого?) переможців*), а слово *пишаємося* – в орудному (*пишаємося (ким?) переможцями*).

Вживання прийменників

● Різні прийменники при однорідних членах речення не випускаються. **НАПРИКЛАД**:

Вживання
сполучників

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>Дерева висадили на площах і в парках.</i>	<i>Дерева висадили на площах і парках.</i>

■ При однорідних членах речення, пов'язаних повторюваними або парними сполучниками, прийменники не випускаються. **НАПРИКЛАД:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>Дізналися і про моря, і про океани.</i>	<i>Дізналися і про моря, і океани.</i>

■ Частини парних сполучників мають стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. **НАПРИКЛАД:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>Дізналися як про моря, так і про океани.</i>	<i>Як дізналися про моря, так і про океани.</i>

210 Визначте характер помилок у вживанні однорідних членів речення. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Підприємство запрошує на роботу бухгалтерів, водіїв, жителів міста. 2. Цього року ми посадили на дачі кріп, петрушку, огірки, редьку, виноград. 3. Автотранспортне підприємство займається перевезенням пасажирів і школярів. 4. На зустріч із письменником прийшли як його шанувальники, так і люди. 5. У шкільний буфет сьогодні завезли напої, тістечка та кулінарні вироби. 6. Усі прагнули і вірили в перемогу українських спортсменів. 7. Ще з дитинства він любив і демонстрував неабиякі здібності у спорті. 8. Батькам забороняється залишати вдома без нагляду маленьких дітей та не дозволяти їм гратися сірниками. 9. На святі вітали людей праці та науковців. 10. У ліквідації пожежі брали участь три машини і п'ятеро пожежників. 11. Сім'я з трьох чоловік і бабусі шукає тимчасове житло.

МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ

Восьмикласник Ярослав, який під час канікул відпочивав у бабусі, написав мамі з татом такого листа: «У нашому саду стало гарно та затишно. Ми з бабусею насадили багато квітів: чорнобривців, троянд, мальв і маленьку топольку. Я прокидаюся дуже рано, вибігаю в сад і насолоджуюся співом птахів...». За кілька днів Ярослав одержав відповідь від батьків: «Ми дуже раді, синку, що ти допомагаєш бабусі

і що тобі подобається відпочивати в селі. Скоро приїдемо, бо дуже хочеться побачити ту диво-квітку тополю, яку ви посадили з бабусею...».

– Щось мої батьки наплутали, – мовив Ярослав бабусі. – Яку диво-квітку вони хочуть побачити? Тополя – це ж дерево...

Як ви думаєте, хто в описаній ситуації допустив помилку? Що треба знати, щоб уникнути подібних непорозумінь?

211 Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) на основі теле- чи радіопередачі, використавши в ньому: а) однорідні члени речення, які вимагають різних прийменників; б) однорідні члени речення, з'єднані парним сполучником.

212 Визначте доречність вживання прийменників і сполучників при однорідних членах речення. Відредагуйте речення (якщо потрібно) і запишіть.

1. Не тільки міцну деревину з красивим малюнком має клен, а й горобина. 2. Різьбярі з усіх порід дерев люблять липу за те, що її деревина як в роботі легка, так і м'яка. 3. Цієї весни роботи побільшало і на городі, і полі. 4. Пильнував дід свій город як вдень, так і вночі. 5. У гідропарку діти відпочивали не лише біля річки, але й каталися на каруселях. 6. Йому подобається відкривати не тільки нові сторінки історії, а й географії. 7. Циркачі виступали на маленьких відкритих майданчиках та великих залах.

213 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ! Висловте свої думки стосовно такої фрази: «Люблять батьківщину не за те, що вона велика, а за те, що своя» (Сенека).

При використанні однорідних членів речення слід звертати увагу на їхню значеннєву співвіднесеність. В один однорідний ряд не можна включати слова, які означають родові і видові поняття; перехрещувані або різнопланові поняття. Також необхідно зважати на лексико-граматичну сполучуваність однорідних членів речення з іншими словами в реченні.

«Грамотичний брейн-ринг»

Проект

Уявіть, що учням вашого класу доручили організувати й провести телегру «Грамотичний брейн-ринг» на тему «Речення з однорідними членами».

Визначте режисерську групу (5–7 осіб), ведучих (2 особи), експертів-мовознавців (5–6 осіб), дві-три команди гравців (по 4–5 осіб).

Обов'язки режисерської групи: розробка правил гри, підготовка оголошення про гру, облаштування студії, підготовка музичних пауз (хвилинок-цікавинок), виготовлення дипломів, вирішення організаційних питань тощо.

Обов'язки експертів-мовознавців: підготовка пакета завдань для учасників гри (25–30 запитань), визначення правильності відповідей у ході гри.

Обов'язки гравців: добре опрацювати граматичну тему «Речення з однорідними членами».

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть глядачів (учителів, класного керівника, директора школи, батьків, учнів паралельних класів).

§ 25. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ»

214 І. Прочитайте виразно текст, визначте його тему та мікротеми. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. Що нового ви дізналися з прочитаного?

В. Сяров. Крізь сивину віків

З ГЛИБИНИ ТИСЯЧОЛІТЬ

Північне Причорномор'я... З глибини тисячоліть дивляться на нас народи, що називали колись ці землі своїми, займалися хліборобством і скотарством. Багато століть тому вони жили тут, а потім щезли* з історичної арени, розпорошилися серед інших племен і народів. Та кожен з них у чомусь зберігся в рисах нашого обличчя, у нашій мові, у наших традиціях...

Найдавнішими з відомих нам за писемними джерелами народів Причорномор'я були кіммерійці. У VIII столітті до нашої ери їх вигнали скіфи. У V–VII століттях до нашої ери в Північному Причорномор'ї з'являються греки. Вони принесли з собою досягнення античної

цивілізації, що справили великий вплив на скіфів та сарматів. А побут, звичаї і культура скіфів впливали, у свою чергу, на причорноморських греків.

Тут, на широких просторах, північніше від Чорного моря утворилася перша українська держава Київська Русь. Про це, на жаль, відомо дуже мало. І скіфи, і сармати не зафіксували писемно своєї історії. Ученим доводиться реставрувати її, спираючись на свідчення** античних авторів та на різні археологічні пам'ятки (За В. Драчуком).

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

*розпорошилися
звичаї*

* *Щезнути* – рос. исчезнуть.

** *Свідчення* – рос. свидетельство.

II. Поясніть лексичне значення виділених слів, доберіть до них синоніми. За потреби скористайтесь словником синонімів.

III. Знайдіть однорідні члени, поясніть вживання розділових знаків між ними. Визначте типи зв'язку. Назвіть речення з кількома рядами однорідних членів.

215 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!* Поміркуйте, чи є однорідні члени в такому реченні: *Послухаєм, про що шепочуть клени, про що шумить в задумі Стрийський парк (Р. Братунь).*

Синтаксичний розбір речення з однорідними членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, що речення ускладнене однорідними членами.
3. Визначити: а) синтаксичну роль однорідних членів речення та узгаляювального слова; б) частину мови, якою виражені однорідні члени речення; в) тип зв'язку; г) слово, від якого вони залежать.
4. Побудувати схему розміщення однорідних членів у реченні.

Зразок усного розбору

Спогад про світлий, радісний сніг білим серпанком на пам'ять ліг (Р. Братунь).

Речення просте, двоскладне, поширене, повне, розповідне, неокличне, ускладнене однорідними членами речення. Однорідні члени речення *світлий, радісний*, є означеннями, виражені прикметниками, пов'язані між собою безсполучниковим зв'язком, у реченні залежать від іменника *сніг*.

Зразок письмового розбору

Спогад про світлий, радісний сніг білим серпанком на пам'ять ліг (Р. Братунь).

Речення просте, двоскл., пошир., повне, розп., неокл., ускладнене однор. означ., вираж. прикм., безпол. зв'яз., залежать від ім. *сніг*.
Схема: О, О.

216 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Зробіть письмовий синтаксичний розбір трьох речень з однорідними членами (на вибір).

1. В человеке все должно быть прекрасно и лицо и одежда и душа и мысли (А. Чехов). 2. Начищенные котелки старые кастрюли и металлические чашки сияли на маленьких полках в полумраке лачуг (М. Тихонов). 3. И дождь и туман и тучи все это перемешалось между собой (В. Арсеньев). 4. В траве в кустах кизила и дикого шиповника в

виноградниках и на деревьях повсюду заливались цикады (*А. Куприн*).
 5. Все пахло кусты акации листья смородины листья сирени лопухи черныбыльник и цветы и трава и земля (*И. Бунин*).

Лачуга – укр. хатина, халупа; *цикада* – укр. цикада; *черныбыльник* – укр. чорнобыль; *сирень* – укр. бузок.

II. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення.

217 Підготуйте усне висловлювання на одну із запропонованих тем у відповідному стилі. Використайте речення з однорідними членами.

1. У публіцистичному стилі: «Я кровинка твоя, Україно», «Хто є для мене взірцем».

2. У науковому стилі: «Здобутки трипільської культури», «Античні міста-держави на території сучасної України».

3. У художньому стилі: «А небо засніжене ніжно так ніжиться» (*О. Лященко*), «Завіяло дороги».

218 **МИКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Найважчим завданням під час опрацювання теми для мене було...

2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

219 Виконайте тестові завдання. Зверте свої відповіді з тими, що подано в кінці підручника. Якщо ви допустили помилку, з'ясуйте її суть і повторіть відповідний параграф підручника.

ТЕСТ

1. Укажіть ДВА речення, у яких є однорідні члени речення:

А. Ой повішу колисочку у поли, у поли, будуть дитя колисати соколи, соколи (*Нар. творчість*).

Б. А він візьми та й скажи всю правду.

В. Любить він такі ночі безвечірні і цю тишу (*О. Гончар*).

Г. Двори стоять у хуртовині айстр. Яка рожева й синя хуртовина (*Л. Костенко*).

Г. Про нього останнім часом ні слуху ні духу.

2. Укажіть речення, у якому означення однорідні, а тому між ними треба поставити кому (розділові знаки пропущено):

А. Коло хатів у садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші (*І. Нечуй-Левицький*).

Б. Сонце вдарило з-за лісу червоним потужним промінням на кивські гори (*І. Нечуй-Левицький*).

В. Широка зелена Оболонь і Поділ укрились тінню і потемнішали (*І. Нечуй-Левицький*).

Г. Сиві рожеві блакитні дими кучеряві плинуть з високих, мов башти, стрімких димарів (*М. Рильський*).

3. Укажіть, де в поданому реченні потрібно поставити коми:

Вже сонце скотилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселую гору (Леся Українка).

А. Після слів *бору, лани*.

Б. Після слів *бору, купало, лани*.

В. Після слова *лани*.

Г. Коми немає.

4. Укажіть речення, у якому після однорідних членів слід поставити тире (розділові знаки пропущено):

А. Про все ти співаєш про сльози і сміх про молодість битвами грізну (*В. Сосюра*).

Б. Мені там рідне все й Дінця зелені хвилі і шепіт яворів і дальній дзвін копит і округа озер степів картини милі й на обрії гаї що серцю шлють привіт (*В. Сосюра*).

В. Земля України і небо і люди усе мені рідне (*В. Сосюра*).

Г. Синь гаїв поля світання пісня солов'їна ніжний шепіт і зітхання моя Україна (*В. Сосюра*).

5. Укажіть речення, у якому між однорідними членами речення ставиться кома (розділові знаки пропущено):

А. Сосни немов розступилися і обгорнули кімнату (*М. Коцюбинський*).

Б. Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець (*М. Коцюбинський*).

В. Досі кожному сниться домівка колишня і лелече гніздо на дуплистій вербі (*В. Скомаровський*).

Г. І птахам і звірятам цікаво було дивитися на людей (*В. Бережний*).

6. Укажіть речення, у якому треба поставити двокрапку (розділові знаки пропущено):

А. Надворі повсюди лежала роса на пожовклій траві осінній на круглій павутині попід стріхою... на капустах у городі (*Гр. Тютюнник*).

Б. А перед нашими очима біжать сірі сумні осінні лани (*М. Івченко*).

В. І вгорі й нанизу й на воді все стало однією мрією (*Із журналу*).

Г. Земля і вода і повітря все послуло (*М. Коцюбинський*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які члени речення називаються однорідними? Наведіть приклади.

2. Які слова не можуть бути однорідними членами речення? Наведіть приклади.

3. Наведіть приклади трьох речень, у яких однорідними були б підмети, присудки, обставини.

4. Назвіть типи зв'язку між однорідними членами речення. За допомогою яких сполучників поєднуються однорідні члени речення?

5. Що таке узагальнювальні слова? Наведіть приклади займенників,

прислівників, які можуть бути в ролі узагальнювальних слів. Чи завжди однорідні члени речення й узагальнювальні слова виконують однакову синтаксичну роль?

6. Розкажіть, з якою інтонацією вимовляються речення з однорідними членами та узагальнювальними словами.

7. Яку роль виконують однорідні члени речення в мовленні?

8. Чим відрізняються однорідні означення від неоднорідних? Наведіть приклади.

9. Розкажіть про розділові знаки при однорідних членах речення.

10. Пригадайте 2–3 прислів'я, приказки, крилаті вислови з однорідними членами речення.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ТАКА ЛЕГКА ЕСПЕРАНТО

6 жовтня у світі вважають Днем есперантистів – послідовників ідеї створення міжнародної штучної мови *есперанто*. Нині цією мовою володіють 20 мільйонів осіб. Нею ведуть радіопрограми, видають понад 150 газет і журналів, поширена есперанто в Інтернеті. Можливість порозумітися без особливих труднощів люди отримали завдяки польському лікарю Людвігові Заменгофу, який ще змалку мріяв дати людям мову, зрозумілу для всіх. І от, 26 липня 1887 року, після десяти років наполегливої праці, у Варшаві з'явилася 40-аркушна книжка, яку Заменгоф підписав псевдонімом «Докторо Есперанто», тобто «той, хто сподівається». Поступово псевдонім став назвою мови. В есперанто лише 16 граматичних правил, які не мають винятків. Засвоївши шість букв, що відрізняють алфавіт есперанто від латинського, можна протягом кількох годин навчитися читати, писати й перекладати цією мовою (За матеріалами засобів масової інформації).

І ТАКЕ БУВАЄ!

Розуміння і вміння

Один із недоброзичливців Івана Франка, щоб посміятися з нього, сказав:

- Я просто не розумію, як ви можете писати твори по-польськи!
- Можу тому, що вмію, – коротко відповів Франко.

Послання на відстані

Найдавнішими повідомленнями на відстані були «послання» у вигляді різних предметів, подекуди навіть тварин. Про зміст таких послань попередньо домовлялися або його розгадували. Так, грецький історик Геродот (V століття до н.е.) розповідає, що скіфи відправили персам, з якими воювали, послання, що складалося з жаби, миші, пташки і п'яти стріл. Воно означало: «Якщо ви, перси, не навчитесь скакати по болотах, як жаби, ховатися у норах, як миші, і літати, як птахи, то ви будете засипані стрілами, як тільки ступите на нашу землю».

У ТРАМВАЇ

У трамваї повно.

– Что ви за народ?

Впереді слободно, проходить вперьод!

Ти чево, чувішка, прьосся на носок?

Опупела, что лі? В голове песок?

Нікакіх пойнятії об культуре нет.

Убері свой локоть, он же как шкілет.

Дама в полосатом, топай веселей!

Трудно ж протолкаться, как среди джунглей.

Ти, піжон у шляпе, глазом не косі!

Здесь тебе невдобно? Ёздяй у таксі.

Да протрі гляделкі, коріш дорогої!

Ти же мне на тухлю лезеш сапогой.

Что ти строїш хаханькі, будто не причом?

Я же тїбя спрашую руським язиком! –

Так, бува, в трамваї здоровань гука.

А у нього мова, чуєте, яка?

І, либонь, гадає лобуряка той,

Що російську знає так, як Лев Толстой.

(П. Глазовий)

У МАГАЗИНІ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
магазин відчинений переоблік купівля-продаж зачиняйте двері що купуєте? великий виторг найдешевший товар приватний магазин пляшка води полуничне варення купіть сорочку загорніть у папір меблевий магазин взуттєвий магазин	магазин відкритий переучот купля-продажа закривайте двері що купляете? велика виручка самий дешевий товар часний магазин бутилка води клубнічне варення купіть рубашку загорніть у бумагу мебельний магазин обувний магазин

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Відкрити – забрати те, що закриває кого-, що-небудь; робити доступним зорові; помічати раніше непомічене; започатковувати щось (*відкрити хід, відкрити засідання; відкрити невідомі землі*).

Відчинити – робити вільним вхід, доступ до чогось або вихід назовні (*відчинити двері; відчинити квартиру*).

Замітка – невелика стаття, повідомлення в газеті, журналі (*цікава замітка, опублікувати замітку*).

Помітка – напис, позначка (*помітка олівцем, ставити помітку*).

Корисливий – який прагне до власної вигоди, робиться заради власної наживи (*корислива людина, корисливі міркування*).

Корисний – який приносить користь або здатний приносити користь (*корисна книга, корисні рослини*).

Тактичний – який стосується тактики як сукупності способів досягнення мети (*тактична боротьба, тактичний хід*).

Тактовний – який володіє почуттям міри, вміє поводитися (*тактовний чоловік, тактовний учень*).

Українська мова має свою особливу музикальність. Ця незбагненна душа нашої мови, як золотоносна ріка, виблискує хвилями народної пісні, переливається в душу нації, творить почуттєву нерозривність українського серця й української землі.

Д. Павличко

Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)

Ви знаймете:

- що таке звертання, вставні слова (словосполучення, речення);
- групи вставних слів (словосполучень, речень) за значенням;
- виражальні можливості речень зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями).

Ви навчитеся:

- знаходити звертання, вставні слова (словосполучення, речення);
- правильно вживати розділові знаки при звертаннях, вставних словах (словосполученнях, реченнях);
- правильно будувати і використовувати в мовленні речення із звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями);
- використовувати вставні слова, словосполучення для зв'язку речень і частин тексту.

§ 26. ЗВЕРТАННЯ

Про те, чим поширені звертання відрізняються від непоширених, їхні виражальні можливості та особливості виділення звертань в усному й писемному мовленні

ПРИГАДАЙТЕ! Для чого використовується форма кличного відмінка іменника? Що називається звертанням?

220 Прочитайте текст. Знайдіть у ньому звертання та схарактеризуйте їх за морфологічним вираженням, будовою і місцем у реченні.

Ой летить, вітри буйні, зашуміть калиновим гіллям край вікна, розбудіть матір шелестом поривним. І повідайте, вітри, про найменшого сина Миколу, що його не обіймала матір, не виряджала на війну й що йому наказу не давала материнського. Розкажіть ви, буйні вітри, що живий син Микола, живий-здоровісінький. Тільки сивина рясно вкрила скроні, як паморозь осіння...

Не забув тебе, мати, молодий син...

Мовчи, серце! Стань твердим, як кремень! Ні однієї сльози з очей, бо сльоза зір соколиний затуманить...

– Де ви, сини мої? Чи діждуся вас? Чи побачуся з вами?

Б'ється калинове гілля, стукає, наче повідати хоче про добру вість, що її принесли швидкі вітри... (А. Шиян).

Значення

Звертання (рос. *обращение*) – це слово або група слів, що називають особу, а іноді – неживий предмет, до якого звертається мовець. **НАПРИКЛАД:** 1. *І шлях святинь твоїх, Славуте, тернами весь позаростав!* (М. Філянський). 2. *Люблю тебе, моя ти пісне, тобі я дякую за все* (В. Сосяра).

Спосіб вираження

Звертання виражається іменником у кличному відмінку або в **називному** в значенні кличного. Інколи в ролі звертання виступають слова інших частин мови, вжиті в значенні іменника. **НАПРИКЛАД:** *Будь щаслива та здорова, чорноброва!* (М. Вороний)

— Місце в реченні

Звертання можуть займати будь-яке місце в реченні. Самі ж членами речення не виступають і не утворюють з іншими членами речення словосполучень.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У російській мові форма слова-звертання збігається з називним відмінком, а в українській – найчастіше з кличним відмінком.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Російською мовою
Люблю тебя, моя Одесса!

Українською мовою
Люблю тебе, моя Одесо!

Інтонація

Звертання вимовляються з **окличною інтонацією, високим тоном**, особливо на початку речення. У вимові перед звертанням паузи звичайно немає, є пауза, як правило, після нього. Якщо звертання стоїть у середині речення, воно читається швидким темпом.

Розділові знаки

На письмі звертання виділяється **комами**. Проте, коли воно стоїть на початку речення і вимовляється окличною інтонацією, після звертання ставиться **знак оклику**, а наступне слово в такому випадку пишеться з великої літери.
НАПРИКЛАД: *Життя моє! Дозволь тебе любити. Зашисти щастям зроблені дірки (А. Стеценко).*

Перед звертанням часто бувають вигуки, які від звертання відділяються комами. Не виділяються лише слова **о, ой**, якщо вони вжиті як підсилювальні частки. **ПОРІВНЯЙТЕ:**
1. *Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багато частка ти, батьку, у море носив козацької крові (Т. Шевченко).*
2. *Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш? (М. Рильський).*
вигук

Структура

Звертання, виражені одним словом, називаються **непоширеними**. Звертання, виражені групою слів, називаються **поширеними**. **НАПРИКЛАД:** 1. *Пригадайте, мамо, те прощання край воріт, де сяяла роса (Л. Павлів).* 2. *Запалай, мій вогнику крилатий, полум'ям привітним і незлим (А. Малишко).*

Стилістичні особливості

Звертання вживаються здебільшого в **розмовному, художньому та публіцистичному** стилях мови. У мові художньої літератури та приватному листуванні звертання емоційно забарвлені, тому вживаються з вигуками, частками, повторюються. Досить часто вживаються в питальних і спонукальних реченнях, у діалогах.

221 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!** Поміркуйте, які з виділених слів є звертаннями. Обґрунтуйте свою думку.

1. **Хай, милі друзі**, вам щастить у дружбі вірній, в праці мирній (М. Рильський). 2. **Я люблю тебе, поле, простір твій**, широчінь, твої пахощі й цвіт (П. Дорошко). 3. **Учитель мій!** Як ми тебе любили... (В. Сосюра). 4. **Гей ви, далі ясні, безкінечні й сині**, як чудесно в світі молодому жити! (В. Сосюра). 5. **Не стелись, тумане, не шуміть, тополі**, не печальте очі **ви, берізки голі!** (В. Сосюра).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При звертанні можуть бути займенники **ти, ви** у будь-якому відмінку. Але ці займенники до групи звертання не входять.

222 I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки при звертаннях. Підкресліть граматичні основи. Назвіть звертання, визначте, які з них поширені та чим вони виражені. Чи бувають звертання членами речення?

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи звертання відповідною інтонацією.

**ФОРМИ
ЗВЕРТАНЬ**

*Дорогі друзі!
Громадянине!
Пані! Пане!
Панове!
Добродію!
Вельмишановний!
Господарю!
Господине!
Дорогий друже!
Громадяни!
Подруго!
Люди добрі!
Шановне товариство!*

1. Високі сосни вам кладу уклін (*М. Рильський*). 2. Через тумани лихі, через великеє горе ти світиш мені моя зоре (*Леся Українка*). 3. Припливайте до колиски лебеді як мрії, опустіться тихі зорі синові під вії (*В. Симоненко*). 4. Шуми вітре шуми буйний на ліси, на гори... (*М. Пашкевич*). 5. Спи мій малесенький поки є час (*Леся Українка*). 6. Скажи Україно скажи моя мила звідки могутність незламна твоя? (*М. Нагнибіда*). 7. Кораблі Шикуйтеся* до походу! Мрійництво Жаго** моя Живи! В океані рідного народу відкривай духовні острови (*В. Симоненко*). 8. Ти чого це дівко на вулицю носа не показуєш? (*М. Стельмах*).

* Шикувáтися – рос. стрóбится.

** Жагá – велике нестримне бажання чого-небудь.

III. Доберіть до звертань у поданих реченнях російські відповідники Порівняйте, як виражаються звертання в українській і російській мовах.

223 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Об'єднайтеся в групи по 3–6 учнів і проведіть конкурс на знання українських пісень, у тексті яких є речення зі звертаннями.

224 МІКРОФОН. Висловіть свої міркування стосовно того, як потрібно звертатися до людей. Яке означення ви використали б біля звертання, починаючи лист до мами (тата, бабусі, дідуся, ровесника, редактора газети, директора підприємства)? Які слова найкраще вживати під час звертання до незнайомої людини?

225 Поширте речення *Коли ти прийдеш?* звертаннями. Поставте звертання на початку, в середині, в кінці речення. Простежте, як змінюється відтінок запитання залежно від місця звертання в реченні. Опишіть ситуацію, у якій могло б прозвучати кожне з утворених вами речень.

226 I. Спишіть речення, ставлячи звертання, подані в дужках, у кличному відмінку та розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Добрідень (квітень) повелитель квіту. Заходь в мій сад, – він жде тебе завжди (*М. Боровко*). 2. Здрастуй (пташечка маленька) звідкіля ти, звідкіля? (*П. Усенко*). 3. Понеси мене на крилах (радість моя) де на пагорбах і схилах* сонця течія (*В. Симоненко*). 4. Скажи (брат) кобзареві: хай собі співає! Бо кобзаря на Вкраїні народ поважає (*О. Корсун*).

5. Молодієш (Київ) хоч старий літами (Д. Луценко).
 6. Нехай живе поезія (мій друг)! (М. Рильський). 7. Не шуми ти (луг) і не гасніть, далі! (В. Сосюра). 8. Ти припав (мій син) до лиця мудрої кринички польової (П. Перебийніс).

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

*з'явжді
добрідень*

* Схил – рос. склон.

II. Визначте, у яких словах, що є звертаннями, простежується чергування звуків. Запишіть ці слова та доберіть до них споріднені, щоб простежувалося чергування звуків. Схарактеризуйте звуки, що чергуються.

III. Зробіть письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

227 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Хто швидше розставитиме сім ком у поданому реченні?

Зеленійте доли і лужечки і орли здіймайтесь ув імлі розливайтесь круті бережечки по українській молодій землі! (А. Малишко).

228 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте по черзі подане речення кілька разів, передаючи інтонацією різні почуття (радість, переляк, сум, тривогу тощо).

«Іване, Іване!» – промовила тихо мати.

229 I. Прочитайте і спишіть прислів'я, вставляючи пропущені розділові знаки. Чи можна переставити в цих реченнях звертання?

1. Ні сіло ні впало: «Дай мамо сало!».
2. Хапай Петре поки тепле.
3. Скачи Данило хоч тобі не мило.
4. Не трать куме сили, спускайся на дно.
5. Заплач Матвійку дам копійку.
6. Хоч нічого не виходить, а ти Марку грай.
7. Грай, грай глечичку а підеш без вушка.

II. Пригадайте і запишіть кілька прислів'їв, у складі яких є звертання.

230 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть діалог на тему «Краєвид за вікном», використавши речення із звертаннями.

Варіант Б. Складіть і запишіть три речення з прямою мовою на тему «Краєвид за вікном», використовуючи звертання.

М. Шагал. Вікно на дачі

1. Звертання називають особу чи предмет, до яких звернена мова. Звертання бувають поширеними і непоширеними, не є членами речення.
2. На письмі звертання завжди виділяються комами, інколи – знаком оклику, в усному мовленні – інтонацією.

§ 27. ВСТАВНІ СЛОВА (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ, РЕЧЕННЯ)

Про те, що таке вставні слова (словосполучення, речення), їхні групи за значенням та особливості виділення

ПРИГАДАЙТЕ! Які слова називаються вставними? Що вони виражають?

231 Прочитайте та порівняйте речення в кожній групі. Яке уточнення в основне повідомлення вносить у кожному випадку виділене вставне слово чи словосполучення?

1. Я був щасливий. – Я, *мабуть*, був щасливий. – Я, *безумовно*, був щасливий.

2. Линув дощ. – *На радість*, линув дощ. – *Як на біду*, линув дощ.

3. За вікном плакав вітер. – *Бувало*, за вікном плакав вітер. – *Як завжди*, за вікном плакав вітер.

4. Дівчата купили книжку. – *По-перше*, дівчата купили книжку. – *Отже*, дівчата купили книжку. – *Таким чином*, дівчата купили книжку.

5. Квіти були красиві. – *По-моєму*, квіти були красиві. – *На думку відвідувачів*, квіти були красиві.

Значення

Вставними є слова (словосполучення, речення), які **граматично не пов'язані з членами речення і виражають ставлення мовця до висловленого, його оцінку, характеризують спосіб оформлення думки і т. д.**

Вони не несуть нової інформації, а лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення. **НАПРИКЛАД:** 1. *Ти на мене пилинці не дозволила б, мабуть, упасти (Є. Летюк).* 2. *Я дуже хочу, щоб в провулках дощ не йшов, а, як у Львові кажуть, падав... (О. Делеменчук).*

Вставні конструкції не є членами речення.

Інтонація

Вставні слова, словосполучення і речення вимовляються **зниженим тоном, у прискореному темпі.** Перед ними і після них робиться пауза.

Розділові знаки

На письмі вставні слова, словосполучення і речення, як правило, **виділяються комами.**

ГРУПИ ВСТАВНИХ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Групи	Приклади
Виражають впевненість, невпевненість, сумнів	безумовно, безперечно, без сумніву, певна річ, правда, здається, видно, мабуть, може, очевидно, може бути, либонь, а може, правду кажучи, що-правда, сподіваюся

Продовження таблиці

Групи	Приклади
Виражають задоволення, незадоволення, радість, жаль, здивування	на щастя, на диво, слава Богу, на жаль, як на зло, на сором, чого доброго, як навмисне, як на біду, дивна річ
Указують на джерело повідомлення	по-моєму, по-твоєму, кажуть, як кажуть, мовляв, на мою думку, бачу, по-вашому, як відомо, на думку..., за словами...
Указують на зв'язок думок, послідовність викладу	по-перше, по-друге, однак, нарешті, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, наприклад, інакше кажучи, таким чином, значить, виходить
Привертають увагу співрозмовника	чуєте, бачиш, уяви собі, зверніть увагу, майте на увазі, між нами кажучи, зрозумійте

Вставні речення

Значення, які властиві вставним словам, можуть виражатися і цілими реченнями, які зберігають інтонаційні особливості вставних конструкцій. **НАПРИКЛАД:** 1. *Як ми вже знаємо, по дорозі з Харкова Гребінка зупинився в Кременчуці (П. Жур).* 2. *Ну а ви, я бачу, здружилися (М. Трублаїні).*

До основного речення вставне речення приєднується за допомогою сполучника або без нього.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі дієслова (*здається, кажуть, думаю*), прислівники (*звичайно, видно, можливо*), іменники (*правда, на жаль, на щастя*) тощо в реченні можуть виконувати різні функції – бути **членами речення** і **вставними словами**. Якщо до слова в реченні можна поставити питання від інших слів, то воно не вставне і виділяти його комами не потрібно.

ПОРІВНЯЙТЕ:

1. Там <u>кажуть</u> усю правду.	1. Там, кажуть , сонце спати лягає.
2. Максим <u>може</u> вам заспівати.	2. Я, може , вам заспіваю?
3. Здалеку <u>видно</u> плесо річки.	3. Будинок тут, видно , недавно збудовано.

Ніколи **не є вставними** слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, нібито, все-таки, мовби, неначе, адже*.

Стилістичні особливості

Вставні слова (словосполучення, речення) вживаються в різних стилях мови. У науковому та публіцистичному здебільшого вживаються ті з них, що вказують на порядок висловлення думки, джерело інформації, достовірність висловленого тощо. Правильне вживання вставних слів робить мовлення виразним, емоційним.

232 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чому вставні конструкції не є членами речення?

233 I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова, записані в рамках, та виділяючи відповідною інтонацією вставні слова.

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

*зв́ичай
по-сво́єму
випа́дки*

II. Визначте стиль і тип мовлення прочитаного. Чи вважаєте ви себе щасливою людиною? Які ви знаєте прислів'я, приказки, крилаті вислови, народні прикмети, пов'язані з щасливою долею людини?

Кожен з вас, сподіваюся, знає вислів «підкова на щастя». Та не всім, далебі*, відоме його походження.

Історія цього афоризму сягає глибокої давнини. Ще в Стародавньому Римі та Греції був звичай підковувати коней і волів. Якщо, скажімо, ратаї чи воїни робили це з практичних міркувань, то для заможної верхівки таке оздоблення тварини мало суто обрядовий характер. Кожен по-своєму намагався продемонструвати статки: власники коней чи волів узували їх у срібні, а то й золоті підківки, намагаючись цим підкреслити своє соціальне становище**. Траплялися, однак, випадки, коли дорогоцінні вироби непомітно губилися, і той, кому щастило знайти з благородного металу підківку, неабияк дякував долі. Звідси, отже, й похідний вислів – «підкова на щастя».

*П. Шакало.
Коні, що біжать*

Коли і де з'явилася підкова, хто той винахідник, що, розірвавши в горні шмат заліза, викував напівовальний каблучок і припасував його до копита коневі? На жаль, історія не зберегла імені далекого майстра (За В. Скурятівським).

Коли і де з'явилася підкова, хто той винахідник, що, розірвавши в горні шмат заліза, викував напівовальний каблучок і припасував його до копита коневі? На жаль, історія не зберегла імені далекого майстра (За В. Скурятівським).

* Далєбі – (розм.) уживається в значенні вставних слів: *правду кажучи, справді (ж, бо), дійсно* і т. ін.

** Становище – рос. положение.

III. Випишіть з тексту вставні слова, визначте їхню групу за значенням. Поясніть роль вставних слів для зв'язку думок у тексті та вираження авторського ставлення до висловленого. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при вставних словах.

IV. Напишіть переказ тексту, використавши всі виписані вставні слова. Підкресліть і поясніть вивчені пунктограми.

234 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ!** Чи згодні ви з таким висловлюванням Б. Френсіса: «Дружба подвоює радощі й наполовину скорочує прикрості»?

235 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поміркуйте, у яких двох з поданих речень є вставні слова. Доведіть свою думку. За потреби скористайтеся довідкою «Як довести думку», вміщеною наприкінці підручника.

1. Може, я міг би вам допомогти? – довірливо запитав незнайомий (О. Гончар). 2. Ніхто не може світа пережити (Нар. творчість). 3. Лялі здалося, що це зовсім не її місто (О. Гончар). 4. Минаю, було, долини, й гори, і м'яра гучного непевнії простори (Леся Українка).

236 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Над вставними словами скорочено надпишіть, що вони виражають чи на що вказують.

1. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський). 2. Мені правда не хотілося говорити про Чепура на педраді, але іншого виходу справді не було (Ю. Збанацький). 3. І я виходжу в гомін трав і припадаю до сліда, бо значить хтось мене чекав, а може й зараз вигляда (А. Малишко). 4. За східним звичаєм гості не сміють відмовлятися від дарунків, бо то була б господарям образа (Леся Українка). 5. Здавалося заgrimів десь на небі грім (С. Васильченко). 6. Полювання як ви потім побачите потребує багато часу (Остан Вишня). 7. Нащо бачте згадувать, що давно минуло (Т. Шевченко). 8. Правду кажучи йому й самому кортіло довантажити підводи... (О. Гончар).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

по-моєму —> По-моєму, сьогодні буде дощ.

по моєму —> Зробили по моєму.

по-перше —> Сьогодні, по-перше, зробимо уроки.

по перше —> Будемо навчатися по перше червня.

237 Складіть і запишіть по два речення так, щоб в одному випадку подані слова були вставними, а в іншому виступали членами речення.

Може, видно, на щастя, правда, по-вашому (по вашому).

238 **МІКРОФОН.** Чи згодні ви з таким висловом Платона: «Піклуючись про щастя інших, ми знаходимо своє щастя»? В обґрунтуванні власної думки використайте вставні слова (словосполучення), які вказують на джерело повідомлення, виражають упевненість чи неупевненість, вказують на послідовність викладу думки.

239 Прочитайте речення. Доповніть їх вставними конструкціями тієї групи за значенням, яка вказана в дужках. За потреби скористайтеся довідкою. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки.

1. Гори [неупевненість] стояли тут поруч (О. Гончар). 2. Перебування в Києві [привертає увагу співрозмовника] багато дало мені для п'єси (О. Довженко). 3. Чим більше темніло, тим вітер [неупевненість] дужчав (М. Коцюбинський). 4. [Задоволення] її запросила до себе на село наша старша тітка (Леся Українка). 5. Звікне [джерело повідомлення] собака за возом бігти, то й за сannya побіжить (Панас Мирний). 6. Відступати нам [послідовність викладу] пізно і [послідовність викладу] немає підстав (В. Собко). 7. [Джерело повідомлення] люди жили табунами,

спали покотом в млі печер... (В. Симоненко). 8. Старенька груша дихає на пальці, їй [невпевненість] сняться повні жмені груш (Л. Костенко).

ДОВІДКА. Здавалось, на щастя, по-перше, здавалося, кажуть, по-друге, кажуть, уяви собі, певно.

У російській мові в деяких синтаксичних конструкціях використовується частка *небось*. В українській мові вона замінюється прислівниками *мабуть, певно*, які виступають вставними словами.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Російською мовою
Небось сорвал все яблуки.
Небось уже замерз?

Українською мовою
Мабуть, зірвав усі яблука.
Певно, вже замерз?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Російською мовою	Українською мовою
к сожалению	на жаль
во-первых	по-перше
по словам	за словами
конечно	звичайно
итак	отже
безусловно	безумовно
вероятно	певно, мабуть
по-моему	по-моему
к счастью	на щастя
несомненно	безперечно, певна річ, безсумнівно

240 Прочитайте речення. Перекладіть їх українською мовою і запишіть. Розставте розділові знаки.

1. Я к сожалению ничего не успела сделать. 2. Через час к счастью показала деревня. 3. Уверю вас я все сделаю, как договаривались. 3. Сегодня поймите я не смогу к вам приехать. 4. Кажется природа уснула. 5. По словам младшего брата завтра в город приедет цирк. 6. Артисты несомненно имели огромный успех у зрителей. 7. Вероятно Сергей забыл о договоренности.

Дужки
й тире при
вставних
реченнях

• Якщо вставне речення вимовляється підвищеним тоном, то воно виділяється з обох боків тире. **НАПРИКЛАД:** *Він був маленький, незavidний, але з густою гривовою і – як пізніше виявилось – разючо невтомний (О. Гончар).*

• Якщо вставне речення вимовляється зниженим тоном, то воно виділяється дужками. **НАПРИКЛАД:** *З-за погрібника пахло м'ятою (росло їй там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіоли (Є. Гуцало).*

241 І. Прочитайте речення, виділяючи відповідною інтонацією вставні речення. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Демид зразу скочив (коліно різко заболіло), схопив дівчину за плечі, підвів (В. Собко). 2. Максим так стоїть годину, другу (в котрий уже раз), розглядаючи мистецькі архітвори (І. Багряний). 3. Завжди в своєму селі (а також у лузі, в полях) приглядався до лелек (Є. Гуцало). 4. Діти щойно – вона це добре пам'ятала! – були тут поруч (Ю. Збанацький). 5. Перед очима поета на зелених горах поставало «велике місто Київ», як називав його Шевченко (П. Жур). 6. Вишневий сад (він тільки-но зацвів, данину першу виплативши бджолам), дрімав і снів... (М. Рильський).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

242 Напишіть твір-мініатюру (6–8 речень) в художньому стилі на одну з тем: «Тополя в небо руки підійма», «Думають думу старі вітряки», «Сиплються сутінки в тишу села». Використайте слова в переносному значенні та щонайменше два речення зі вставними словами (словосполученнями, реченнями).

ВИСНОВКИ

1. Вставні слова (словосполучення, речення) певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення в реченні. Вони поділяються на кілька груп за значенням, на письмі виділяються комами.
2. Вставні конструкції не бувають членами речення.

Об'єднайтеся в групи й оберіть одне із запропонованих завдань для виконання. Підготуйтеся до захисту свого проекту перед аудиторією.

Проект

1. Дослідіть, які форми звертань і з якою метою використано в поезіях Т. Шевченка, І. Франка чи Лесі Українки.
2. Підготуйте ескізи вітальних листівок із різноманітними формами звертань.
3. Доберіть форми звертань до осіб, у яких беруть інтерв'ю, зважаючи на їхній вік та професію. Інсценізуйте фрагменти кількох інтерв'ю з особами різного віку та професії.

§ 28. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)»

243 I. Прочитайте текст. Випишіть вставні слова та доберіть до них відповідники українською мовою.

II. Усно перекажіть прочитане українською мовою, використавши всі виписані вставні слова.

Е. Берн-Джонс.
Мати-Земля

ГЕОЛОГИЯ

Что же означает геология? Слово «геология», безусловно, не русское. Оно греческого происхождения. «Гео» – значит «Земля». Так называется наша планета. А «логия» по-гречески – «наука». Догадались, конечно, теперь, что значит геология? Верно. Это наука о Земле.

Геология – одна из древнейших наук. Вначале люди пользовались только тем, что находили на поверхности Земли. Затем научились использовать богатства, которые прячутся под землей. Их находили люди, которые назывались геологами. Профессия геолога очень важная. Во-первых, они находят полезные ископаемые, во-вторых, без геологов нельзя начать стройку, построить железную дорогу, прорыть канал, так как они определяют место для строительства.

Вот она, оказывается, какая наука – геология (За О. Членовим).

Происхождѣние – укр. похóдження; *вѣрно* – укр. прáвильно; *полезные ископаемые* – укр. корисні копалини; *стрóйка* – укр. будівництво.

244 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Назвіть тезу та аргументи. Чи згодні ви з позицією автора? Поясніть роль звертання та вставних конструкцій у тексті.

СУМНІВИ-КРАДІЇ

Будь-яка справа дуже не буде успішною, якщо людина сумнівається. У такому стані ми то притягуємо до себе бажане то відштовхуємо його від себе. Сумніви як правило крадуть у нашої думки сили. А думка і це науково доведено – вібрююча енергія, до того ж досить сильна. Треба складати чітку мислеформу своїх дій – і бажане здійсниться. Отже до справи треба додати ще й сміливість.

Деякі люди бувають занудами часто «ниють». І це до речі не завжди тому, що вони песимісти. «Ниття», сумніви їхня погана звичка. Це псує настрої і їм і оточуючим. Таких не приймають у компанії з ними уникають зустрічі. А чи немає у вас цієї звички?.. (Т. Мостова)

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вивчені пунктограми.

III. Зробіть письмовий синтаксичний розбір виділеного речення.

245 Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть лист другові (подрузі), використовуючи звертання та вставні слова *на жаль, на думку (когось), до речі, нарешті, звичайно, мабуть* та ін.

Варіант Б. Напишіть доповідь на довільну тему, використовуючи звертання та вставні слова *по-перше, по-друге, наприклад, в усякому разі, таким чином* та ін.

246 **МІКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Вивчивши тему «Звертання. Вставні слова (словосполучення, речення)», я, зокрема, зрозумів (зрозуміла), що ...
2. Свої знання з теми я оцінив би (оцінила б) на ...

247 Виконайте тестові завдання. Правильність виконання перевірте за відповідями, поданими наприкінці підручника.

ТЕСТ

1. Укажіть речення з поширеним звертанням (розділові знаки пропущено):

- А. Привіт тобі зеленокудра Сквиро поет сивоголовий посила (*М. Рильський*).
- Б. Чи знаєш ти хлопче якого коня тобі серед поля вготовила доля? (*Б. Олійник*).
- В. Спасибі Вам мамо за вічну любов і за всю неоплачену ласку (*Д. Луценко*).
- Г. Не плачте мамо не треба, і ви не журіться тату (*А. Малишко*).

2. Позначте речення, у якому звертання стоїть у середині речення, а тому з обох боків відокремлюється комами (розділові знаки пропущено):

- А. Рідна мово без тебе ніхто я мов підрізаний вітром листок (*П. Пєребійніс*).
- Б. Понеси мене на крилах радосте моя (*В. Симоненко*).
- В. Старі дуби спасибі вам за осінь (*Л. Костенко*).
- Г. Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*Д. Луценко*).

3. Укажіть рядок, у якому всі слова та словосполучення можуть бути вставними:

- А. нібито, по-перше, на радість;
- Б. як-не-як, наприклад, уявіть собі;
- В. навіть, на жаль, між нами кажучи;
- Г. до речі, без сумніву, на мій погляд.

4. Позначте речення зі вставним словом (окремі розділові знаки пропущено):

- А. Хоч на чверть кроку, проте попереду (*С. Журахович*).
- Б. Навіть медуза знає заздалегідь, що буде буря на морі (*В. Сабунаєв*).
- В. Звичайно дорога нам теж не килимами була вистелена (*О. Гончар*).
- Г. – Ти вислухаєш мене? – Обов'язково (*О. Квітневий*).

5. Укажіть речення, у якому правильно розставлено розділові знаки:

- А. Того можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*).

Б. Місяць хоче мабуть погрітись, суне в шибку свій блідий диск (В. Симоненко).

В. Може, в нього серце болить за своєю дитиною (М. Коцюбинський).

Г. Пам'ятки української вишивки, на жаль збереглися лише за кілька останніх століть (О. Гасюк).

6. Визначте синтаксичну роль виділеного слова в поданому реченні:

Почекай-но, дівчино, ще й для тебе троянди весни розцвітуть (В. Сосюра).

А. підмет;

Б. додаток;

В. означення;

Г. не є членом речення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть синтаксичні конструкції, якими може бути ускладнене просте речення. Наведіть приклади.

2. Що називається звертанням? Чим воно виражається? Яка роль звертань у мовленні?

3. Розкажіть про вживання розділових знаків при звертанні та про особливості виділення звертання в усному мовленні.

4. Наведіть приклади трьох речень з поширеними звертаннями. У яких стилях мовлення найчастіше вживається звертання? Чим це зумовлено?

5. Що таке вставні слова (словосполучення, речення)? Назвіть їхні групи за значенням.

6. Розкажіть про особливості інтонації в реченнях із вставними конструкціями. Наведіть приклади речень.

7. Яка роль вставних слів у науковому тексті? Наведіть приклади вставних слів, які можуть бути використані в науковому тексті.

8. Чи можуть вставні слова і звертання бути членами речення?

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ЗВЕРТАННЯ У СВІТІ

У різних державах користуються різними звертаннями: в Англії до нетитулованого чоловіка звертаються зі словами «сер», «містер», а до одруженої нетитулованої жінки – «місіс», хоча до жінки з аристократичних кіл звертаються «леді» чи «міледі», а до її чоловіка – «мілорд». До дівчат в англійськомовних країнах звертаються «міс», у Скандинавії – «фрекен», у Німеччині – «фрейлейн». А ось ввічливе згадування про заміжню жінку в німців – «фрау», про чоловіків – «гер».

В Іспанії та Італії чоловік – «дон», жінка – «донья» чи «донна». У Стародавньому Римі до вільно народженої жінки казали «матрона», що в широкому розумінні означає «мати сімейства». У середньовічних італійців звертання до заміжньої жінки було «мадонна». У Франції жінкам кажуть «мадам», чоловікам – «месьє», дівчатам – «мадемуазель».

І ТАКЕ БУВАЄ!

З УЧНІВСЬКИХ ТВОРІВ

1. Воротар відбив м'яч кулаком, який відлетів убік. 2. Водій попросив, щоб його заправили бензином. 3. Вона говорила нерозбірливо, бо в неї запліталися губи. 4. Куці з голови до ніг були вкриті ягодами. 5. Заєць солодко спав, але мене він не бачив. 6. Громадяни, корови, телята й інша худоба можуть випасатися тільки на спеціально відведених місцях.

АСОЦІАЦІЇ

Між окремими думками, уявленнями існує психологічний зв'язок (асоціація), унаслідок якого одне почуття, уявлення спричинює інше.

Спробуйте за допомогою трьох-чотирьох асоціацій встановити зв'язок між такими поняттями, як «деревина» і «м'яч»; «небо» і «чай»; «ведмідь» і «ракета».

Наприклад: деревина – ліс, ліс – поле, поле – футбольне, футбольний – м'яч (За О. Потапенком).

ТУРОК

Збирається мій знайомий
В далеку мандрівку.
Придбав собі в Туреччині
На тиждень путівку.
Костюм купив елегантний,
Вчить турецьку мову.
Уже знає, як звуть турки
Свиню і корову,
Як спитати по-турецьки,
Почім у них шуби,
Де купити мило й пасту,
Яка чистить зуби.
Голова тріщить у нього
Від отих уроків...

Він, до речі, в Україні
Живе тридцять років.
Ходить всюди, як хазяїн,
Аж дверима гурка,
Хоча мову українську
Знає гірше турка.

(П. Глазовий)

ВИБАЧТЕ чи ВИБАЧАЮСЯ?

Часто помилково кажуть: я вибачаюся. Так казати не можна, бо виходить, що людина вибачає саму себе. Треба казати: вибачте, пробачте, я перепрошую.

Так само не можна казати: за ці слова треба вибачитися. Правильно: за ці слова треба просити вибачення.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Працюємо за графіком	Працюємо по графіку
Численні прохання	Багаточисленні прохання
Не заважай працювати	Не мішай працювати
Ми завантажені роботою	Ми завантажені роботою
Погодинна оплата	Почасова оплата
Поговорили щиро	Поговорили по душам
Зателефонуйте о сьомій	Зателефонуйте в сім
Вас викликає директор	Вас визиває директор
Влаштувався на роботу	Устроївся на роботу
Скажу кілька слів	Скажу пару слів
Довелося писати резюме	Прийшлося писати резюме
Принесіть такі документи	Принесіть слідуючі документи
Найкращий результат	Самий крацый результат
Вибачте, перепрошую	Вибачаюся

ПАМ'ЯТАЙТЕ!

Українська мова надає перевагу дієслову в неозначеній формі й у різних особових формах над віддієслівними іменниками. Порівняйте:

Вдало побудовані речення

Вимагаємо вжити рішучих заходів.

Він учився грати на скрипці.

Необхідно уникнути помилок.

Невдало побудовані речення

Вимагаємо вжиття рішучих заходів.

Він учився гри на скрипці.

Необхідне уникнення помилок.

Спробуйте відредагувати такі речення: 1. Вимагаємо поліпшення контролю за якістю продукції. 2. Для мене стало обов'язком дотримання всіх правил.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Попутати – зв'язати путом ноги коня або іншої тварини (попутати коней).

Поплутати – безладно переплести що-небудь; позбавити логічної стрункості (поплутати нитки, поплутати плани).

Кожна мова по-своєму прекрасна. Вона, мов неповторний самоцвіт, виграє всіма барвами веселки, має своє звучання, свою вагомість, власну неповторність і красу.

В. Сухомлиньський

Речення з відокремленими членами

Ви знаймете:

- що таке відокремлені члени речення (в тому числі уточнюючі);
- за яких умов відокремлюються члени речення.

Ви навчитеся:

- знаходити відокремлені члени речення;
- правильно вживати розділові знаки при відокремлених членах речення;
- правильно будувати й використовувати речення з відокремленими членами;
- аналізувати й оцінювати виражальні можливості речень з відокремленими членами в текстах різних стилів.

§ 29. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Про те, що таке відокремлення, за яких умов відокремлюються означення, та стилістичні особливості речень з відокремленими членами

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке дієприкметникові і дієприслівникові звороти? За яких умов вони відокремлюються?

248 І. Прочитайте речення, інтонаційно виділяючи підкреслені члени речення. Поміркуйте, чи характерні для виділених конструкцій певна самостійність у реченні й велике змістове навантаження. Чому їх називають відокремленими?

1. Вогненна зірка в небі пролітала, сичі кричали, вісники біди (Л. Костенко). 2. Нечутно ступають козацькі коні, спускаючись униз до Бугу (Я. Качура). 3. В автобусі, заповненім людьми, Ваш теплій погляд мій зупинить будень (Н. Баклай). 4. А він іде, високий, посивілий, на схід, на захід поле огляда (А. Малишко).

II. Знайдіть речення з дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами. Поясніть розділові знаки.

Поняття про відокремлення

Відокремлення (рос. *обособление*) – це смислове та інтонаційне виділення членів речення для посилення їхнього значення. **НАПРИКЛАД:** *Швидко надходив вечір, морозний, зоряний* (М. Стельмах).

Відокремленими можуть бути означення, додатки, обставини.

Спосіб відокремлення

В усному мовленні відокремлені члени речення виділяються **інтонацією**, а на письмі – **комами** (деколи – **тире**).

Інтонація

Відокремлені члени речення вимовляються повільніше за інший текст, кінцеве слово відокремленого звороту, якщо він стоїть у середині речення, має ще й тактовий наголос.

НАПРИКЛАД: *Розгойдане море, / вже брудне і темне, / наскакувало на берег* (М. Коцюбинський).

Стилістичні особливості

Відокремлені члени речення широко використовуються в усіх стилях. Для **наукового** та **офіційно-ділового** стилю відокремлення – це засіб виявлення основного і другорядного в реченні, оформлення довідкових повідомлень, встановлення логіки. У **художньому** стилі відокремлення допомагає створити художній образ, подати лаконічну, виразну характеристику описуваного явища тощо.

249 Прочитайте виразно тексти. Визначте їхню стильову приналежність. Доведіть свою думку. Поміркуйте, який текст і чому більш виразний, образний. У якому з них за допомогою відокремлених членів речення створюється художній образ?

1. Море спить. Точнісінько, як людина. Високо здіймаючи груди, схропує сонно, ліниво. Так, здається: тільки стань біля нього, крикни на всю горлянку, і воно в одну мить прокинеться. Але то тільки так здається... Коли море, заколисане невимовною красою, спить – вже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвилями, полощеться, тихо, сонне, розніжене* (За Ю. Збанацьким).

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

течіями
окраїнними

2. Море – частина океану, відділена від нього півостровами, островами чи іншими природними утвореннями. Воно відрізняється від океану особливостями води, течіями, організмами. Залежно від положення відносно материка моря бувають внутрішніми і окраїнними. Внутрішніми називаються моря, заглиблені в материк. Моря, розміщені на окраїнах материків, називаються окраїнними (Із підручника).

* Розніжене – рос. разнѣженное.

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОЗНАЧЕНЬ

Умови	Приклади
Якщо означення стосуються особового займенника	<u>Заспокоєний</u> , я усміхнувся світу... (М. Стельмах).
Якщо означення відділені від означуваного слова іншими членами речення	<u>Срібним маревом повиті</u> , коло сіл стоять тополі (Лєся Українка). [← , / ...]
Якщо поширені означення стоять після означуваного слова	В лісі бродив туман, <u>підзолочений сонячним промінням</u> (Гр. Тютюнник).
Якщо означення мають додаткове обставинне значення (умови, причини та ін.)	<u>Наляканий громовицею</u> , кінь тихенько заїржав (М. Стельмах).
Якщо два і більше одиничні означення стоять після означуваного слова, перед яким уже є залежне від нього означення	Стояла темна ніч, <u>холодна, вітряна</u> ... (Є. Гуцало). [... , / →]

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

За бажанням автора одиничні означення після означуваного слова можуть відокремлюватися і за інших умов. Наприклад: Сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо (М. Рильський).

[... , / → , / ...]

250 I. Прочитайте текст уголос, відповідно інтонуючи виділені відокремлені означення. Простежте, як з їхньою допомогою автор створює художній образ та досягає лаконізму й виразності опису.

Цвітуть соняшники. **Озвучені бджолами**, вони чомусь схожі на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, **пахуче, укрите жовтим пилом, проросле пелюстками**, світить і золотіє... Усі соняшники сміються, **веселі, але водночас по-доброму замислені**, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди, наблизь своє обличчя до нього, **уважного й доброзичливого**... Так можна довго дивитися одне одному в очі, і коли ви розлучитеся, то кожен із вас відчує себе багатшим, ніж був (За *Є. Гуцалом*).

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть відокремлені означення та означувані слова як члени речення. З'ясуйте, чим виражені ці означення та умови їх відокремлення.

251 I. Прочитайте речення, виділяючи відповідною інтонацією відокремлені означення. Обґрунтуйте умови відокремлення в кожному випадку.

1. Мамині руки, ніжні і милі, воду ранкову з криниці носили (*В. Грінчак*). 2. Поляна, оточена з трьох сторін лісом, здавалася зеленою хащею (*Г. Ніколаєва*). 3. Мокрі, стомлені, але радісно усміхнені, ми входимо в ліс (*М. Стельмах*). 4. Абрикоса цвіте, промениста, натхненна, крислата... (*О. Головка*). 5. Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (*Л. Костенко*).

II. Спишіть, підкресліть відокремлені означення як члени речення.

III. Перебудуйте два перші речення так, щоб відокремлені означення стали невідокремленими. Утворені речення запишіть.

252 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Поміркуйте, чи правильним є твердження, що дієприкметниковий зворот відокремлюється лише тоді, коли стоїть після означуваного слова.

253 Поширте речення узгодженими чи неузгодженими відокремленими означеннями. Накресліть інтонаційні схеми утворених речень.

1. Птахи пролітали над березовим гаєм. 2. Я сів на лавку в саду. 3. Сьогодні він зробив по-своєму. 4. Земля пахне літом. 5. Літак зробив останнє коло і пішов на посадку.

254 Розподіліть на групи й запишіть послідовно речення залежно від умови відокремлення означень: а) означуваним словом є особовий займенник; б) означення відділені від означуваного слова іншими членами речення; в) поширене означення після означуваного слова. Розставте пропущені розділові знаки, підкресліть означувані слова як члени речення.

1. Все місто спить суворе й мовчазне (*Л. Костенко*). 2. Ген килим витканий із птахів летить над морем (*Л. Костенко*). 3. Сам лагідний сумирний він давно не міг зрозуміти, від чого все те лихе (*С. Черкасенко*). 4. Наснилися сині проліски мені, і я щаслива плакала вві сні (*І. Христен*).

ко). 5. Оточена зеленим шумовинням в кущах розлогих дикої тернини стоїть похила хата лісникова (А. Малишко). 6. Стоїть старе гетьманське місто Глухів позбавлене і слави і краси (Ю. Мушкетик).

КЛЮЧ. Замініть послідовно номери виписаних речень буквами: 1 – т, 2 – о, 3 – о, 4 – с, 5 – р, 6 – г. Якщо ви правильно виконали завдання, то з букв прочитаєте назву українського міста.

255 І. Розгляньте репродукцію картини І. Айвазовського «Дев'ятий вал». Доберіть означення, за допомогою яких можна описати зображену стихію та стан людей.

І. Айвазовський. Дев'ятий вал

Феодосія. Із вікон невеликого будинку видно широкі простори моря. Тут народився і жив Іван Айвазовський – відомий у світі художник, який зображав морські пейзажі. Митець намагався передати мінливі*, тимчасові стани природи виключно по пам'яті, нічого не вигадуючи. Айвазовський був справжнім співцем моря. На його картині «Дев'ятий вал» зображено ранок після бурі. Перші промені сонця освітлюють море. Холодна вода ніби світиться зсередини. Величезна хвиля ось-ось звалиться на людей. Вони злякано чіпляються за уламок щогли. Море кипить, стихія неблаганна... І все ж картина викликає впевненість у тому, що люди вийдуть переможцями зі смертельної боротьби зі стихією (Із журналу).

* *Мінливий* – рос. непостоянный.

ДОВІДКА. Море: синє, бурхливе і суворе, спокійне і лагідне; розбурхане стихією. Вода: прозора і водночас темна. Люди: налякані, але не скорені. Картина: пронизана яскравим сонячним світлом.

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!**

зсередини
неблаганна

II. Спишіть текст, доповнивши його відокремленими означеннями, які підходять за змістом. За потреби скористайтеся довідкою. Зробіть висновок, чи набув текст більшої образності, емоційності.

256 Перебудуйте, де це можливо, подані складні речення на прості з відокремленими означеннями і навпаки. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. *Плід червоний, соку повен, рвуть маленькі руки (В. Сосюра).* – *Плід червоний, який повен соку, рвуть маленькі руки.*

1. Розшумілася вітрами під вікном моя сосна, що посаджена дідами... (М. Нагнибіда). 2. У печі, розмальованій по комині густою синькою, топилося (Гр. Тютюнник). 3. Надію, ніжністю зігріту, в пучечки зв'язую малі... (М. Боровко). 4. Все, що відбувається в світі природи, має свій смисл (Є. Гуцало).

13 СЕКРЕТІВ МОВВЗНАВСТВА

У сучасній українській літературній мові не вживають активні дієприкметники минулого часу з суфіксом *-ш (-вш)*. Замість них використовують описові форми або дієприкметники з суфіксом *-л*. **НАПРИКЛАД:** *який закінчив школу* (а не *закінчивший*); *наболіле питання* (а не *наболівше*).

Обмежені вживанням порівняно з російською мовою й активні та пасивні дієприкметники теперішнього часу. Замість них також використовують описові форми.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Російською мовою
 святящийся
 ідущий
 бегущий ручей
 растущий на улице
 привозимый
 разыскиваемый
 измерительный
 постаревший

Українською мовою
 той, що світиться
 той, що йде
 струмок, який біжить
 який росте на вулиці
 якого привозять
 якого розшукують
 вимірювальний
 постарілий

257 I. Перекладіть речення українською мовою і запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях під час перекладу не можна зберегти відокремлене означення, а потрібно використати описові конструкції?

1. Река залитая солнечными лучами сверкала и казалась расплавленным металлом (В. Короленко). 2. На вершине пологого холма **сверху** донизу покритого розжью виднелась небольшая деревенька (І. Тургенєв). 3. Одаренный необычной силой он работал за четырех (І. Тургенєв). 4. Дорога **вьется** между полями. Широкая вначале она уходит вдаль,

где узкой лентой вьется во ржи (О. Туберовська). 5. Покрытая росой листва шуршала под ногами (В. Бочарников). 6. Неожиданно мой слух уловил тихий и мелодичный звон шедший из-под низко опущенных веток ели (Л. Федоров). 7. С деревьев окутанных легким туманом и папоротников сыпались легкие капли (А. Чехов). 8. Малейший звук, зародившийся в тишине ущелья, сразу усиливался, множился (К. Федин).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській та російській мовах.

Полóгий – укр. полігий, розлóгий, похілий; рожь – укр. жіто.

258 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Випишіть із творів Т. Шевченка 5 речень з відокремленими означеннями.

Варіант Б. Напишіть твір-мініатюру на тему «Біля синього моря», використовуючи відокремлені означення.

Варіант В. Випишіть з підручника географії п'ять речень з відокремленими означеннями.

1. Відокремлені члени речення виділяються за смислом та інтонацією, набуваючи при цьому більшої самостійності у складі речення. Загальною умовою відокремлення членів речення є їхнє велике змістове навантаження.
2. Відокремленими можуть бути поширені та непоширені, узгоджені та неузгоджені означення. Їх відокремлення залежить від місця в реченні щодо означуваного слова, змістового навантаження та ін.

§ 30. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Про те, за яких умов відокремлюються прикладки, та про їхню роль у мовленні

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке прикладки? Як вони пишуться з означуваними словами?

259 Прочитайте речення з виділеними прикладками. Визначте позицію прикладки щодо означуваного слова та чим виражене означуване слово. Зробіть висновок про те, за яких умов прикладки можуть відокремлюватися.

1. Зупини її, мить високу, для моїх молитовних долонь (В. Стус).
2. Не називаю її раєм, тої хатиночки у гаї над чистим ставом край села (Т. Шевченко).
3. Я, зима, не сива, я, зима, красива (В. Василаско).
4. Байраками їхав до війська Григорій Триволя, козак молодий (М. Стельмах).
5. Отакий-то наш отаман – орел сизокрилий (Т. Шевченко).

Роль у мовленні

Відокремлена прикладка дає можливість у стислій формі висловити свої думки, передати додаткове повідомлення про означуваний предмет, а також виступає як яскравий зображувально-оцінний засіб.

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПРИКЛАДОК

Умови	Приклади
Якщо прикладка стосується особового займенника	<i>І ось він, <u>Київ</u>, за валами він!..</i> (Л. Костенко).
Якщо прикладка поширена і стоїть після означуваного іменника (часто власної назви)	<i>Завершенням їхньої подорожі була <u>Нова Каховка – славетне молоде місто</u></i> (О. Гончар).
Якщо прикладка приєднується до означуваного іменника словами тобто , або (тобто) , наприклад , чи (тобто) , навіть , зокрема , як-от , а саме , на ім'я , так званий та ін.	<i>У Сквирі лікар був, <u>на прізвище Рушилов</u></i> (М. Рильський).
Якщо прикладка приєднується до означуваного слова за допомогою сполучника як і має додатковий відтінок причини	<i>Івась, <u>як менший</u>, завжди терпів від Карпа (Панас Мирний).</i> (Терпів, бо був менший)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не відокремлюються прикладки, які разом зі словом **як** мають значення «у ролі кого (чого) виступає предмет чи особа». **НАПРИКЛАД:** Ліс зустрів мене **як друга**... (М. Рильський).

Розділові
знаки

На письмі відокремлені прикладки виділяються **кома-ми**, рідше – **тире**.

Ставимо тире, якщо:

прикладка стоїть у кінці речення
(щоб відрізнити прикладку
від однорідних членів речення)

автор хоче
підкреслити зна-
чення прикладки

НАПРИКЛАД: Урочисто вишикувалася проспектами зелена варта каштанів – почесна варта весни (О. Гончар).

260 1. Прочитайте речення, виділяючи інтонацією відокремлені прикладки. Поясніть умови відокремлення прикладок.

1. Він Пушкіна, вигнанця і співця, приймав колись (М. Рильський).
2. Під нами прокидався туман, а над нами падало й падало листя – золоті сльози осені (М. Стельмах).
3. А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру (Т. Шевченко).
4. Із тебе, першої моєї вулиці, почав я відкривати білий світ (В. Тарасенко).
5. А рідна сестра його – мла волохата – заводить на ніч солов'їв голосних (Д. Іванов).
6. Як рибалка, я повинен бути людиною поважною* і розсудливою (Ю. Збанацький).
7. Ідете ви компанією, тобто колективом,

так чоловік з п'ять, бо дика качка любить іти в каструлю з-під колективної праці (*Остан Вишня*).

* *Поважний* – рос. почтённый, серьёзный.

II. Визначте частини мови та члени речення в першому реченні.

261 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Перекладіть і запишіть речення українською мовою, поставивши на місці крапок прикладки, виражені іменниками чи сполученнями слів інших частин мови.

1. Україна, ..., в 2012 году будет принимать чемпионат Европы по футболу. 2. Она, ..., всегда говорит только правду. 3. Слоны, ..., – национальный символ Королевства Таиланд. 4. С седой древности Днепр, ..., катит свои волны, объединяя прошлое с современным. 5. Тихими вечерами люблю смотреть на звезды –

* *По футболу* – укр. з футболу.

262 I. Прослухайте текст, визначте його тему й основну думку. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. Розкажіть, чим для українців близький Арал. Поміркуйте, як людина повинна здійснювати господарську діяльність, щоб не зашкодити природі.

МОРЕ, ЯКЕ ЗНИКАЄ

Із травня 1848-го до вересня 1849-го року Тарас Шевченко брав участь у першій великій експедиції з дослідження майже невідомого тоді європейцям Аральського моря. Як художник він змалював щойно відкриті острови, щойно описані береги. Під десятками Шевченкових акварелей та віршів того періоду стоїть назва «Кос-Арал». На жаль, цей острів зник, злившись із суходолом, уже півстоліття тому. А сьогодні зникає й саме Аральське море.

За часів Шевченка Арал був четвертою за розміром замкненою водою планети. Завдяки Амудар'ї і Сирдар'ї, потужним, повноводним річкам, ця вода була майже прісною. Тому в морі й навколо нього створилася унікальна екологічна система – чиста місцевість з безліччю риби, численним птаством, гаями й фруктовими садками в гирлах рік...

Проте все почало мінятися з початку 1960-х. Люди вирішили забрати воду з річок, які живили море, і спрямувати її на бавовняні плантації. Сьогодні до моря доходить вода лише з Сирдар'ї. Амудар'я, друга живильна артерія моря, вже давно губиться в пісках і болотах, не даючи Аралові жодної краплі. Як наслідок, море

Т. Шевченко. Шхуни біля форту Кос-Арал

почало стрімко всихати й тікати від берега. Колишні порти Аральськ і Муїнак перетворилися на напівживі поселення серед пустелі. На місці моря лишилися три майже відокремлені одна від одної водойми загальною поверхнею приблизно на одну десяту частину його колишнього об'єму. З них більш-менш живою залишається лише «казахстанська» водойма, так званий Малий Арал. В «узбецькому» Аралі, на ймення Великий, солоність води вже втричі перевищує океанічну. Тому ймовірно, що скоро тут не житиме ніхто, крім надзвичайно стійкої до солі артемії – морської креветки.

Планетарний характер катастрофи Аралу вартий співчуття і співпереживання всіх людей планети. І нас, українців, насамперед. Адже з вини людей гине не просто море. Гине море, яке першим з європейців змалював художник Тарас Шевченко (За *М. Стріхою*).

II. Знайдіть прикладки, з'ясуйте умови їх відокремлення чи невідокремлення. Поясніть роль відокремлених прикладок у тексті.

III. Доберіть 3–4 запитання за текстом. На основі дібраних запитань складіть і розіграйте діалог екологічного спрямування. Чи відомі вам факти недбалого ставлення людини до природи, зокрема у вашій місцевості?

ДЛЯ ВАС, ДОПИТАЛИ!

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про Тараса Шевченка як художника, завітайте на сайт www.kobzar.univ.kiev.ua в мережі Інтернет. Тут ви знайдете й велику добірку картин митця, і цікаві відомості щодо історії їх написання, художніх особливостей тощо. Про те, що вам найбільше сподобається, розкажіть однокласникам.

263 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Що є спільного і відмінного в умовах відокремлення прикладок і означень? Чим це можна пояснити?

264 I. Складіть із речень кожної пари одне речення з відокремленою прикладкою. Утворені речення запишіть, розставляючи розділові знаки, підкресліть граматичні основи та прикладки.

1. Перлиною природного фонду Харківщини є ріка Сіверський Донець. Сіверський Донець – найбільша правобережна притока Дону. 2. У Коломиї можна відвідати музей Писанки. Музей Писанки – один із найоригінальніших етнографічних центрів України. 3. Історія міста Коломиї, що на Івано-Франківщині, сягає глибини тисячоліть. Коломия – культурний осередок Прикарпаття. 4. Північно-західну частину Волині прикрашає озеро Світязь. Світязь – найглибше й найбільше озеро в Україні. 5. На Приморському бульварі гості Одеси фотографуються біля пам'ятника Дюку де Рішельє. Дюк де Рішельє – людина, яка збудувала Одесу. 6. Хрещатик зустрів гостей цвітом каштанів. Каштани – гордість київських весен.

II. Складіть речення про природні й культурні окраси вашого краю, використавши приклади.

265 Складіть і запишіть речення, використавши підмет поданих визначень як означуване слово, а присудок – як прикладку. Прикладку приєднайте за допомогою слів *тобто, або (тобто), чи (тобто)*.

Зразок. *Астрономія – наука про небесні тіла. – Астрономією, тобто наукою про небесні тіла, він цікавився ще з юних літ.*

1. Фонетика – вчення про звуки мови. 2. Ягуар – американський тигр. 3. Острів – частина суші, оточена водою. 4. Вальдшнеп – лісовий кулик. 5. Міфологія – фантастичне уявлення про світ.

266 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Правильність написання перевірте за орфографічним словником. Обґрунтуйте орфограми.

II. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені приклади.

1. Тут я щастя своє (не)розумна з(о, у)зуля у гніздечко поклала чуже (Н. Баклай). 2. Чиста криниця-джер(е, и)ло вчила їх малих бачити високе небо (Б. Харчук). 3. У X–XI ст. для Русі особливу небе(с, з)пеку становили ст(и, е)пові кочівники п(и, е)ченіги й половці (В. Попович). 4. Гей був на Січі старий козак на пр(і, и)звище Чалий (Нар. творчість). 5. А он старе Монастирище колись козацьке село (Т. Шевченко). 6. Дюймовочка в листочку капусти(ь)яному я у житті із вічності пливу (Л. Костенко). 7. Усе своє свідоме життя Іван Сірко як справжній патріот присвятив боротьбі з ворогами. 8. Про хист Довженка як письменника заговорили на повен голос тільки в роки Другої світової війни.

III. Зробіть письмовий синтаксичний розбір першого речення.

267 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення. Які речення ускладнені відокремленими прикладками?

1. Спитають вони що ви думали вчора батьки? (О. Головка). 2. Для мене особисто Житомир місто моєї душі (В. Шевчук). 3. Благословенні ви вітрила лазурові життя і юності жадаби і любові (М. Рильський). 4. Іван Дробот молодий танкіст з надзвичайно приємним і скромним лицем хвилювався (О. Довженко). 5. Найменша дочка його Соломія студентка сільськогосподарського інституту підвівши голову пильно оглядала обсіпану плодами яблуню (М. Стельмах).

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

268 Випишіть із художньої літератури або складіть три речення з відокремленими прикладками, що стосуються: а) власної назви; б) займенника; в) загального іменника.

269 Складіть розповідь у науковому стилі про відокремлені означення та приклади.

1. Прикладки відокремлюються майже в тих самих випадках, що й означення. На відміну від означення, прикладка на письмі частіше виділяється за допомогою тире.
2. Відокремленню прикладок сприяють зміст, наявність пояснювальних слів, місце в реченні та інші особливості.

§ 31. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Про те, за яких умов відокремлюються додатки, та про їхню роль у мовленні

ПРИГАДАЙТЕ! Які члени речення називаються додатками? Чим вони виражаються?

270 Зіставте речення, записані в двох колонках. Визначте синтаксичну роль, морфологічне вираження та значення виділених конструкцій. Зробіть висновок про їхню роль у мовленні й умови відокремлення.

Пробачу все.

Пробачу все, **крім зради**.

Люблю всі пори року.

Люблю всі пори року, **особливо літо**.

Маринка була веселою.

На відміну від брата, Маринка була веселою.

Умови відокремлення

Відокремлюються додатки, виражені іменниками з прийменниками *крім, окрім, oprіч, замість, за винятком, зокрема, особливо, на відміну від* та ін. Такі конструкції мають значення **виключення, включення або заміщення** одного предмета іншим. **НАПРИКЛАД:** 1. Нікого тут нема, крім мене й господині (М. Рильський). 2. На відміну від безплідних кучугур, земля тут така, що могла б усе родити (О. Гончар).

Розділові знаки

На письмі відокремлені додатки виділяються **комами**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кома при додатку не ставиться, якщо прийменник *замість* можна замінити прийменником *за*. **НАПРИКЛАД:** Я це зроблю *замість тебе*.

271 І. Прочитайте виразно речення. Доведіть, що виділені конструкції є відокремленими додатками, вказавши при цьому їхнє значення та слова, за допомогою яких вони приєднуються. Зверніть увагу на розділові знаки.

1. Кожній людині властиво* помилятися, але нікому, **крім дурнів**, не властиво бути впертим у помилці (*Арістотель*). 2. Він стояв посеред двору зсутулений, з опущеними вздовж пальта руками і невидючими очима дивився мимо хат, садків, городів, **навіть мимо самого себе** (*Гр. Тютюнник*). 3. Микола, **замість панського лану**, вийшов на поле

(І. Нечуй-Левицький). 4. Опріч усього, Сократ не вельми шанує самого себе (Ю. Мушкетик). 5. Всі, за винятком Бойчука, здивовано дивилися на свого шкіпера (М. Трублаїні). 6. На світі все знайдеш, крім рідної матері (Нар. творчість).

* *Властіво* – рос. свійственно.

II. Як ви розумієте зміст першого речення? Чи згодні ви з думкою автора?

272 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки разом з прийменниками, за допомогою яких вони приєднуються.

1. Хто окрім тебе любий допоможе схололу душу нині пробудить? (М. Воробей). 2. А я не знаю нічого ніжнішого окрім берези (Леся Українка). 3. Ця несподівана зустріч зворушила всіх особливо дітей (В. Минько). 4. Там замість житечка в тепле літечко терен зацвів (Г. Чупринка). 5. У хліві крім ластів'ячого гнізда під кроквою нічого не було (Г. Тютюнник). 6. А тепер замість крила парусника Тоня й Віталій бачать вдалині посеред затоки темну непорушну гору якусь (О. Гончар). 7. Ягід навколо особливо дикої малини була сила-силенна (В. Донченко). 8. За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (Панас Мирний).

II. Випишіть додатки, виражені займенниками. Розберіть ці займенники як частину мови.

III. Визначте частину мови виділених слів, поясніть їхній правопис.

273 З кожної пари речень утворіть і запишіть одне речення з відокремленим додатком. Відокремлені додатки підкресліть, поясніть їхню роль у реченнях.

1. За своє військове життя Іван Сірко брав участь у п'ятдесяти п'яти битвах. Лише в одній битві Іван Сірко зазнав поразки. 2. Учні десятих класів успішно склали іспит з української мови. Учні одинадцятих класів погано склали іспит з української мови. 3. Цього року рясно вродили всі плодові дерева. Найкращий урожай цього року дали вишні.

274 Перекладіть і запишіть речення українською мовою, ввівши до них подані відокремлені додатки. З'ясуйте значення цих додатків та чим вони виражені. Підкресліть усі члени речення.

Кроме меня, особенно розы, за исключением журналистов.

275 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть 3–4 запитання, на які можна було б дати відповідь реченнями з відокремленими додатками. Поставте свої запитання однокласнику (однокласниці) та дайте повні відповіді на його (її) запитання за допомогою речень з відокремленими додатками.

ЗРАЗОК. Які книги ти любиш читати? – Я люблю читати пригодницьку літературу, особливо твори Всеволода Нестайка.

Й. Бокшай. Біля потоку

276 Розгляньте ілюстрацію. Висловте свою думку про неї. Доберіть ключові словосполучення для опису зображеного. Складіть із цих словосполученнями невеликий текст, увівши до нього відокремлені додатки.

277 Уявіть, що ви журналіст, який отримав завдання взяти інтерв'ю у відомої особи (на ваш вибір). У кого б ви взяли інтерв'ю? Складіть і запишіть вашу розмову у формі діалогу (10–12 реплік), використавши: а) звертання; б) вставні слова чи словосполучення; в) щонайменше два речення з відокремленими додатками. Відокремлені додатки підкресліть.

ВИСНОВКИ

Порівняно з означеннями і обставинами, додатки відокремлюються рідко. Їхнє відокремлення залежить від змістового навантаження. На початку відокремлених додатків завжди виступає прийменник.

§ 32. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

*Про те, за яких умов відокремлюються обставини,
та про їхню роль у мовленні*

ПРИГАДАЙТЕ! Яка форма дієслова називається дієприслівником? За яких умов відокремлюються дієприслівникові звороти?

278 Прочитайте речення. Знайдіть обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками. Чи залежить відокремлення обставини від її позиції стосовно пояснюваного слова? Зробіть висновок, за яких умов відокремлюються обставини.

1. Нечутно ступають козацькі коні, спускаючись униз до Бугу (*Я. Качура*). 2. Почувши кроки, пташина повернула голівку до нас, вчаялась (*М. Стельмах*). 3. І тільки я, обдираючи ноги, скотився з липи, як на землю стіною обвалилася злива (*М. Стельмах*). 4. Чайка скиглить, літаючи, мов за дітьми плаче (*Т. Шевченко*).

ОБСТАВИНИ ВІДОКРЕМ. ПОЮТЬСЯ

Умови	Приклади
Майже завжди відокремлюється обставина, виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом	1. <i>Блакитний час, прикинувшись водою, тече в піщаних, чистих берегах</i> (<i>Є. Гуцало</i>).

Продовження таблиці

Умови	Приклади
	2. <i>І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).</i>
Якщо обставина виражена іменником з прийменниками <i>незважаючи на, закінчуючи, починаючи з</i>	<i>Незважаючи на погану погоду, біля освітленого під'їзду театру панувало пошвавлення (В. Собко).</i>

За бажанням автора може також відокремлюватися обставина, виражена іменником з прийменниками *всупереч, наперекір, попри, на випадок, на відміну від, у зв'язку з, внаслідок, завдяки, згідно з, відповідно до, подібно до* тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У виділений комами дієприслівник або дієприслівниковий зворот не повинні включатися сполучники, які не стосуються їх. **НАПРИКЛАД:** *Він підвівся ї, не прощаючись, вийшов з хати.* У цьому реченні сполучник *і* з'єднує однорідні присудки, а отже, не стосується дієприслівника і не відокремлюється з ним.

ОБСТАВИНИ НЕ ВІДОКРЕМЛЮЮТЬСЯ

Умови	Приклади
Якщо обставина виражена одиничним дієприслівником, що означає спосіб дії	<i>Підеш собі <u>зажурившись</u> гаєм по долині (Т. Шевченко).</i>
Якщо обставина виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу	<i>Годі вже сидіти <u>склавши руки</u>.</i>
Якщо обставина виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка <i>і (ї)</i>	<i>Можна робити добрі справи <u>і не чекаючи похвали</u>.</i>
Якщо обставина, виражена дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, поєднується з іншою однорідною невідокремленою обставиною єднальним сполучником	<i>Автобус їхав швидко <u>й не зупиняючись на зупинках</u>.</i>
Якщо обставина виражена дієприслівником зі словом <i>який</i> у складі частини складного речення	<i>Натхнення – це музика, <u>почувши яку</u> людина здобуває крила.</i>

Спосіб відокремлення

Відокремлені обставини на письмі виділяються **комами**, а в усному мовленні **інтонацією**:

1. [... , / → , / ...]. 2. [... , / →].

279 І. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією виділені відокремлені обставини. З'ясуйте, чим виражені ці обставини, яких слів стосуються. Поясніть умови їх відокремлення або невідокремлення.

1. Василько розчепірів руки і, **падаючи грудьми на воду**, швиденько звів їх до купи (*Гр. Тютюнник*). 2. Човен пливе та хвилі здіймає, **б'ючи вітрила в задумливу ніч** (*С. Фоменко*). 3. Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, **ковзаючись**, побрів до школи (*Гр. Тютюнник*). 4. Бійці йшли похмуро, задумавшись, **спідлоба поглядаючи на загадкові краї** (*О. Гончар*). 5. **Згідно з повір'ям**, взимку росте відома на Україні рослина – нечуйвітер, яку широко використовують з лікувальною метою (*В. Скуратівський*). 6. Вона сиділа замислившись (*Ю. Яновський*). 7. Не так ті вороги, як добрі люди – і **окрадуть жалкуючи, плачучи осудять** (*Т. Шевченко*). 8. А дуб стоїть незламно **всім напастям наперекір** (*І. Цюпа*). 9. З переляку хлопці бігли **не чуючи під собою ніг** (*О. Квітневий*).

II. Доведіть, що в першому реченні кома ставиться після сполучника *і*, а не перед ним.

280 І. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте, що передає його заголовок – тему чи основну думку. Визначте засоби зв'язку речень у тексті. Чи є серед них дієприслівникові звороти?

II. Випишіть із тексту відокремлені обставини. Визначте, чим вони виражені та яких слів стосуються. Яка роль відокремлених обставин у тексті?

МЕТЕЛИКИ

Надзвичайно цікаво спостерігати за польотом метеликів. Пропливаючи повітряними «коридорами», вони дуже часто махають крилами. Так часто, що окремі помаху крил людське око побачити не спроможне. Наприклад, совки і павичево око роблять до 50 помахів на секунду. На відстані півметра політ метелика здається зовсім беззвучним, та коли комаха пролетить біля самого вуха, то, прислухавшись, можна почути звук дуже низького тону, що утворюється від руху її крил.

В. Вукулов. Літо

На відміну від інших комах, у метеликів права й ліва пари крил під час помахів зближуються над тулубом і під ним. Над тулубом крила часто суміщаються одне з одним, іноді видаючи при цьому звуки. Передні й задні крила змахують одночасно, бо з'єднані спеціальною зачіпкою. Зближуючись, вони спочатку стикаються передніми краями, а потім усією площиною, ніби видавлюючи наявне між ними повітря. Здається, що метелики плавають, повільно вигинаючи крила (За Я. Цінгер).

III. Перекажіть текст усно, використавши виписані обставини.

281 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ! Порівняйте два речення. Поясніть, чому в першому коми стоять і перед, і після сполучника *і*, а в другому – лише після сполучника *і*.

1. Соняшники повиходили до самої дороги, ростуть на вільному місці, *і*, дивлячись на них, мені хочеться усміхнутися (Є. Гуцало).
2. Сашко побіг до вітряка, по крилу виліз на нього *і*, примруживши очі, подивився на дорогу (Б. Комар).

282 I. Укажіть у реченнях обставини, виражені одиничними дієприслівниками. Поясніть, що означають ці дієприслівники та як це впливає на відокремлення обставин.

II. Випишіть речення з відокремленими обставинами, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Деякий час усі сиділи задумавшись (О. Гончар).
2. Зима скрадаючись повіяла крилом і снігом – білло білою – землю покрила (О. Пчілка).
3. Поспішаючи кудись ховаються останні шуми й гуки довгої днини (С. Васильченко).
4. Доспівавши ми якийсь час стояли непорушно (М. Вінграновський).
5. Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко).
6. Над висотою ракети хотіли сягнути неба, і знесилившись гнулися і вмирали, розсипаючись холодним сяйвом (О. Гончар).

III. Схарактеризуйте в реченнях присудки за будовою.

283 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини та пояснювані ними слова як члени речення. Поясніть умови відокремлення або невідокремлення обставин.

1. І мчать вітри, неначе діти босі насунувши на очі картузи (М. Боровко).
2. В саду оркестр бджолиний награв обсівши густо соковиту гілку (М. Боровко).
3. Усохлий дуб насупившись рогато червоний обрій настромив на ріг (Л. Костенко).
4. Вона заплаче ідучи у яр по воду до криниці, тихесенько (Т. Шевченко).
5. Над головою пролітаючи на медозбір діловито і стримано гули бджоли... (А. Дімаров).
6. Орли клекотіли велично плаваючи понад глибокими, повними спеки міжгір'ями (О. Гончар).
7. Хлопці закачали холощі, стрибнули в крайній човен і відштовхнувшись попливли до виходу (Б. Комар).
8. Не взявшись до сокири не зробиш хату (Нар. творчість).
9. Я не тікав зустрівшись з врагами і не ховався лякаючись на піч (П. Грабовський).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір першого речення.

III. Розберіть за будовою виділені слова. До якої форми дієслова вони належать? Чи змінюються?

284 I. Прочитайте текст. Чим відрізняються погляди на життя героїв цього етюдю? Погляди кого з них вам більш близькі? Чому?

ТРИ ТОЧКИ ЗОРУ

У дворі під крислатим молодим каштаном пенсіонери грали в доміно. Саме побіля них упав хлопчик. Лівою рукою витирає сльози, а правою тримається за коліно.

– Ото не гасай так! Тихше їдеш – далі будеш! – кидає повчально круглий, як бочка, чоловік.

– Їздити швидко не тільки можна, а й треба, – міркує худорлявий, – лише потрібно уникати падінь.

– Від невдачі ніхто не застрахований. Але не кожне падіння варто замочувати сльозами! – проказав ще один (*В. Святовець*).

II. Перекажіть прочитане, доповнивши текст відокремленими обставинами. За потреби скористайтеся довідкою. Переказ запишіть.

ДОВІДКА. *Гучно вдаривши об стіл кісточкою; розвертаючись на самокати; поблискуючи окулярами; поправляючи кашкет.*

МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ

Одного разу Іринка розповідала своїй подрузі, як вона доглядає за садом. У цій розповіді було таке речення: «Поливаючи клумбу нагрітою на сонці водою, квіти гарно ростуть». У відповідь подруга пожартувала: «Уперше чую, – сказала вона, – що квіти самі вміють поливати клумбу!».

Чому подруга мала змогу так пожартувати? Як мусила розповісти подрузі Іринка про свою роботу в саду?

285 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

ЗРАЗОК. *Попрацювавши весь тиждень, ремонт був закінчений вчасно. – Попрацювавши весь тиждень, ми закінчили ремонт вчасно.*

1. Прикрашаючи ялинку, в нас був гарний настрій. 2. Працюючи на заводі, проблем ніяких не було. 3. Познайомившись із Денисом ближче, стало зрозуміло, яка це чудова людина. 4. Зачепившись, у нього розсипалися всі фрукти. 5. Читаючи книжку, Сергійку пригадалася давня розповідь дідуся.

286 Складіть і запишіть три речення, використавши у ролі відокремлених обставин подані сполучення слів. Укажіть, чим виражені ці обставини.

Незважаючи на пізню годину, починаючи з квітня, згідно з рішенням, відповідно до наказу, всупереч бажанню.

287 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен по три речення з відокремленими обставинами. Продиктуйте по черзі речення один одному. Перевірте написання. Поясніть роль відокремлених обставин у складених вами реченнях.

288 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини та присудки. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Я постукав у двері директорового кабінету і не дочекавшись на відповідь несміливо переступив поріг (*В. Дрозд*). 2. І тільки висока береза зі шпаківнею розпустивши велику силу дзвонистих сережок на своєму гінкому прутті біліла у весну (*Б. Харчук*). 3. Стоять ліси похмурі розвісивши свої зелені шати і гомонять (*М. Олійник*). 4. Троянці в човни посідавши і швидко їх поодпихавши по вітру гарно поплили (*І. Котляревський*). 5. Дніпро тече повільно величаво розливаючись безліччю рукавів (*О. Гончар*). 6. Улан присів до столу не роздягаючись (*Г. Тютюнник*).

II. Складіть і запишіть речення з такими фразеологізмами: *повісивши носа, висолопивши язика, змірявши поглядом*. Чи відокремлюватимете ви їх комами?

289 I. Перекладіть українською мовою і запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини. Порівняйте умови відокремлення в обох мовах.

1. Эскадрилья светила огнями **многочисленных** прожекторов усиленно освещая **беспокойное** море (*А. Степанов*). 2. По ясному небу плавно неслись не закрывая солнца низкие дымчатые тучи... (*І. Тургенев*). 3. Не зная броду не суйся в воду (*Нар. творчість*). 4. Зайцы спасаясь от охотников путали сложные пегли (*М. Пришвін*). 5. **Вернувшись** в гостиницу Лопатин лег в постель так и не поев в этот день (*К. Симонов*).

II. Порівняйте творення й правопис виділених слів в українській і російській мовах.

290 Перекажіть сюжет одного з фільмів, використавши в тексті відокремлені обставини (у тому числі дієприслівникові звороти як засіб зв'язку речень).

При визначенні відокремлених обставин принципову роль відіграє морфологічний спосіб їхнього вираження. Як правило, відокремлюються обставини, виражені дієприслівниковим зворотом і одиничним дієприслівником.

§ 33. ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮЮЧІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про те, які члени речення є уточнюючими, про їхню роль у мовленні та умови відокремлення

291 Прочитайте речення. Визначте члени речення, які уточнюють (конкретизують) значення попередніх членів речення. Простежте, значення яких із них є ширшим, а яких – вузким. Зробіть висновок про роль уточнюючих членів речення у мовленні.

1. Тут, на березі зеленім, ллються пахощі чудові, шелестять казки осоки, роси сиплються вночі (Олександр Олесь). 2. Це сталося торік, восени (Ю. Мушкетик). 3. Сиве волосся падало кружком, по-козацьки (М. Коцюбинський).

Роль у мовленні

Уточнюючими є члени речення, які конкретизують, пояснюють зміст попередніх членів речення, звужуючи або обмежуючи їхнє значення. Уточнюючі члени речення відповідають на питання *а де саме? а коли саме? а як саме? а хто саме?* і под.

НАПРИКЛАД

Стежечка повела їх угору, між піщані кучугури (Ю. Мушкетик).

куди?
а куди саме?

У цьому реченні обставина *між кучугури* уточнює обставину *угору*, звужуючи її значення.

Уточнюючим може бути будь-який член речення, але найчастіше – обставина місця і часу.

Зверніть увагу!

Уточнюючий член речення стоїть безпосередньо після слова, яке він уточнює.

Особливості структури

На письмі уточнюючі члени речення відокремлюються комами, а в усному мовленні – інтонацією.

Відокремлені уточнюючі члени речення можуть вводитися в речення також за допомогою слів *тобто, цебто, або (тобто), чи (тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо* та ін. Після цих слів перед уточнюючими членами речення кома не ставиться.

НАПРИКЛАД Книги за старих часів, тобто в XVII–XVIII століттях, продавалися перш за все в друкарнях (В. Шевчук).

Синтаксичні синоніми

У деяких випадках члени речення можуть бути або не бути уточнюючими. Це залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлювання.

ПОРІВНЯЙТЕ:
де?

1. Проміння блиснуло недалеко за річкою. – Речення без уточнюючої обставини.

де? а де саме?

2. Проміння блиснуло *недалеко, за річкою.* – Речення з уточнюючою обставиною.

292 І. Прочитайте. Доведіть, що виділені члени речення є уточнюючими. З якою метою вони вжиті в кожному реченні? З'ясуйте їхню синтаксичну роль.

1. Гук лісорубів і пил передзвін – все мені любе отут, **в Закарпатті** (К. Дрок). 2. Під Києвом, **на березі Дніпра**, хлопча стояло в мареві світанку... (Б. Стельмах). 3. **Вдалині, між телеграфними стовпами**, мріли рожеві крейдяні гори (Гр. Тютюнник). 4. Старий чабан, **дід Свирид**, показав та розказав мені, як із тієї солом'яної стрічки бриля шити (Ю. Збанацький). 5. У всьому треба знати міру, **навіть у скромності** (А. Франс). 6. **Голоси під липами** тепер звучали м'якше, **по-вечірньому** (М. Булгаков). 7. Раніше, **бувало, не знає парубок дівчину, то зараз же скаже батькові та матері, а ті підуть на розглядини, роздивляться** (Г. Тютюнник). 8. Сядеш на цю софу, і яка б не була хитавиця* – чи кильовá, **тобто подовжня, чи бокова, поперечна, впасти не було куди** (І. Гончаров).

* Хитавиця – рос. кáчка.

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією уточнюючі члени речення.

293 І. Прочитайте текст. Визначте тему і мікротему. Складіть план тексту. За складеним планом докладно перекажіть прочитане.

Сад наш на визначному, історичному, місці. За свідченнями усіх переказів і легенд, колись тут, на нашому острові, стояла деякий час Запорозька Січ, вирувало хоробре веселе козацтво. Дуже вдало обрали наші предки собі місце для табору. Вже тоді, кілька століть тому, вони розумілися на **тактиці та стратегії**. Найдрібнішу кінноту дикої татарви звідси можна було помітити за десятки кілометрів. Мій приятель, **викладач історії Роман Ро-**

І. Рєпін. Запорозжці пишуть листа турецькому султану

**НАГОЛОШУЙТЕ
ПРАВИЛЬНО!***пріяте́ль
печѣ́й*

манович, запевняє, що саме тут, на нашому острові, писали козаки свою знамениту відповідь турецькому султану Магомету.

Приїжджими археологами було знайдено на острові рештки* козацьких доменних печей. А ще пізніше, під час копання льохів** для вина, знайшли ми і самого хазяїна Січі – запорожця.

Я, Микита Братусь, від них походжу. В глибині серця пошу переконаність, що листа турецькому султану було написано не без прямої участі одного з моїх пращурів. Ви запитаете, які в мене дані? Свідків, звичайно, важко встановити, але коли дивлюся я на тих мальованих запорожців, що стоять собі, з'юрмившись*** довкола писаря, і від душі регочуть, то почуваю, які ми з ними близькі вдачею, характером і навіть поглядами (За О. Гончаром).

* *Рештки* – рос. остатки.

** *Льох* – рос. погреб.

*** *Юрмітися* (юрбітися) – рос. толпиться.

II. Знайдіть уточнюючі члени речення, поясніть їхню роль у тексті. Доповніть усно текст коротким описом (3–4 речення) зображеного на картині I. Рєпіна, використовуючи уточнюючі члени речення.

 III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

294 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доведіть, що в поданих реченнях виділені обставини не є уточнюючими членами речення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. В Україні на початку червня досягають вишні. 2. Батьківські збори відбудуться завтра в актовій залі.

МІРКУЙТЕ!

У першому реченні конструкція *на початку червня* є обставиною часу, а в Україні – обставиною місця. Логічно, що за допомогою поняття, яке означає час, не можна конкретизувати, уточнити поняття, яке означає місце. Отже, обставина *на початку червня* не є уточненням до обставини в Україні. Порівняйте: *В Україні влітку, на початку червня, досягають вишні.*

295 I. Випишіть речення з уточнюючими членами, розставляючи розділові знаки. Визначте синтаксичну роль і морфологічне вираження уточнюючих членів. З якою метою вони введені в речення?

1. Влітку в спраглому небі гойдається вітер одвічних лип (О. Гаран).
2. Тут двоє матерів твоя і Божа. Хай нас на шлюб вони благословлять (Л. Костенко).
3. На тім боці затоки під самим городом юрмилося на льоду багато люду (П. Загребельний).
4. Живуть там довкола маминої і батькової хати вітри і птахи і сонце і земля твоя і твій рід і твої перші кроки (О. Сизоненко).
5. І жаль мені малому стало того сірому сироту (Т. Шевченко).
6. А в верхів'ях по шовкових струнах дзвеніла тепло-лагідна й поважно-сувора музика, як молитва храму лісовому... (М. Івченко).

II. Доберіть антоніми до виділених слів.

296 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, скільки і яких саме відокремлених членів є у поданому реченні.

Там, на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка (М. Коцюбинський).

297 Перекладіть подані слова і сполучення слів українською мовою. За потреби скористайтеся словником.

Где-то за рекой; к восходу солнца; один за другим; в частности.

II. Складіть і запишіть речення, використовуючи перекладені слова і сполучення слів у ролі уточнюючих членів речення.

298 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть уточнюючі члени речення та слова, які вони уточнюють, відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

1. А ти десь там за даллю вечоровою, а ти десь там за морем тишини (Л. Костенко). 2. Там межі високими вербами дзюрчить струмочок, і за струмком помежи кущами гадюкою в'ється на Шевченкову гору стежка (М. Коцюбинський). 3. Внизу десь під самими вікнами почувся гомін чужих голосів (О. Гончар). 4. Їхали довго понад десять діб... (О. Гончар). 5. Сонця на землі не було але вгорі у небі жайворонки були вже золотими (М. Вінграновський). 6. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів у тому числі з української мови (Г. Тютюнник). 7. Тоді ми річку перейшли вузьку й зарослу ледве видну (П. Усенко).

II. Поясніть написання виділених слів. Доберіть приклади з аналогічними орфограмами.

299 Напишіть невеликий твір-опис місцевості. У тексті твору використайте: а) називне речення; б) речення зі вставним словом (словосполученням, реченням); в) речення з відокремленим уточнюючим членом.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Оберіть одне з поданих завдань для виконання групою. За потреби проведіть жеребкування. Підготуйтеся до захисту результатів вашої колективної роботи перед учнями класу (5–10 хвилин).

Проект

Завдання 1. Доберіть зразки використання відокремлених означень в українських народних піснях. З'ясуйте їхню роль у представлених текстах.

Завдання 2. Доберіть приклади використання відокремлених обставин у текстах творів українських поетів. Для пошуку можна використати твори одного автора.

Завдання 3. Доберіть приклади використання відокремлених додатків у текстах газетних публікацій. З'ясуйте, яка роль відокремлених додатків у цих текстах.

Завдання 4. Доберіть якнайбільше прислів'їв, приказок, до складу яких входять означення або обставини, зокрема й виражені дієприслівниками. З'ясуйте лексичне значення кожного прислів'я чи приказки.

Завдання 5. Доберіть з художніх текстів приклади використання уточнюючих членів речення. З якою метою вони використовуються авторами?

§ 34. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ»

300 За відповідними схемами, уміщеними на форзаці підручника, розкажіть один одному про відокремлені означення, прикладки чи обставини. Свою розповідь супроводжуйте власними прикладами.

ІЗ СЕКРЕТІВ МОВИЗНАВСТВА

Окрім обов'язкових відокремлень, зумовлених особливостями речення, є відокремлення, які залежать від волі автора. Такі відокремлення широко представлені в художніх текстах, де вони іноді трапляються в несподіваних варіантах, які не можна пояснити загальноприйнятими правилами. **НАПРИКЛАД.** *І таки, на його гроші, купив сиву кобилу (М. Стельмах).*

301 І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення, тему та мікротему.

Дощ

Дощові крапельки на деревах і в травах мерехтіли червоно-зеленими іскорками. Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські вороні крила. Десь далеко вгорі, над ожередами соломи, скидалися блискавки, поторохкувало.

Федір Нестерович погойдався слідом за грозою, обминаючи калюжі й зрошені куці. З-під землі, розмитої дощем,

з-під бур'яначого коріння піднімався над узліссям ледь відчутний, гіркуватий дух мокрої сажі й старої обпаленої цегли.

І знову були яруги, глибше і ширше розлиті дощовою водою. І знову Федорові Нестеровичу доводилося виважуватися, плигаючи через них. А вітер рвучко бив мокру холошу, намотував її на милицю, заважаючи йти (За Г. Тютюнником).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть речення з відокремленими обставинами. Обґрунтуйте розділові знаки в них.

2. Знайдіть речення з відокремленими означеннями. Поясніть умови відокремлення.

3. Доведіть, що виділені слова не є однорідними означеннями.

4. Визначте частини мови усіх слів першого речення.

5. Знайдіть речення з відокремленим уточнюючим членом речення. Визначте його синтаксичну роль, чим виражений та який член речення уточнює.

III. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні.

302 Перебудуйте речення так, щоб один з невідокремлених членів речення став відокремленим.

1. Після зборів велика, галаслива й радісна група учнів вийшла на вулицю. 2. За горами там давно вже сяє сонце. 3. Сашко дивився на хлопців і усміхався. 4. Освітлений вогнями великий пароплав підходив до пристані.

Синтаксичний розбір речення з відокремленими членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, яким відокремленим членом речення ускладнене.

Зразок усного розбору

У лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник).

Речення просте, двоскладне, поширене, повне, розповідне, неокличне, ускладнене відокремленим означенням *підзолочений сонячним промінням*.

Зразок письмового розбору

У лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник).

Речення просте, двоскл., пошир., повне, розп., неокл., ускладнене відокр. означенням.

303 I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. З'ясуйте, чи є в них і які саме відокремлені члени речення.

1. Там у степу схрестилися дороги... (В. Симоненко). 2. Місяць закоханий у ніч чарівну сєє щасливий і світе (Олександр Олесь). 3. Гетьман підняв безсонням обпалені очі (Л. Костенко). 4. А море надійшло півколом запінене і голосне (М. Доленго). 5. Трава росте під стопами у нас підступно-тихо викрадає простір і непомітно взеленивши час підносить вгору свої пера гострі... (П. Мовчан). 6. Світлою порошею курить Чумацький Шлях шлях твоїх пращурів... (О. Гончар). 7. У хліві крім ластів'ячого гнізда під кроквою нічого не було (Гр. Тютюнник). 8. Забувши сміх і примовки і жарти ми слухали схилившись на парти (А. Малишко).

II. Зробіть синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

304 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення. У якому реченні немає відокремлених членів?

1. Ми всі із хліба виростали сину із праці себто чуда із чудес... (Б. Олійник). 2. Зате яка радість була, коли зробивши три круги над хатою бусол м'яко спускався на клюню і гордо одкинувши навзнік довгу шию весело клекотав оповіщаючи про своє щасливе повернення (В. Скуратівський). 3. Пригинаючи аж до землі невеликі дерева на узліссі вітер нарешті виривався в поле і не зустрічаючи на своєму шляху перешкод вихором нісся до горизонту (М. Черничук). 4. Над луками залитими квітневою повинню холонув оранжевий вечір зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар (Гр. Тютюнник).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох простих речень з відокремленими членами (на вибір).

305 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Побудуйте і запишіть висловлювання в публіцистичному стилі, епіграфом до якого може бути один із запропонованих висловів. Використайте у тексті щонайменше три речення з відокремленими членами.

Епіграфи: 1. Багатство варто набути заради друга, але не друзів заради багатства. 2. Материн гнів – як весняний сніг: рясно впаде, та скоро розтане. 3. Легко беруть на себе обов'язки ті, кому легко їх не виконати (Нар. творчість).

Варіант Б. Побудуйте і запишіть висловлювання в науковому стилі на одну із запропонованих тем. Використайте в тексті щонайменше три речення з відокремленими членами.

Тема висловлювань: 1. «Червона книга» – на охороні природи. 2. Чорнобильська трагедія. 3. Тваринний і рослинний світ України.

306 **МІКРОФОН.** Продовжте твердження.

1. З вивченої теми я найкраще засвоїв (засвоїла)...
2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

307 Виконайте тестові завдання. Звірте свої відповіді з тими, що подано в кінці підручника. Якщо ви допустили помилку, повторіть відповідний параграф теми.

ТЕСТ

1. Укажіть речення, у якому означення НЕ відокремлюється (розділові знаки пропущено):

А. Долинка вишита сонцем пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (*М. Стельмах*).

Б. Незвична музика біла, безголоса живе, тремтить, біліє на одній ноті (*Є. Гуцало*).

В. А він іде високий посивілий на схід, на захід поле огляда (*А. Малишко*).

Г. В заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки (*Н. Рибак*).

2. Укажіть ДВА речення, у яких прикладки відокремлюються комами (розділові знаки пропущено):

А. Гордій Байда як колишній офіцер розумівся на військовій справі (*Петро Панч*).

Б. Козак Бобренко на ім'я Григорій єдиний син достойної вдови (*Л. Костенко*).

В. Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна вже давно стала звичайною справою (*О. Гончар*).

Г. У колективі Ярослава знали як доброзичливу людину (*Із газети*).

Г. Я виїхав в Одесу і влаштувався на кінофабрику як режисер (*О. Довженко*).

3. Укажіть речення, у якому поширена обставина відокремлюється комою (розділові знаки пропущено):

А. Годі вже панам сидіти згорнувши руки (*І. Нечуй-Левицький*).

Б. Кілька годин вони працювали не відпочиваючи (*В. Собко*).

В. Можна помилятися й маючи вчений ступінь (*Із газети*).

Г. Укрившись тьмою тротуари і асфальти сплять (*О. Довгон'ят*).

4. Укажіть речення, у якому додаток стоїть у середині речення і з обох боків відокремлюється комами (розділові знаки пропущено):

А. І замість свічки палахкотіло сонце (*І. Драч*).

Б. Зло нічого не дає крім зла вмій прощати, як прощає мати (*М. Луків*).

В. Величезна калюжа заросла травами ліловими дзвониками і скидалась на озеро (*В. Донченко*).

Г. І ніхто того не чув не знав не бачив опріч Марка маленького (*Т. Шевченко*).

5. Укажіть речення, у якому є уточнююче означення:

А. Під Києвом, на березі Дніпра, хлопча стояло в мареві світанку... (*Б. Лепкий*).

Б. Слово інше кинула, студене, потоптала ватру ти байдуже (*Д. Павличко*).

В. Я наче не тебе люблю, а той широкий мир, увесь той світ, що там, поза тобою! (*Є. Плужник*).

Г. Не дивися так привітно, яблуновоцвітно (*П. Тичина*).

6. Установіть відповідність між реченнями та їхніми характеристиками (одне речення є зайвим):

А. Речення з відокремленим означенням. Б. Речення з відокремленою прикладкою. В. Речення з відокремленим додатком. Г. Речення з відокремленою обставиною.	1. Я, засипаний сніжинками й зірками, йтиму манівцями неба... (Є. Гуцало). 2. Умирають майстри, залишаючи сподад, як рану (Л. Костенко). 3. Дикі качки, крім базару, водяться на лугових озерах та по очеретах... (Остап Вишня). 4. І Оксану, мою зорю, мою добру волю, щодень Божий умивали (Т. Шевченко). 5. Світає, господи, світає, земля у росах, як в парчі (Л. Костенко).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які члени речення називаються відокремленими? Яка їхня роль у мовленні?
2. За яких умов відокремлюються означення? Наведіть приклади.
3. Чим умови відокремлення прикладок подібні до умов відокремлення означень? А чим відмінні?
4. Яке значення мають відокремлені додатки? Якими словами вони присднуються?
5. За яких умов відокремлюються обставини? Наведіть приклади.
6. Коли обставини не відокремлюються? Наведіть приклади.
7. Порівняйте умови відокремлення обставин, виражених дієприслівниковими зворотами, і означень, виражених дієприкметниковими зворотами. Наведіть приклади.
8. Які члени речення називаються уточнюючими? За допомогою яких слів вони можуть вводитися в речення? Наведіть приклади.
9. Назвіть і поясніть три терміни, які характерні для теми «Відокремлені члени речення».
10. Пригадайте три крилаті вислови з відокремленими членами речення.

МОЯ сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ПРИГОДИ ЗВИЧАЙНОЇ КАРТОПЛІ

Деякі рослини, що ростуть на наших городах, примандрували з далеких заморських країв. А з ними мандрували і їхні найменування. Візьмімо, наприклад, картоплю.

Індіанці Південної Америки використовують цей овоч понад 14 тисяч років, а європейці вперше зіткнулися з ним у середині XVI століття. Першими покуштували картоплю іспанські моряки. Потім вона потрапила до Італії, а згодом – до інших країн Європи. Хоча не скрізь картоплю використовували за призначенням. У XVIII столітті у Франції квітами картоплі прикрашали волосся або робили з них букети. У Німеччині картоплю можна було побачити на клумбах перед палацами. У середині XVIII століття вона з'явилася і в Україні.

Проте прийшла до нас картопля не з індіанським, а європейським найменуванням. Індіанці називали рослину «потата». Італійці найменували її по-своєму – «tartufolo». Німці запозичили назву в італійців, спочатку дещо видозмінивши її: «tartuffel», а далі перетворили на «kartoffel». В українській мові найменування зазнало фонематичних змін і стало словом «картопля».

(За І. Вихованцем)

І ТАКЕ БУВАЄ!

МИСТЕЦТВО ПЕРЕКЛАДУ

У матері вирішив Гриць запитати (вона саме посуд складала в буфет): – От як би по-нашому можна сказати:

«На вкус и цвет товарища нет»?

І жде, що матуся на це зауважить. А мати лише усміхнулась: – Та як? Покійна бабуся твоя було кажуть:

«На колір і смак товариш не всяк».

(Д. Білоус)

ВИМОВ СКОРОМОВКУ

Мусій, муку сій, печи паляниці, клади на полиці.

Женчик, женчик невеличкий, на женчику – черевички, і шапочка чорненька, і латочка червоненька.

Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом. Дуб вскубнув за чуба бука – буде букові наука.

ЛІДЕРИ СЕРЕД МОВ

На запитання, яка мова найпоширеніша в світі, багато хто з упевненістю скаже: «Англійська». Аж ні! Виявляється, що лідером серед мов є китайська, якою говорить чи не кожен шостий мешканець Землі. Загальна кількість носіїв цієї мови – понад 1 мільярд осіб! Англійська ж займає другу позицію. Вона є рідною для 514 мільйонів людей. На третьому місці – мова гінді, якою спілкується 496 мільйонів осіб. Після трійки лідерів ідуть іспанська (425 мільйонів), російська (275 мільйонів), арабська (256 мільйонів) мови.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Засохлий бутерброд	Засохший бутерброд
Договірні сторони	Договарюючі сторони
Побілілий	Побілівший
Попоївши досхочу (який наївся)	Наївшийся досхочу
Який повідомляв	Повідомлявший
Які потоваришували	Потоваришувавші
Утікач	Убігавший
Який зупинився	Зупинившийся
Який спостерігає	Спостерігаючий
Плакат із закликом до опору	Плакат, закликаючий до опору
Дозрілі полуниці	Дозрівші полуниці
Аналізований документ	Аналізуємий документ
Бажаний результат	Желаний результат
Яка постачається вчасно	Постачаєма вчасно
Наболіле питання	Наболівше питання
Нависла загроза	Нависла загроза

УЧІТЬСЯ РЕДАГУВАТИ РЕЧЕННЯ!

- Особливо *захоплюючі* подорожі в гори.
захоплюють
- Екскурсія сподобалась усім *подорожуючим*.
хто подорожує (подорожнім)
- Колись хвилюючі* слова нині втратили силу.
Слова, що колись хвилювали
- На зустріч запросили *початкуючих* поетів.
поетів-початківців
- Поїзд, *слідуючий* повз станцію, мав вісім вагонів.
що проходить

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Рівнятися – бути подібним до чого-небудь; шикуватися в рівну, пряму лінію. **НАПРИКЛАД:** *Рівняйся!* (військова команда). *Я не рівняюся до тебе.*

Дорівнювати – бути рівним, за величиною відповідати чому-небудь. **НАПРИКЛАД:** *Два та один дорівнює трьом. Дія дорівнює протидії.*

Кожне слово рідної мови має своє обличчя. Як у квітки, в нього свій неповторний аромат і відтінок барви, – а цих відтінків кожна барва має тисячі...

В. Сухомлинський

Пряма і непряма мова. Діалог

Ви знайомі:

- особливості прямої і непрямой мови як способів передачі чужого мовлення;
- особливості цитати як форми передачі чужого мовлення;
- особливості діалогу й полілогу.

Ви навчитеся:

- знаходити слова автора і пряму мову, речення з прямою мовою;
- замінювати пряму мову непрямою і навпаки;
- правильно використовувати в мовленні речення з прямою мовою, діалог, цитати;
- правильно вживати розділові знаки при прямій мові, діалозі, цитаті.

«П, - а. - П». «П, (!?) - а. - П!?»

«П, - а: - П». «П, - а: - П!?»

4. А: «П», - а.

Примітка: А, а - слова автора; П, п - пряма мова.**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Знаки оклику, знак питання, три крапки беруться в лапки разом із прямою мовою. Крапка і кома виносяться за лапки.

309 І. Прочитайте виразно текст, дотримуючись правильної інтонації. Складіть і запишіть простий план тексту, попередньо визначивши його тему та мікротеми. Усно перекажіть прочитане.

У баби Груні була своя пара лелек. Лелеку звали Бусько, лелечиху – Бусиха. Ранньою весною повертались вони з чужини і кружляли над селом. Баба Груня виходила з хати, махала їм косинкою. А лелеки кружляли і все нижче й нижче спускалися до неї. Баба випросила хлопців, щоб затягли на хату колесо. І на те колесо сідали лелеки і мостили собі гніздо.

Якось була холодна весна, вночі раптом завіяло. Вийшла баба у двір – по коліна мокрого снігу, і лежать у снігу Бусько й Бусиха, крила розпустили, вже й голови не зведуть. «Бідні ж ви мої!» – забідкалася баба Груня, взяла їх у хату, натопила піч, нагодувала, напоїла чаєм з травами.

Видужали Бусько з Бусихою, ще більше полюбили бабу...

Кожної осені баба проводжала буськів у дорогу. Виходила за ворота, махала косинкою й наказувала: «Дивіться, тримайтеся гурту. Та де хмара – летіть високо, а де блискавка з громом – летіть низько...».

А одної осені не вийшла баба на проводи. І тоді спустився Бусько на подвір'я, бачить: двері в хату прочинені. Зайшов Бусько в хату. От воно що! Лежить баба хвора, як дим. І голосу не витягне. «Кля-кля», – сказав Бусько, підбіг до бабці і дзьобом торкає.

«Ох ти мій доктор, – застогнала баба, розчулена рідним Буськом. – Це ж ти хочеш мене підздоровити... Доведеться встати й провести вас, бо ви ж без баби не полетите».

Баба, стогнучи, зіп'ялася на ноги і провела буськів. А скоро померла.

Ф. Примаченко.
Зустріч під калиною

I дивувались люди: весною пара лелек день у день кружляла високо в небі, ніде не хотіла сідати. А тоді таки сіла – на сосні за селом, на тій сосні, що ближче до гробків, де лежить баба зі своїми синами (За В. Близнецем).

II. Випишіть речення з прямою мовою. Укажіть слова автора, поясніть розділові знаки. Розкажіть, як характеризує героїню оповідання її мовлення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо репліки записуються підряд (між ними немає слів автора), то кожна з них береться в лапки, а між ними ставиться тире. **НАПРИКЛАД:** «Мамо, – питаю, – то льони цвітуть?» А мати сміються: «То, – кажуть, – Дніпро». – «А чого він такий синій?» – «Від неба», – кажуть (О. Гончар).

Синтаксичний розбір речення з прямою мовою

Послідовність розбору

1. Указати слова автора й пряму мову. Скласти схему.
2. Зробити синтаксичний розбір слів автора і прямої мови як окремих речень.

310 I. Спишіть речення з прямою мовою, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте поставлені розділові знаки. Складіть схеми речень із прямою мовою.

1. Я піду посплю, а о другій годині ночі зміню тебе мовив надвечір Митько (Я. Стельмах). 2. Ходить мій сум по землі, по-журавлиному плаче Де ж ви, веселики, де ж?! Чом не вернулись додому? (Д. Іванов). 3. Диви, дива! дивується трава. Він кам'яний, а з ним іде жива! (Л. Костенко). 4. Хитнулась квітка. Бджілка сполошилась. І хтось спокійно проказав Звершилось! (І. Жиленко). 5. Я вертівся, дід спитав Ти прийшов ловити гав? (Грицько Бойко). 6. Тут почув я голос брата Щось ти носом став клювати (Грицько Бойко). 7. Я річку побачила раптом. Питаю А хто ж ти така? Я Альта, я Альта! тонесенько плаче ріка (Л. Костенко).

II. Знайдіть у реченнях фразеологізми, поясніть їх значення.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох перших речень.

311 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ! Доведіть або спростуйте тезу: «Результат великих справ часто залежить від дрібниць» (Тіт Лівій).

312 Поставте при прямій мові слова автора в усіх можливих позиціях. Утворені речення запишіть, правильно розставляючи розділові знаки.

Пряма мова: Ой на морі хвиля грала, у долині роса впала, на калині поламала цвіт.

Слова автора: Співала сумно дівчина (За П. Вороньком).

313 Прочитайте текст, перекладіть його українською мовою і запишіть, ставлячи розділові знаки при прямій мові.

Саша отложил гитару и сказал Жалко расставаться, да? Ясное дело, жалко. Но пусть останется между нами ниточка, которая не оборвется никогда. Смотрите: видите созвездие* Большой Медведицы?

Сузір'я
Велика Ведмедиця

Ребята сразу отыскали в ночном небе звездный ковш. Мы возьмем ее себе на память продолжал Саша. И каждый месяц пятнадцатого числа пусть каждый взглянет на небо и вспомнит друзей (За В. Крапивіним).

* *Созвездие* – укр. сузір'я.

ВИСНОВКИ
Чуже мовлення передається за допомогою речень з прямою мовою та речень з непрямою мовою. Перші з них передають чуже мовлення дослівно. У них слова автора та пряма мова об'єднуються за змістом та інтонаційно.

§ 36. ЦИТАТА

Про цитату як спосіб передачі чужого мовлення та розділові знаки при цитаті

Особливості цитати

Цитати є різновидом прямої мови. Цитата (рос. *цитата*) – це дослівний уривок із чийого-небудь висловлювання або тексту, що наводиться для підтвердження чи пояснення певної думки.

Розділові знаки

- Якщо цитата стоїть при словах автора і є прямою мовою, то при цитаті ставляться розділові знаки, як у реченнях із прямою мовою. **НАПРИКЛАД:** «Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні», – писав український філософ Григорій Сковорода.
- Якщо цитата є частиною речення і зливається зі словами автора, то вона береться в лапки і пишеться з малої букви. **НАПРИКЛАД:** Правильно говорять, що «дружба – найбільший скарб».
- Якщо цитата наводиться неповністю, то на місці пропущених слів ставляться три крапки.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Лапки не ставляться при цитуванні віршованого тексту з дотриманням віршованих рядків. При цьому слова автора знаходяться на окремому рядку.

НАПРИКЛАД:

Не жди ніколи слушної пори –
Твоя мовчанка може стать ганьбою! –
писав український поет Дмитро Павличко.

314 I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому цитати, обґрунтуйте розділові знаки при них. Розкажіть про роль цитат у тексті.

Під текстом літописів старі писарі лишали записку від себе з виправданням своєї нетямучості, висловлюючи радість, що важка праця переписування закінчилася. Такі записки часто укладалися афористично, на зразок: «Радіє заець, утікши із сїті, радіє віл, дооравши ниву, – так само радіє і писар, дописавши книгу». Закінчується книга дуже часто проханням помилки виправляти, а переписувача не проклинати. Загалом наші предки дивилися на книжку з великою повагою і ставилися до неї дуже серйозно.

Іван Томашевський, один із таких переписувачів, радив ще в 1680 році: «Не жалій часу на читання, бо його тим обернеш на добрі речі, адже хто час витрачає на пусте, то начебто з павутини полотно робить, з піску замки будує і мотилі хапає в повітрі руками, відтак руки марає і геть викидає. Шукай пожитку в книгах, у духовному харчі – і доступишся вічного життя!» (За В. Шевчуком).

II. Поясніть, як ви розумієте слова Івана Томашевського про необхідність читання.

III. Знайдіть у тексті відокремлені члени речення. Поясніть розділові знаки.

315 Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Знайдіть цитати, поясніть розділові знаки.

Повсякчас, навіть коли Україну злії люди робили для її дітей мачухою, і тоді вона залишалася дорогою вірним її синам. Тарас Шевченко (не)мало зазнав лиха за неї, але любов до (матері)України горіла в його серці (не)вгасимим вогнем, бо «нема на світі України, (не)має другого Дніпра»!

Царствено красива ця земля писав колись про неї французький письменник Бальзак.

Був захоплений і російський художник Васнецов. Я споглядав багато красот землі казав він-але нічого подібного (ні)де (не)знаходив і певний, що й не міг би знайти (П. Панч).

316 I. Складіть речення, ввівши в них подані цитати – вислови відомих людей.

1. Учітєся, читайте, і чужого научайтєся, й свого не цурайтєся (Т. Шевченко). 2. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш; злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив (І. Франко). 3. Коли не зможу нічим любій вітчизні прислужитись, в усякому разі з усієї сили намагатимусь ніколи ні в чому не шкодити (Г. Сковорода). 4. Несправедливість, скоєна стосовно однієї особи, є загрозою для всіх (Ш. Монтеск'є).

II. Складіть невеликий усний виступ на відповідну тему, ввівши в нього одну з поданих цитат.

Цитати використовуються як авторитетне підтвердження чи заперечення власних суджень. На письмі цитата, як і пряма мова, звичайно виділяється лапками.

§ 37. ДІАЛОГ

Про особливості діалогу й полілогу та розділові знаки при них

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке діалог? Які розділові знаки вживаються в діалозі?

317 I. Прочитайте виразно за особами усмішку Павла Глазового. Доведіть, що текст має діалогічну форму. Укажіть слова автора і репліки. Зверніть увагу на розділові знаки при діалозі.

ДОПИТЛИВИЙ СИН

– Чуєш, тату, – син питає, – що таке хамелеон?

– Відчепися, я не знаю, – каже Філімон.

– Чуєш, тату, ще спитаю. Що таке аукціон?

– Відчепися, я не знаю, – злиться Філімон.

Мати сердиться на хлопця:

– Ну чого ти пристаєш?

Батьку навіть у неділю відпочити не даєш.

– Не кричи, – говорить батько. – Я люблю балакати з ним.

Хай пита, чого не знає, а то виросте дурним.

(П. Глазовий)

Особливості діалогу

Пряма мова нерідко буває діалогічною.

Діалог – це пряма мова, що передає розмову двох осіб. Розмова трьох і більше осіб називається полілогом.

Кожне окреме висловлювання учасників діалогу (полілогу) називається **реплікою**. Репліки можуть супроводжуватися словами автора.

Розділові знаки

Кожна репліка діалогу звичайно починається з нового рядка, перед нею ставлять **тире**. Репліки в лапки не беруться. Репліки можна записувати і в продовження рядка, але тоді вони беруться в лапки.

НАПРИКЛАД: «Куди їдете?» – «До Києва». – «А мене підкинете?» – «Сідайте!»

Якщо висловлювання супроводиться словами автора, то ставлять ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок.

318 І. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм літературної вимови. Знайдіть діалог, поясніть його роль у тексті. Обґрунтуйте розділові знаки при діалозі.

ЩЕДРИСТЬ

Сашкові було весело, такий настрій, коли все здається смішним. Тільки десь у самій глибині свідомості, на самому денці, причаїлося запитання.

– Андрію! Що таке, по-твоєму, щедрість? Щедра людина, жадібна людина. Думав коли-небудь?

– Чого це ти? – Андрій комічно підняв брови. – Хіба сам не знаєш? Підходжу до Петренка на перерві: «Дай, Петренко, гривню». По-людськи прошу. А він мнеться: «У мене немає». Я ж сам бачив, як йому в буфеті з п'яти гривень здачу давали.

– Як просто все в тебе виходить, – сказав Сашко. – Дав гривню – щедрий, не дав – жадібний. Петренко, може, і жадібний, я не знаю. Тільки ж справа не в цьому, не в гривні справа.

Хлопці помовчали. Розмова не виходила.

– Трамвай іде! Сідаймо! – схаменувся Сашко.

Андрій першим ускочив у вагон і, перекриваючи шум трамвая, гукнув:

– На обох візьму квитки. Я щедрий.

– Несерйозний ти, – раптом розсердився товариш. – Несерйозний... (За Ш. Зільверштайном).

II. Знайдіть у тексті звертання, вставні слова, однорідні присудки, дієприслівниковий зворот.

III. Наведіть із тексту приклади таких речень: розповідні, питальні, спонукальні, окличні, неокличні.

319 **МИКРОФОН.** Яку людину можна назвати щедрою? Наведіть, якщо можете, приклади своїх щедрих вчинків чи вчинків ваших рідних, друзів, знайомих.

320 І. Запишіть текст у формі діалогу, розставляючи пропущені розділові знаки.

Ти звідки такий вскіпався підхопивши мене під боки запитав парубок. Он звідти невиразно промовив я Пустіть мене дядьку в театр Чого захотів Я тебе пуцу, але так, щоб знав, де раки зимують Я вже знаю, де вони зимують жалісно заскiмлив я, бо не раз про це чув од дорослих А куди Макар телят ганяє теж знаєш уже з цікавістю покосував на мене парубок І це знаю бадьоріше відповів я Ну а де козам роги правлять

Теж знаю А почому фунт лиха Це по якому ярмарку посмілішав я
Моя відповідь сподобалася любителю приказок, він засміявся і ще
запитав А чого ж ти не знаєш Не знаю, що таке театри Пустіть мене
побачити (М. Стельмах).

II. Знайдіть фразеологічні звороти. Поясніть, що вони означають.

321 I. Пригадайте декілька фразеологізмів зі словами *рука, нога, вухо, око, ніс*. Поясніть значення цих фразеологізмів. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

II. Складіть діалог за поданою схемою, ввівши до нього один-два дібраних вами фразеологізми.

- А:
– П.
– П, – а.
– П!
– П! – а.

III. Уведіть складений діалог у невеликий текст.

322 I. Прочитайте текст. Як, на вашу думку, потрібно вести дискусію? Що в ній найважливіше? Поясніть значення вислову «боротьба думок».

Одного разу записали на диктофон суперечку двох хлопчаків. Вони не знали про це.

Друзі сперечалися про можливість життя на інших планетах – тема дуже захоплююча. Обидва демонстрували ерудицію і начитаність. Але коли їм дали прослухати запис, обидва жажнулися.

- Це не я! – сказав один з них.
– Невже я так кричав? – запитав другий.

У суперечці не вистачало головного: пошуків істини. Кожен кричав своє, не слухаючи співбесідника. Кожен намагався заволодіти розмовою, як своєю вотчиною, і витіснити з неї іншого. Та найцікавіше: коли нарешті вони визначили предмет суперечки, виявилось, що його немає! Виявилось, що обидва одностайні, згодні в основних положеннях.

Як часто ми галасуємо, не домовившись про предмет суперечки. І як наслідок здебільшого – струс повітря, зайве випробування для нервової системи і згаяний час... А головне, замість боротьби думок – боротьба самолюбства. Не «де істина?», а «чия візьме!» (За Л. Ковальовою).

II. Складіть і розіграйте діалог дискусійного характеру (8–10 реплік), що міг би відбутися між восьмикласниками (восьмикласницями) на одну з поданих тем.

1. Чи повинні уроки фізкультури бути обов'язковими для учнів?
2. Чи потрібні у восьмому класі уроки етики?
3. Чи повинні учні прибирати шкільне подвір'я?

323 I. Прочитайте текст. Перекажіть його усно українською мовою, використовуючи діалог.

ДВА ОГНЯ

Зажглись на одному дворі два огні і стали між собою розговаривати.

– Ох, брат, і погуляю я на цій неділі, – говорить один огонь. – Весь дім пожгу і двір пожгу, нічого не залишу.

– Чого це ти надумав своїх господарів обижати? – удивляється другий.

– Того і надумав, що вони самі мене обижать. Погано мені у них живе. Вони як *печь* затапливають, так обов'язково поругаються, вечірні вогні зажигают – знову браняться. А я такого не люблю. Я люблю, щоб у домі були мир і спокій. Да і господарка обо мені не турботиться: помічає мене брудним веником, ніколи «дякує» не скаже, в печь не схоче, до ранку не вийде.

– Ну гуляй, коли задумав. Тільки ось що: на вашому дворі наше колесо лежить, так ось ти його не трогай! А то мої-то господарі хороші – і зажгут мене з молитвою, і погасять з добрим словом.

Ось пройшла неділя, і стався в селі пожега. **Сгорел** один дім, з усім добром. Тільки в тому дворі знайшли після пожеги сусідське дерев'яне колесо – лежало воно цілим-целихоньким (*Легенда*).

Обижать – ображати; *покой* – спокій; *заботиться* – піклуватися.

II. Зіставте вимову і правопис виділених слів в українській і російській мовах.

324 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік), який починався б такими словами: «Я хотів би (не хотів би) потрапити в місто, де живуть лише діти». Використайте речення із звертаннями та вставними словами.

Варіант Б. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік), який починався б такими словами: «Я не згоден, що всі говорять, ніби...». Використайте речення зі вставними словами та однорідними членами речення.

ВИСНОВКИ

Пряма мова може оформлюватися у вигляді діалогу, який вводиться за допомогою слів автора або без них. Діалог часто використовується в літературі, кіно, театрі.

§ 38. РЕЧЕННЯ З НЕПРЯМОЮ МОВОЮ. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

*Про непряму мову як спосіб
передачі чужого мовлення та особливості заміни
прямої мови непрямою і навпаки*

325 Порівняйте речення в обох колонках. На основі спостереження з'ясуйте особливості заміни прямої мови непрямою.

Пряма мова

1. «Васильку, го-ов! А йди сюди!» – гукнув з подвір'я батько (М. Коцюбинський).
2. «Я цієї пісні раніше не чув, – сказав студентові Тарас. – Ви її всю знаєте?» (О. Іваненко)

Непряма мова

1. Батько гукнув з подвір'я, щоб Василько йшов до нього.
2. Тарас сказав студентові, що цієї пісні він раніше не чув, і запитав, чи той її всю знає.

Особливості Чуже мовлення може бути передане не дослівно, а лише зі збереженням його змісту. У такому разі використовують речення з непрямою мовою.

Непряма мова – чуже мовлення, що передається не дослівно, а лише із збереженням основного змісту.

НАПРИКЛАД: Відомий французький письменник Вольтер стверджував, що чудово бути скромним та не слід бути байдужим.

Структура Речення з непрямою мовою за будовою є складним реченням, частини якого з'єднуються за допомогою сполучників чи сполучних слів.

Інтонція У реченнях з непрямою мовою слова автора вимовляються підвищеним тоном; далі робиться пауза, після якої непряма мова вимовляється спочатку високим, а потім зниженим тоном.

СПОСОБИ ЗАМІНИ ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

Тип речення	Приклади	
	Речення з прямою мовою	Речення з непрямою мовою
Розповідне (для заміни використовуються сполучники <i>що, ніби, щоб</i>)	Учителька сказала: «Мене звать Світлана Станіславівна».	Учителька сказала, що її звать Світлана Станіславівна.
Спонукальне (для заміни використовується сполучник <i>щоб</i>)	«Принеси, будь ласка, квіти», – попросила мати Сергія.	Мати попросила Сергія, щоб він приніс квіти.
Питальне (для заміни використовуються займенники і прислівники <i>хто, що, який, як, де, коли</i> та ін. або частка <i>чи</i>)	«Ти прийдеш до мене?» – запитав я Тараса. «Хто написав статтю?» – запитав учитель.	Я запитав Тараса, чи він прийде до мене. Учитель запитав, хто написав статтю.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При заміні прямої мови непрямою змінюються форми дієслів, а також особових та присвійних займенників. Пропускаються звертання, вигуки, іноді вставні слова та частки. Слова автора стають головним реченням, а пряма мова – залежним.

326 **ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ.** Замініть усно пряму мову непрямою.

1. Дочка сказала матері: «Я буду вчитися якнайкраще». 2. «Хлопці, допоможіть мені перейти через дорогу», – попросила бабуся. 3. «Доброго дня, дідуся!» – промовив Сашко.

327 Спишіть речення, замінюючи пряму мову непрямою.

1. «Людина не вічна на цій землі – каже І. Цюпа. – А діла, які вона залишає по собі, – ото корінь життя людського...». 2. «Ті школярі, – писав В. О. Сухомлинський, – які, крім підручника, нічого не читають, дуже поверхово оволодівають знаннями». 3. «Колись, дуже давно, – розповідав нам дід, – Григорій був найдужчим парубком на всю губернію...» (О. Довженко). 4. «Ну прощайтеся, діти. Бо вже пора йти додому», – сказала мати (О. Квітневий). 5. «Чи далеко ще до міста?» – поцікавився чоловік (І. Цюпа). 6. «Чудовий Дніпро!» – скаже всякий, хто гляне (С. Олійник). 7. «Що ж буде далі зо мною? – думав Микола. – Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?» (І. Нечуй-Левицький). 8. «День буде, як золото», – дивиться на зорі дідусь і йде зі мною до воріт (М. Стельмах).

328 Спишіть, виправляючи допущені помилки при заміні прямої мови непрямою.

1. Бабуся попросила онука налити собі молока. 2. Євген Гуцало писав пам'ять наша – глибокий чарівний колодязь... 3. Мені казала мати, що роби добро і чисту совість не віддай за шмати. 4. Учитель попросив учнів принести собі книжки. 5. Дідусь сказав онучці, бери заступ і йди на пустир викопувати яблуньку. 6. Поранений запитав зустрічних, а фронт далеко? 7. Михайло Стельмах писав, що я люблю тебе, незрадлива мудрість книг.

ВИСНОВКИ

Непряму мову можна перетворити на пряму, а пряму – на непряму. Останнє трапляється частіше. При такій заміні в тексті відбуваються певні зміни, тому треба стежити, щоб ці зміни не спотворювали змісту висловлювання.

§ 39. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ»

329 Складіть і розіграйте діалог (8–10 реплік), можливий в описаній ситуації. Доберіть аргументи на захист своєї позиції, спростуйте помилкові висловлювання співрозмовника.

Ситуація. Директор школи звернувся до учнів з проханням допомогти (за бажанням) підготувати актовий зал для проведення загальношкільного свята. Ваш однокласник (однокласниця) радить вам краще піти пограти в комп'ютерні ігри, бо, за його (її) словами, працювати буде кому й без вас. Ви ж вважаєте інакше.

330 **МИКРОФОН.** Продовжте твердження.

1. З вивченої теми «Пряма і непряма мова. Діалог» я найкраще засвоїв (засвоїла), що...
2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на... .

331 Виконайте тестові завдання. Правильність виконання звірте з відповідями, розміщеними наприкінці підручника.

ТЕСТ

1. Укажіть схему, яка відповідає поданому реченню з прямою мовою:
І щоразу, виймаючи хлібину з печі, бабуня шепотіли: «Який наш хліб, таке й наше життя» (Б. Харчук).

- A. «П», – а.
- B. А: «П».
- B. «П, – а, – п».
- Г. А: «П», – а.

2. Укажіть речення, у якому слова автора стоять у середині прямої мови:

- A. Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив! Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (В. Симоненко).
- B. Чоловік, піднявши злегка картуза, повагом промовляє: «Боже, поможи» (В. Винниченко).
- B. «Так-так-так», – притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка (М. Стельмах).
- Г. «Ось ходімо подивимось на сліди літа, – так само таємниче говорить мати. – Сьогодні воно торкнулось руками до ягід, і вони почали паленіти» (М. Стельмах).

3. Укажіть речення, у якому допущено пунктуаційну помилку при прямій мові.

- A. Невимовно зрадівши, дядько Сидір бадьоро вигукнув: «О, нарешті знайшов! Тут і копатимемо криницю...» (В. Скуратівський).
- B. «Я знаю тільки те, що нічого не знаю», – любив повторювати Сократ (Із журналу).
- B. «Дуб здавна користується у людей великою шаную – згадував Береговець – з-поміж усіх наших дерев – наймогутніший пагін землі» (І. Цюпа).
- Г. «А ось уже, хвалити Бога, й на світ благословиться!» – чую голос матері (С. Васильченко).

4. Укажіть речення з непрямою мовою:

А. Ти знаєш, що ти – людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя – єдина, мука твоя – єдина, очі твої – одні (В. Симоненко).

Б. Японський письменник Акутагава Рюноске сказав: «Щоб зробити життя щасливим, треба любити повсякденні дрібниці» (Із журналу).

В. Римський філософ Синека говорив, що найщасливіший той, хто не думає про щастя (Із журналу).

Г. Заревли корови по дворах, закричали гуси на плавах, протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні (Панас Мирний).

5. Укажіть правильне визначення поняття «цитата».

А. Дослівний уривок із тексту, за допомогою якого підтверджується чи пояснюється певна думка.

Б. Чуже мовлення, передане не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту.

В. Окреме висловлювання учасників діалогу.

Г. Уривок із тексту, переданий не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є способи передачі чужого мовлення?
2. Чим пряма мова відрізняється від непрямої? Наведіть приклади.
3. Розкажіть про особливості інтонування речень з прямою мовою.
4. Які розділові знаки ставляться в реченнях з прямою мовою?
5. Що таке цитата? Які розділові знаки ставляться при цитуванні?
6. Розкажіть про розділові знаки при діалозі. Що таке репліка?
7. Складіть і запишіть два речення з прямою мовою, а потім замініть їх непрямою.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Книжкова шафа	Книжковий шкаф
Підлогу вимито	Поли вимито
Склянка молока	Стакан молока
Кришталева ваза	Хрустальна ваза
Килимові доріжки	Коврові доріжки
Гарні шпалери	Гарні обої
Протягом двох тижнів	Протягом двох неділь
Іншим разом	Другим разом
Вимикач	Виключатель
Вимкнути світло	Виключити світло
Докласти зусилля	Прикласти зусилля
Стежити за чимось	Слідкувати за чимось
Відчиняти двері	Відкривати двері

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Лікувати – застосовувати ліки та інші засоби для припинення болю, захворювання (*лікувати хворого, лікувати травами*).

Лічити – називати числа в послідовному порядку, вести підрахунки, рахувати (*лічити дні, лічити вголос*).

Людний – багатолюдний (*людна площа, людні збори*).

Людяний – доброзичливий, чуйний до інших (*людяний вчинок, стати людяним*).

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний (*музикальна дитина, музикальний вірш*).

Музичний – який стосується музики як виду мистецтва (*музичний кіоск, музичний фільм*).

Потребувати – мати в чомусь потребу. (Слова *потребувати* в українській мові немає). (*Природа потребує захисту*).

Вимагати – настирливо просити що-небудь у когось; ставити перед ким-небудь якусь вимогу. (*Учитель вимагає тиші*).

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи про одне й те саме ідеться в поданих реченнях?

1. Учень не вимагав допомоги.
2. Учень не потребував допомоги.

Повторення в кінці року

332 I. Прочитайте текст пісні Володимира Івасюка. Опишіть картину, яка виникла у вашій уяві. Простежте, як почергова зміна розповідних і спонукальних речень надає тексту динамізму й емоційності. Знайдіть означення, які допомагають автору передати красу природи.

ВОДОГРАЙ

Тече вода, тече бистра, а куди – не знає,
Поміж гори в світ широкий тече, не вертає.
Ми зайдемо в чисту воду біля водограю
І попросим його щиро – хай він нам заграє...

Приспів:

Ой водо-водограй, грай для нас, грай.
Танок свій жвавий ти не зупиняй.
За красну пісню на всі голоси
Що хочеш, водограю, попроси.
Струни дає тобі кожна весна,
Дзвінкість дарує їм осінь ясна.
А ми заграєм на струнах твоїх –
Хай розіллють вони радісний сміх.

Подивись, як сіру скелю б'є вода іскриста,
Ти зроби мені з тих крапель зоряне намисто.
Краще я зберу джерела, зроблю з них цимбали,
Щоб тобі, дівчино мила, вони красно грали.

(В. Івасюк)

Й. Бокшай.
Річка в Карпатах

II. Випишіть 5–6 словосполучень, позначивши в них головне і залежне слово. Підкресліть закінчення залежних слів і прийменники (якщо є). Поясніть, як пов'язані слова в словосполученнях.

333 Складіть зв'язну розповідь на тему «Просте речення» з використанням відомостей, одержаних на уроках у 8-му класі. Можна використати план у формі запитань. Наводьте приклади для підтвердження висловлених теоретичних положень.

334 I. Прослухайте текст. Визначте стиль мовлення, тему й основну думку.

II. Поділіть текст на абзаци. Обґрунтуйте поділ. Визначте мікротему й тематичне речення кожного абзацу. Дайте заголовки абзацам. Запишіть заголовки у вигляді плану.

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ

Становлення науки в Україні в середині XIX століття відбувалося багатопланово проте найшвидше розвивалися саме гуманітарні дисципліни. Разом з історією та фольклористикою провідне місце зайняло українське мовознавство. Найавторитетнішим його представником був Олександр Потебня лінгвіст і філософ. У своїй галузі знань він був справжнім новатором. Народився Олександр Потебня на Полтавщині. Закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету працював в одній із гімназій міста Харкова, але потім усе ж повернувся до університету для наукової праці. Основні дослідницькі зацікавлення молодого вченого були зосереджені в галузі слов'янознавства і викликали великий громадський інтерес. Досконало володіючи багатьма сучасними й давніми європейськими мовами Олександр Потебня почав віршований переклад українською мовою «Одісеї» Гомера. Крім того мовознавець багато працював над редагуванням і публікацією творів українських класиків. Створивши низку ґрунтовних наукових праць український учений посів чільне місце в історії світового мовознавства (За Л. Семакою).

Олександр Потебня

III. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Спишіть текст, виділяючи абзаци та розставляючи пропущені розділові знаки. Обміняйтеся зошитами й звірте правильність написання. Обґрунтуйте вивчені пунктограми й орфограми.

IV. Підкресліть відокремлені члени речення. Поясніть їхню роль у тексті.

V. Поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть і запишіть до них синоніми, скориставшись за потреби відповідним словником.

335 I. Запишіть номери: а) односкладних речень; б) неповних речень; в) речень зі складеним присудком; г) речень зі складеним підметом; ґ) спонукальних речень; д) двоскладних непоширених речень; е) складних речень.

II. Визначте види односкладних речень.

1. Свічки мерехтіли гарячими пальцями (О. Лященко). 2. В провітку дерев – віддзеркалення міста (О. Делеменчук). 3. На небі зоріло (К. Гриневичева). 4. Жита мовчать (С. Осика). 5. На землю спустилась Божа благодать (О. Довгон'ят). 6. Над Білою Церквою смуга багряна (Л. Костенко). 7. Хай помріють тихенько в квіту журавлині літа (О. Головка). 8. В променях сонця ранкових ця пісня для тебе луна (С. Фоменко). 9. Вже ніч на небі вишила узори (І. Гнатюк). 10. Зустріч з величчю ро-

бити нас скромнішими (Г. Тютюнник). 11. Промені як вії сонячних очей! (П. Тичина). 12. Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони (І. Нечуй-Левицький). 13. На подвір'ї було безлюдно і тихо (В. Винниченко). 14. Дівчата перестали танцювати (І. Нечуй-Левицький). 15. У степ проводжала з тугою в очах (А. Луговський). 16. Майстрами не народжуються (Нар. творчість). 17. Хто мовчить, той не перечить (Нар. творчість).

336 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Підкресліть однорідні члени речення. Обґрунтуйте розділові знаки. Поясніть, як пов'язані однорідні члени.

II. Виразно прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

1. Люди то здивовано то хмуρο подивлялись на стражників на чужого чоловіка один на одного (В. Винниченко). 2. При бер(е, и)зі тихім вода пробігала у діток про літо купальне питала (П. Мовчан). 3. Вівса пш(е, и)ниці ячмені все се зі(лл, л)ялось в одну могутню хвилю (М. Коцюбинський). 4. Я злякано поглянув на матір та не побачив гніву на її обличчі (М. Стельмах). 5. І хороше і дивно і радісно стає мені малому в цім світі (М. Стельмах). 6. Рідна мова не степ не хата а народу мого душа (В. Гончаренко). 7. То со(нн, н)ий сон вертає вже (до)дому гнзудечки срібні випустив із рук (П. Мовчан).

337 І. Прочитайте виразно вірш. Доведіть, що це текст, назвавши його основні ознаки. Поясніть значення та походження фразеологізму *морочити голову*. Доберіть до нього синоніми.

МОРОЧИТЬ ГОЛОВУ

Не буду зайвого торочить,
щоб не сказали: чув десь дзвін...
Є вираз: голову морочить.
Але звідкіль походить він?

На це знавець лінгвіст-історик
відкаже (сумніву нема):
«Морочить – це від слова морок,
а морок – це туман, птьма».

Тоді й синоніми нам стануть
ясніші – що вже говорить –
такі слова, як затуманить,
як спантеличить, одурить.

Отож коли підкреслить хочуть,
що водить хтось когось за ніс –
«От, – кажуть, – голову морочить,
ошукує, як сущий біс!»

(Д. Білоус)

II. Знайдіть у тексті вставлені конструкції та прикладку. Поясніть, чим вони виражені, їхню роль у тексті та особливості виділення на письмі та в усному мовленні. Чи є вставними виділені слова? Доведіть свою думку. Поясніть вживання тире і двокрапки в реченні другого стовпчика.

338 I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою, розставляючи розділові знаки.

Липа древнейшая спутница города прекрасное декоративное растение. Целые города выросли под липами с названными в ее честь именами Липецк Лиепая Лейпциг.

Об этом дереве много преданий сказок легенд. Липа древнейший поэтический образ славян символ мира и покоя.

Липа целая лесная аптека.

Народная мудрость сумела разгадать многочисленные лечебные тайны этого дерева. Это кладовая различных витаминов средство от многих болезней (За В. Суценом).

Спутница – укр. супутниця; *в ее честь* – укр. на її честь; *предание* – укр. переказ; *кладовая* – укр. скарбниця.

II. Доберіть 3–4 запитання за змістом прочитаного. Уведіть ці запитання в діалог (8–10 реплік).

339 I. Прочитайте мовчки текст. Визначте його тему й основну думку. Поясніть, чи сприяють виділені сполучення слів образному сприйняттю прочитаного. Як саме?

II. Визначте, які речення за будовою, складом граматичної основи, метою висловлювання та інтонацією використовує автор. Наведіть приклади відповідних речень. Чи є у тексті ускладнені речення?

ТЯЖКО ЗІТХАЛИ ЯБЛУНІ

На околиці містечка височить сосновий паркан, поверх нього зміїться колючий дріт. По дроту гримучих бляшанок поначіплювано. Сяде горбчик, гойднеться – і закалатає з обох боків. Скрикне сполохана пташка і грудкою шугне через вулицю на сусідські черешні.

За парканом ув'язнені молоді яблуні. Їм журно, тісно, парко. Їм важко тримати дорідні плоди. Скаржаться вітерцям, а ті не в силі виважити паркани, зірвати колючий дріт. Зневірившись у собі, вони шастають над верхівіттям, тікають завулками в степ.

Цього року яблуні вродили вперше. Навесні, коли кожна в рожеву фату одяглась, не помічали високої огорожі, та й колючого дроту тоді

А. Гаїдамака. Сад

ще не було. Вони не зважали на волохаті руки, що тяглися до рожевих віт, бо ті **руки тільки полохали бджіл**.

Яблуні пили промені, хмеліли від них і чекали бджолиних лапок, які лоскотали їх до солодкої знемоги.

– Дз-з-з... джж-жж-жж... – бриніли струни над весільними вінками.

Потім здіймалася рожева заметіль, хурделила поміж гіллям. Весело мерехтіла земля.

Коли всюди повисли пругкі зелепухи, яблуні знову побачили волохаті руки. Здавалося, вони мали **безліч кігтястих чіпких пальців**, які зміїли над парканом колючий дріт, чіпляли вередливі бляшанки.

– Нащо це? – питали одна в одній **стривожені яблуні**.

– За що нас?

– Я виглядала на вулицю. Там така цікава дітвора... Я сказала: «Восени почастию вас яблучками».

– Більше не виглядатимеш і не почастиєш, – засичали волохаті руки. Вони боляче зігнули гілку і прив'язали мотузком до стовбура.

– Ой, за що ж?

Одщбетали солов'ї, одкували зозулі. Яблуні споважніли, почали забувати про цвіт, про бджолину ласку. Їм хотілося свіжого вітру, шелесту далеких гаїв... Але від тих забав затуляли паркани. Яблуням хотілося пташиної музики, але птахів лякали іржаві бляшанки і колючі кігті, що залишилися від чіпких пальців.

Десь, за високим парканом, бавилися і виспівували дітлахи. А яблуні сумно тримали свої важкі плоди. Було гірко. Вкривалися сивиною дорожнього пилу, павутинням бабиного літа, тяжко зітхали.

– Я одурила дітвору, – поскаржилася крайня.

– І нащо було цвісти?

– За що така наруга?

На вулиці щбетали хлопчак і дівчатка, вони ласували яблука з інших садів.

Біля кам'яного будинку волохаті руки рихтували глибокі коші, потім тяглися до обважнілих віт і сичали:

– Завтра базар... базар... гроші.

Яблуні тяжко зітхали і просили в долі на зиму пекучих морозів:

– Краще смерть, ніж стояти за колючим дротом... (За А. М'ястківським).

III. Випишіть 3–4 простих речення, зробіть їх письмовий синтаксичний розбір.

IV. Складіть і розіграйте діалог на основі прочитаного тексту, використовуючи речення, різні за метою висловлювання. Розпочніть так: а) А я думаю, що... ; б) Безумовно це так, але чому... .

340 I. Складіть висловлювання за картиною «Дама з горностаєм», використовуючи подані запитання.

1. Хто автор картини? Як вона називається?

2. Що зображено на полотні?

3. Що можна сказати про зовнішність і внутрішній світ дівчини?

4. Чи можна стверджувати, що, пишучи портрет дівчини, автор основну увагу зосереджував на її проникливому погляді й легкій усмішці?

5. Які кольори використав художник?

6. Поміркуйте, чи створює картина враження ідеальної грації та краси.

7. Які почуття викликає у вас полотно?

II. Підкресліть у реченнях вашого висловлювання граматичні основи. Поясніть розділові знаки.

341 Складіть діалог на тему «Гарне мовлення» на основі поданої ситуації. Ви зустріли свого знайомого, і він запитує, яку тему з української мови ви вивчаєте. Ви відповідаєте: «Ознаки гарного мовлення», – а він цікавиться, яка ознака, на вашу думку, є основною. Про які ознаки мовлення ви будете говорити? Яких правил спілкування при цьому треба дотримуватися?

Л. да Вінчі.
Дама з горностаєм

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Мовлення має бути правильним, точним, логічним, виразним, багатим, доречним. Щоб досягти цього, слід уникати недоліків, які псують наше мовлення. До них насамперед належать: невиправдані повтори; недоречне вживання слів і зворотів; одноманітність у побудові речень; суржик (змішування слів, граматичних форм двох мов); неправильне наголошення слів. Як, на вашу думку, позбутися цих недоліків?

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ!

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про особливості вживання слів української мови й удосконалити свої мовні уміння, зверніться до книг Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо?», Є. Чак «Чи правильно ми говоримо». Допоможе вам також «Словник паронімів української мови».

342 I. Спишіть. Знайдіть художні засоби, зокрема епітети, метафори, інверсію.

II. Укажіть однорідні члени речення та звертання, поясніть, чим вони виражені та з якою метою вжиті в тексті. Поясніть вивчені пунктограми й орфограми.

ДО УКРАЇНИ

Не раз конала ти під небом синім
і кров'ю сходила в степу полиннім.

Але є золоті у тебе люди,
що ними славишся в житті усюди.

Та є у тебе синє Чорне море,
степи, ліси, Карпати й Кримські гори,

зелені береги Дніпра і Тиси,
смереки, і тополі, й кипариси.

То будь же у віках благословенна,
соборна Україно суверенна!

(Д. Білоус)

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша (виділіть похилими рисками паузи, позначте стрілками підвищення й зниження голосу, підкресліть слова, які потрібно логічно наголосити).

343 **МІКРОФОН.** Чим вам найбільше запам'ятався навчальний рік? З яким настроєм ви йдете на літні канікули?

Уроки розвитку зв'язного мовлення

Урок 1. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки публіцистичного стилю?

344 І. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок: тему чи основну думку. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання (назвіть адресата, мету і місце спілкування)?

ЧЕСТЬ

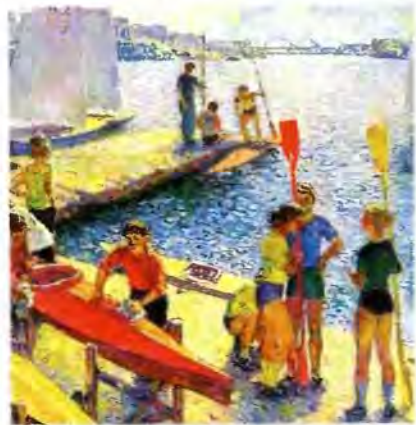
Захищати свою честь.

Що ж означає «захищати честь»? І чому треба захищати щось, здавалося б, ефемерне? Проте захист честі – це захист власних поглядів, принципів, своєї життєвої позиції, свого світогляду, бо якщо ти втратив свою честь – значить ти просто не зумів захистити себе самого, свої життєві принципи. Зберегти честь, захистити її – це означає зберегти свою людську гідність, захистити її від приниження.

Є ще один вислів: «Бережи честь замолоду». Про що каже це народне прислів'я? Про те, що в юності, коли в людини все ще нестійке, можна легко, непомітно втратити свою честь, чесне ім'я, гідність: один раз сфальшувати, вдруге збрехати, втретє пообіцяти і не виконати...

І ось уже ти втратив своє чесне ім'я, і йде за тобою слава людини пустої, легковажної; один за одним відходять від тебе люди, бо немає нічого гіршого за ненадійного друга.

Поняття честі з часом змінювалося, у різні епохи люди надавали йому різних значень. Облишмо історію, видатних людей, візьмемо звичайнісіньку ситуацію в школі зі звичайнісінькими людьми і надамо слово восьмикласникові.

С. Шаповал. Юні спортсмени

«... У класі з'явився новий учень – Микола Тимашко, дуже тихий, скромний. Спочатку на нього ніхто не звертав уваги, аж поки верховода класу Ігор не обрав його за об'єкт для своїх дотепів. Микола ніколи не ображався, сам сміявся з себе, коли справді було смішно, і навіть поважав Ігоря за гострий розум, за кмітливість. Навчався Микола так собі: все бувало – і шістки, і дванадцятки. А Ігор був відмінник.

Якось ми, восьмикласники, писали складну контрольну роботу з алгебри. Я сидів недалеко від Миколи і бачив, як він передав щось нашому “блискучому” Ігореві. Певно, списував з Ігоревої чернетки...

Контрольну ми написали так погано, що мусили її переписувати. У класі була одна найвища оцінка – всі шість задач розв'язав Ігор. А у Миколи – найнижча: у нього в зошиті було зовсім чисто.

Коли учитель зачитував оцінки, я раптом згадав: Миколина рука подає Ігореві дрібно списані аркушки чернетки. Якщо Микола передав чернетку Ігореві, то, виходить, уже списав задачі? Чому ж у його зошиті нічого не написано? Дивно.

Я поділився своїми думками з Танею Вороновою. Вона знизала плечима: “Дурниці...”. А після уроків підійшла до мене і сказала: “Знаєш, в Ігоря конячий почерк, а Микола наче бісером сипле. Який був у чернетці?”. Я пригадав, що папір був списаний дрібно-дрібно. “Виходить, це Миколина чернетка! – вигукнула Таня. – І взагалі, я чула від брата, що Микола здібний математик, що він переміг у математичному конкурсі, але не звернула на це уваги”.

Так ми дізналися про цю історію. Наступного дня зібрали весь клас і сказали Ігореві. Я не дуже вірив, що все, про що ми здогадувалися з Танею, правда.

Ігор так само списав у Миколи! Він випросив чернетку і вже до дзвінка не повернув. Подумав, що Миколі байдуже, яка буде оцінка, він же не відмінник, а Ігореві, як він сам висловився, треба було захистити свою честь.

На це Таня сказала: “Не честь, а надмірне честолюбство; не змішуй, будь ласка, честь і бажання завжди, у всьому, будь-якими шляхами бути кращим за інших. А от Миколину честь ми повинні захистити, коли вже він сам такий тишко. Учитель має знати, хто розв'язав задачі”.

І справедливість узяла гору: найвищу оцінку одержав Микола, а Ігореві довелося попріти біля дошки, виконуючи всі шість задач контрольної, які він ледь (та й то не всі!) розв'язав.

Як виявилось, Микола справді здібний математик, Ігор завжди в нього списував, та ще й глузував з нього, тішив своє честолюбство, себелюбство і таке інше. І дуже прикро за Миколу: адже він і далі, мабуть, терпітиме Ігореве кепкування. Тепер дуелі не потрібні, але ж власний голос у людини мусить бути!» (За К. Васильєвою).

II. Визначте, до якого стилю належить прочитаний текст. Назвіть мовні засоби, характерні для цього стилю.

345 **МІКРОФОН.** Що значить «захищати честь»?

346 Прочитайте ще раз текст вправі 344. Складіть складний план прочитаного. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Скористайтеся поданим планом роботи над стислим переказом.

План роботи над стислим переказом

1. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку, адресата і мету висловлення.
2. Виділіть у тексті його частини (основні та другорядні).
3. Визначте, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.
4. Доберіть узагальнювальні слова і речення.
5. Прочитайте текст удруге.
6. Складіть план переказу.
7. За планом перекажіть текст (усно чи письмово).

347 I. Пригадайте ваші улюблені теле- та радіопередачі. Розкажіть, про що вони, хто є їхніми ведучими й учасниками. Яку передачу ви порадили б дивитися (слухати) своїм друзям і однокласникам?

II. Назвіть, які ви знаєте теле- чи радіопередачі на такі теми: а) туризм; б) спорт; в) світ рослин і тварин; г) охорона здоров'я; г) школа і діти; д) історія; е) мистецтво; є) культура мовлення; ж) етика. Які з цих передач регулярно дивитися (слухаєте) ви чи ваші рідні?

III. Прослухайте один із випусків теле- чи радіопередачі (на вибір). Складіть складний план тексту, який прозвучав у цій передачі. За планом стисло перекажіть текст (усно).

Способи ущільнення тексту:

- відкидання другорядного;
- узагальнення матеріалу шляхом виділення найважливіших фактів.

Урок 2. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПЛАН РОБОТИ

ПРИГАДАЙТЕ! Які особливості офіційно-ділового стилю мовлення? Що таке ділові папери?

Офіційно-діловий стиль

Офіційно-діловий стиль обслуговує сферу ділових, економічних, юридичних, виробничих, дипломатичних стосунків між людьми.

Ділові папери

Основним видом офіційно-ділового стилю є **ділові папери** (документи).

Найпоширенішими діловими паперами є *заява, план роботи, оголошення, автобіографія, наказ, договір, розписка, доручення, довідка* та ін.

Ділові папери одного виду мають однакову форму та складаються за певним зразком.

348 Прочитайте вірш. Як автор пояснює роль ділових паперів у житті людей? Які документи згадуються у вірші?

Знай, папери в житті – не химери
І не плід канцелярій нудних:
Ділові необхідні папери
У стосунках людей ділових.
Бо спілкуються люди й народи,
А де ж досвіду візьмеш ти, де?
Різні є торговельні угоди,
Міжнародні контракти й т. д.

У стосунках бувають моменти:
Виникає чи сумнів, чи спір, –
На сторожі стоять документи,
Зобов'язання чи договір.
В канцелярію йди діловодства,
Любий друже, Михась чи Андрій,
Якщо хочеш засвоїти мову
У частині її діловій.

(Д. Білоус)

План роботи

Одним із видів ділових паперів є **план роботи**.

Плани можуть бути перспективними (на кілька років), річними, кварталними, місячними, тижневими, щоден-

Структура плану

ними. Вони складаються у формі таблиці, графіка, схеми, тексту.

Плани допомагають людям правильно організувати свою роботу, щоб досягти найкращого результату.

План роботи має вміщувати:

- назву заходу;
- перелік робіт;
- дату виконання кожного пункту плану;
- прізвища відповідальних осіб або виконавців;
- примітки (відмітки про виконання).

349 Розгляньте зразок плану підготовки до свята «Реліквії моєї родини», яке можна провести в класі. Якими пунктами ви хотіли б доповнити цей план? Чи проводились у вашому класі подібні свята? Як ви готувалися до них?

ПЛАН ПІДГОТОВКИ ДО СВЯТА «РЕЛІКВІЇ МОЄЇ РОДИНИ»

№ пор.	Назва роботи	Дата виконання	Відповідальний (або виконавці)	Відмітка про виконання
1	Написання сценарію святкового вечора-зустрічі	15.10.09	Саченко Т.	
2	Запрошення батьків, учителів, представників преси тощо	04.11.09	Юхимчук Є.	
3	Організація виставки малюнків, фотографій	05.11.09	Майборода Н.	
4	Випуск стінної газети «Моя родина»	07.11.09	Малицький В.	
5	Підготовка художніх номерів і конкурсів до святкового вечора	08.11.09	Ковальчук Г.	
6	Випуск рукописної збірки творчих робіт «Родина, родина – то вся Україна»	08.11.09	Стрілець Т.	
7	Проведення анкетування серед учнів та їхніх батьків	09.11.09	Борисевич Т.	
8	Оформлення класної кімнати	09.11.09	Вишнівський І.	

350 Складіть за поданим зразком план підготовки до проведення одного із запропонованих заходів.

1. План проведення у вашій школі Тижня української мови. 2. План позакласних заходів на грудень. 3. План роботи шкільного гуртка на канікулах. 4. План підготовки до вечора-зустрічі з випускниками школи.

Урок 3. ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки художнього стилю?

351 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. До якого стилю мовлення він належить? Відповідь аргументуйте. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті. Які думки й почуття викликав у вас текст?

М. Григоренко.
Хлопчики-риболови

Тієї весни жодна чайка не загніздилася на **луках**, а всі притулилися на **островах**, хоч як було тісно. Люди і раділи цьому, і сумували, бо щось було не так, коли птахи покинули місця, в яких жили віками. І виявилось, що **недаремно**, бо бачили птахи далі, ніж люди.

Весна і осінь видалися тоді дуже посушливими: сонце палило на полях пшеницю, а на городах картоплю, і скрізь потягнуло страшенно воду, наче хто висмоктував її з землі. Бо дощів не було, а джерела, що тайлися глибоко в землі, теж кудись пропали – на

луках, де колись гніздилися чайки, можна було ходити в черевиках. І поодинокі дикі качки незабаром покинули гнізда й вилетіли кудись. Лише на **левадах** у **сажалках** трималося трохи води, бо були вони в низовині і викопані глибоко: із торф'яного споду ще просочувалася вода нагору, і чайки вивели на **острівцях** дітей і кигикали радісно в небі.

Проводжали тепер у вирій чайок багато односельчан і чекали їх навесні теж мало не всім селом. І кожен, хто мав леваду, намагався зробити для них хоч **копанку**, щоб чайка і в нього оселилась, бо поки гніздиться вона тут, доти і вода тримається в леваді, а вода – це ж саме життя.

І щовесни прилітали вони на радість людям, купалися у весняному небі над городами та кигикали на щастя усім. І гніздилися в кожного, хто того хотів і зробив що-небудь для цього.

А в перший день усі чайки збиралися на Захаровій леваді, наче показували людям, звідки вони родом пішли і хто перший зробив їм добро. Захар вітав їх, стоячи на леваді, і показував руками, що можуть уже летіти, куди захочуть, наче відпускав їх на інші левади (За Г. Кримчуком).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Прочитайте текст удруге. Складіть складний план. За планом докладно перекажіть текст (письмово). Додайте до переказу власні роздуми про єдність людини і природи.

IV. Проаналізуйте свій переказ за поданим планом.

План аналізу переказу

1. Чи розкрито в переказі тему прочитаного тексту?
2. Чи передано основну думку?

3. Чи у правильній послідовності переказано текст?
4. Чи доречно поєднано типи мовлення?
5. Чи правильно побудовані речення розповіді, опису?
6. Чи вдалим є самостійно складене закінчення? Чи чітко в ньому висловлені власні думки й оцінки?
7. Чи збережено стиль прочитаного тексту?

Урок 4. ОПИС МІСЦЕВОСТІ. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке опис? Чим опис відрізняється від розповіді та роздуму?

352 І. Прочитайте висловлювання. Укажіть у ньому опорні слова і сформулюйте його основну думку одним реченням.

Якби мене запитали, як починати знайомство з містом, де ніколи не доводилося бувати раніше, я відповів би: пройдіться вулицями, намагаючись зрозуміти, у чому його особливість, а потім дізнайтеся, де знаходиться краєзнавчий музей. Він стане вашим першим співрозмовником, порадить, куди насамперед треба сходити, що подивитися. А ви вже самі вибирайте найбільш цікаве (*Г. Кублицький*).

II. Опишіть усно ваші враження від відвідування міста (села), де ви колись побували вперше. З чого розпочалося ваше знайомство з цим населеним пунктом?

353 Розгляньте малюнки ваших однолітків, на яких вони зобразили рідне місто (село). Усно опишіть зображене на малюнку, який вам найбільше сподобався. Чи вдалося юним художникам передати красу свого краю?

Малюю рідне місто (село)

Малюнок Яни Максимчук (м. Чернівці)

Малюнок Ганни Вахмлок (м. Харків)

Малюнок В'ячеслава Кочергіна (м. Київ)

Малюнок Наталки Ковальчук (Волинь) (фрагмент)

Особливості опису місцевості

1. В описах місцевості враховуються час доби, пора року й особливості погоди, які зображені в творі.
2. Опис місцевості здебільшого є складовою частиною художнього твору, до якого вводиться з певною метою (для уточнення, для характеристики події, для увиразнення оповіді тощо).
3. В описах місцевості в художньому стилі є лексика, за допомогою якої автор виражає своє ставлення до зображуваного.

354 1. Прочитайте тексти. Доведіть, що це описи в художньому стилі. Що описується в кожному з них? На яких деталях автори зосереджують основну увагу? Визначте композиційні особливості описів.

1. Село Соколівка – невелике, дві сотні дворів – засноване кимось під самим лісом. Колись, розказують, це був невеличкий хутірець. Пам'ятають старі люди, що ліс тоді обступав з усіх боків, вночі завивали вовки, голосили сови. Тільки ж хто перший зліпив тут свою халупку, хто викопав криницю і посадив першу тополю над нею – ніхто цього вже не знає.

Нічим особливо Соколівка не відрізняється від інших сіл нашого краю. Хіба лише тим, що соромливо ховається за ліс від невеликої станції Три Дуби. Тут так само, як у всіх селах, на світанку буває затишно, аж чути, як перешіптуються листок з листком на деревах (А. Звірин).

2. На початку XVIII століття Полтава була тиха та затишна, як і колись за гетьмана Богдана Хмельницького: квітуча, вся у вишняках і веселих гайках. Місто суто степове, на одшибі, ближче до старого, як світ, Муравського шляху та й недалеко від принадної столиці козацького народу – Києва. Розбудована на мальовничій рівнині, вона поволі ширилася на схід сонця та на південь до своїх чепурних сіл і хуторів. Як і столиця, мала вона Поділ, відкіль можна було швидко дістатися до славного Здвиженського монастиря.

За тих далеких часів уся Полтава купчилася на широкому майдані, де стояла Успенська церква, за нею – магістрат та ще хати під гонтом*. Поруч стояли ще хати панів бунчукових та осавулів, та ще кам'яниця славного гетьмана Івана Мазепи. Проте полтавчани найбільше пишалися «Панянкою». Була то велика вулиця, краще б сказати – веселий гайок, що межував з торгом, тут стояли, як під шнур, старшинські хати під гонтом та очеретом (М. Лазорський).

* *Гонт* – тонко витесані дерев'яні дощечки, якими настиляють дах.

3. Місто Казонде, розташоване за триста миль від гирла Кванзи, було одним із головних невеличких ринків Анголи. Торгівля людьми провадилася на «чітоці» – майдані в центрі міста. Тут «товар» виставлявся на продаж. Звідси каравани вирушали до Великих Озер.

Казонде, як і всі великі міста Центральної Африки, ділилося на дві частини. У торговій частині жили португальські, арабські й тубільні купці; тут же вони збудували бараки для невільників. У другій частині містилася «резиденція» тубільного володаря...

На головній вулиці торгового кварталу стояли одноповерхові будиночки з плоскими дахами. У квадратних, огорожених глиняними стінами двориках тримали худобу. Вулиця виходила на «чітоку», оточену невільничими бараками. Над будинками височіли пишні крони велетенських смоковиць. Уздовж вулиць росли віялові пальми, схожі на мітли.

Неподалік текла річка Луї. Це ще не досліджена річка, яка є, мабуть, однією з численних приток великої ріки Кванго, що впадає в Конго (*Жуль Верн*).

II. Випишіть з одного з текстів (на вибір) словосполучення з означеннями й обставинами місця. З'ясуйте їхню роль в описі. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

355 Уявіть, що ви прогулюєтеся вулицями одного з міст (сіл) України. Опишіть усно свою прогулянку в теперішньому часі (куди йдете, що бачите, ваші враження тощо).

356 I. Прочитайте текст. Визначте, які типи мовлення поєднано в ньому. Знайдіть опис хутора. На яких деталях опису автор зосереджує особливу увагу? Які художні засоби, вжиті автором у тексті, надають опису поетичності? Схарактеризуйте ставлення автора до зображеного.

ХУТІР НАДІЯ

Степове безмежжя тече буйною зеленавістю хлібів, мерехтить нагрітим від сонця повітрям... Степовий океан манить і кличе. Хоч би показала якась щогла серед зелено-голубих хвиль – звичайна тополя чи явір! Півдня ідемо, і тільки пшениці та ще соняшники, які ледь-ледь розплющують свої золоті очі крізь волохаті вії.

І раптом на обрії випливає оазис. Що це – марево чи примарна видимість дерев, що ген-ген синіють на видноколі?

Наближаємося, але марево не відпливає, а виступає ще зриміше, вже видно могутні крислаті дуби, кучеряві липи, кронисті яблуні і навіть одну білокору березу, що вибігла, ніби дівчина в білому, з гаптованими зеленим шовком рушниками.

Так от який він, хутір Надія, закладений давно-давно в степу людиною дивною і суворою долі, ратаєм* і драматургом – Іваном Карповичем Тобілевичем (Карпенком-Карим).

Хутір Надія

У тіняві дерев дрімає стара батьківська хата, в ній народилися сини-соколи, корифеї** українського театру: Іван, Панас і Микола, що стали відомими на увесь світ, – Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський.

Дивне почуття огортає, коли ви ходите алеями цього парку, насадженого людиною одержимою, коли зблисне перед вами широкий став, викопаний письменником звичайною лопатою. Він знав не тільки перо, а й нелегку працю грабаря***.

Серед широкого подвір'я звелися могутні кронисті дуби, мов могутня козацька сторожа в степу. Ось дуби Івана, Миколи, Панаса, Марка, Марії... Їх посадили багато літ тому славнозвісні актори під час перебування на хуторі: Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марко Кропивницький, Марія Заньковецька. Нині дуби сягають на півсотні метрів у небеса, широко розкинули гілля і ростуть, незважаючи на південні вітри й спеку.

Коли пройти алеєю трохи далі, можна побачити ще кілька дубів, які звуться «Чумаки». Їх саджали гуртом почесні гості хутора, віддаючи шану українським чумакам, які їхали через ці степи за сотні верств у Крим по сіль.

Як добре, що мудрі корифеї українського театру здогадалися лишити по собі таку нетлінну пам'ять. Цим дубам рости вічно, і через триста, п'ятсот літ шуміти їм під оцим небом, серед сонячного степового океану.

Неподалік від старої батьківської хати звівся великий світлий будинок. Це меморіальний музей. У просторих залах зібрані особисті речі братів Тобілевичів, цікаві документи, експонати, які розповідають про історію українського театру.

Шумлять на вітрах гіллясті крони дубів. Дрімає в затінку старовинна проста українська хата, в якій були написані великі твори – «Хазяїн», «Сто тисяч», «Мартин Боруля». Дзюркотить з-під коріння джерельна вода. Припадимо ж і ми до чистої води, нап'ємося з цієї цілющої криниці (За І. Цюпою).

* *Рата́й* – плугатар, орач.

** *Корифе́й* – провідний, видатний діяч науки, мистецтва тощо.

*** *Граба́р* – робітник на земляних роботах; землекоп.

II. Прочитайте текст удруге. Складіть складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). За потреби скористайтеся орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план тексту

- I. Степовий океан.
- II. На хуторі.
 1. Оазис серед степу.
 2. Людина дивної і суворої долі.
 2. Батьківська хата.
 3. Алеї парку.

4. Могутні дуби.
 5. «Чумаки».
 6. Меморіальний музей.
- III. Припадимо до чистої води.

Урок 5. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ

357 I. Виразно прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення.

КАК БЫЛ ОСНОВАН ХАРЬКОВ

В бассейне Северского Донца наиболее интересным и самым известным памятником эпохи Киевской Руси является древнерусский город Донец (Донецкое городище). Сейчас это территория одного из районов Харькова, от которого рукой подать до Городышского оврага, в районе которого находятся остатки Донецкого городища.

Донецкое городище занимает узкий треугольный мыс на высоком правом берегу реки Уды. Мыс отделен от основного массива правого берега большим рвом и валом.

Городище отождествляется с летописным градом Донцом. Первое упоминание о Донце находим в Ипатьевской летописи под 1185 годом в связи с рассказом о неудачном походе новгород-северского князя Игоря Святославовича на половцев.

Упоминания о Донецком городище встречаются и в более поздних письменных источниках времен Ивана Грозного. В XVI–XVII веках Донецкое городище было известно под тем же названием, которое сохранилось до нашего времени. Но нет до сих пор исчерпывающего ответа на вопрос, почему расположенный не на Донце город называется Донцом. Как бы там ни было – последнее слово осталось за археологами. И на XII Археологическом съезде, который проходил в Харькове, ученые убедительно доказали тождественность городища летописному городу Донцу и очень подробно рассказали об истории его создания чуть ли не с первых дней до разрушения татаро-монгольскими ордами.

После татаро-монгольского нашествия Донец уже не возродился. Вновь крепость возникла уже у слияния рек Харьков и Лопань лишь в 1656–1659 годах и получила название Харьковской. Она-то и дала начало современному городу Харькову (*Из журнала*).

Исчерпывающий – укр. вичерпний; *овраг* – укр. яруга, пров'алля.

II. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Прочитайте виразно записаний переклад.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Під час перекладу перекладайте не окремі слова, а думки. Перечитуйте все речення після перекладу.

2. Добирайте з низки можливих слів (синонімів) те слово, яке є доречним в оточенні інших слів і точніше передає думку.

Урок 6. ПИСЬМОВИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ

- 358** І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Знайдіть опис, визначте в ньому художні засоби.

Село Моринці

НАЙВІДОМІШЕ СЕЛО В УКРАЇНІ

Село Моринці, у якому 9 березня 1814 року народився Тарас Шевченко, в минулому належало до Звенигородського повіту Київської губернії (нині – Звенигородський р-н Черкаської обл.). Залишки оборонних валів княжої доби на околиці свідчать про давність цього поселення. За часів козаччини, в XVI–XVII століттях,

тут, як вважають дослідники, був козацький зимівник. Село здавна відоме як осередок чумацького та гончарного промислу. Наприкінці XVIII ст. Моринці перейшли у власність фаворита Катерини II князя Потьомкіна, а пізніше – графа Енгельгардта.

Після переїзду з батьками в сусіднє село Кирилівку малий Тарас часто гостював у Моринцях, де мешкали його дід Яким та бабуся Меланка. Від них він почув багато розповідей та легенд про минуле, зокрема про гайдамаччину. У Моринцях Шевченко бував і пізніше, в роки приїзду в Україну (1843, 1845, 1859).

Як і в усіх великих селах Наддніпрянщини, посеред Моринців був просторий майдан, довкола якого розташовувалися крамниця, корчма, церква. Село мало також волость (управу), економію, громадські комори (гамазеї). Церква Івана Богослова була зруйнована більшовицькою владою в 1939 році. Проте й нині в Моринцях, як і в минулому, щорічно 9 жовтня – велике храмове свято на честь Івана Богослова. За часів Шевченка в селі діяла церковно-парафіяльна школа.

Хати і більшість господарських будівель у Моринцях були рублені (лісу тоді ще вистачало). Типова сільська оселя – хата, сіни й комора під одним дахом. Чотирихилий солом'яний дах хати вивершувався високим дідухом (гребенем), а на рогах були «китиці» – мальовничі рельєфні уступи із солом'яних снопів. Такий добре вкритий дах міг служити десятки років. Залежно від достатку та характеру господарювання на садибі могли бути й окрема комора (надвірна), хлів, клуня, стайня, льох, обора, криниця тощо. Така приблизно садиба була й у діда Тараса – Якіма Бойка. Про це свідчать дослідження, проведені в 70-х роках XX століття київськими науковцями. З них випливає,

що дід Яким був поважним господарем. Куток, де він проживав, звався Бойки. Крім того, в селі були кутки Корчовози (там заготовляли корчі), Гончарівка, Шарпанівка, Попова гора тощо.

1939 року до 125-річчя від дня народження Шевченка в селі біля школи було встановлено його погруддя роботи місцевого митця К. Терещенка. Проте в 1956 році його зняли й замінили іншим. У селі ще й нині зберігається пам'ятка минулого – давня хата чумака, в якій зібрано речі домашнього вжитку та твори народного мистецтва. До 175-річчя Кобзаря на колишній садибі Бойка встановлено рублену хату – схожу на ту, в якій народився Тарас.

Нині село Моринці, в якому понад 1 000 дворів, входить до Державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» (За Л. Орел).

II. Прочитайте текст удруге. Колективно складіть складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (письмово).

Урок 7. УСНИЙ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

Твір-опис

Твір-опис – це зв'язний текст, у якому словесно зображуються основні ознаки предмета, явища, особи. У творі-описі можуть бути й елементи розповіді. Важливо, щоб розповідь не переважала над описом, а містила лише додаткові відомості.

Будова опису

Структура твору-опису потребує спочатку передачі загального враження від предмета, а потім – характеристики деталей.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В описах місцевості в художньому стилі передаються враження від місцевості та того, що там знаходиться.

359 Розкажіть, чим вулиця (провулок, проспект, бульвар), на якій розташований ваш навчальний заклад, відрізняється від інших вулиць вашого населеного

пункту. Чи знаєте ви історію цієї вулиці та чому вона має таку назву? Опишіть, де саме знаходиться вулиця, які частини населеного пункту вона з'єднує, як далеко простяглася. Чим вона починається і закінчується, які будинки, магазини, підприємства, установи розташовані на ній? Де саме? Які на вулиці тротуари, проїжджа частина, дерева, клумби, дворики тощо?

360 **МІКРОФОН.** Чи є вулиця, на якій ви мешкаєте, достатньо озелененою, чистою, упорядкованою? Якщо ні, то що для цього треба зробити?

361 Складіть і запишіть невеликий текст (3–4 речення), у якому висловте свої враження від вулиці (проспекту, бульвару, площі), на якій ви коли-небудь побували.

362 Доберіть слова і словосполучення, за допомогою яких можна описати будівлі, рослини, тротуари тощо, які можуть бути на вулиці. Запишіть відомості в таблицю, накреслену в зошиті за поданим зразком. Визначте, що з дібраного лексичного матеріалу характерне для опису вулиці (провулка, проспект, бульвару), на якій розташована ваша школа.

Робочий матеріал для опису вулиці

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Будівля школи	
Житловий будинок	
Тротуар	
Проїжджа частина	
Дерева	
Освітлення	
Дитячий майданчик	
Сквер	
Транспорт	
Розміри вулиці	

363 Уявіть, що вам доручили спроектувати вулицю. Опишіть усно, який би вигляд вона мала. За бажанням намалюйте цю вулицю.

364 I. Складіть і запишіть складний план твору-опису вулиці (провулка, проспекту, бульвару), на якій мешкаєте ви чи ваші рідні, друзі. Продумайте початок і кінець твору. За планом складіть усний твір-опис у художньому стилі. Скористайтеся дібраним робочим матеріалом, поданими нижче орієнтовним планом і порадами.

II. За бажанням намалюйте малюнок на тему «Вулиця, яку я люблю».

Орієнтовний план твору-опису вулиці

- I. Дороге серцю місце.
- II. Опис вулиці.
 1. Історія вулиці.
 2. Місце розташування і розміри.

3. Окраса вулиці.
4. Житлові будинки, магазини, підприємства, установи.
5. Пам'ятки культури та історії.
6. Місця відпочинку.
7. Тротуари та проїжджа частина.
8. Озеленення.
9. Як змінилася вулиця останнім часом.
10. Вулиця вдень і ввечері (у різні пори року).

III. Люблю свою вулицю.

Поради щодо роботи над твором

1. Сформулюйте основну думку твору.
2. Продумайте, які типи мовлення можуть бути поєднані в творі.
3. Доберіть із робочих матеріалів необхідні для розкриття теми й основної думки.
4. Згрупуйте матеріал за окремими питаннями.
5. Визначте послідовність використання матеріалу, зв'язок окремих частин.
6. Складіть план твору.
7. Поміркуйте над вашим ставленням до описуваного.

Місто майбутнього

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте свій проект міста в майбутньому.

Проект

Спробуйте словесно описати (а також намалювати), яким ви уявляєте місто в майбутньому. У проекті зосередьте увагу на розв'язанні тих проблем, які ви бачите в сучасних містах (екологія, водопостачання, транспортне забезпечення, травматизм на дорогах тощо).

Окрім того, у поясненні до проекту мають бути такі відомості:

- місце розміщення міста;
- спосіб розташування будинків, їхня форма;
- розміщення закладів освіти, медицини, культури, спортивних майданчиків тощо;
- транспортне забезпечення;
- промислова зона і зона відпочинку;
- озеленення, екологія.

Урок 8. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

365 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку, тип і стиль мовлення. Зазначте у тексті вступ і висновок. Про що йдеться в основній частині?

ПОЛІСЬКЕ СЕЛО

Я ніколи не бував у поліському селі Кринки, досі жалкую за цим. Сходив я чимало доріг, об'їздив чимало країн, та якось не випадало мені зазирнути в тихі місця, де минуло батькове дитинство. Але ніколи не бувши там, бачу виразно, мов на старовинній гравюрі, заповітний куточок землі. У цій картині панують світлі тони, ніжні тони біленого поліського полотна. Спокійне світле небо, світлі з жовтим відтінком кучугури пісків. Лише по горизонту темна зубриста стіна соснового бору.

Небо, ліс, піщана горбиста рівнина – це лише тло.

Потім бачу дорогу. Ну, а яка дорога в пісках? Порізана колесами, то кривуляє між чахлими кущами сосняку, то повзе на горбик, то шкандибає в долинку. Це навіть не дорога, а розтоптана канава, клята й переклята всіма їздовими, і від того ще більше зморщена. Поруч неї, старої бабусі, вистрибують онуки-стежки, вони мережать синючі плеса, викрутасами обходять деревця і збігаються в одне річище біля трухлого від старості обваленого місточка. За місточком починається село.

Поліське село. Ішли жінки з грибами. Пісок та болото, пісок та болото, нарешті й суха місцина, тут, кому де заманулося, й присіли вони спочити, обклавшись корзинами. Отаке село. Купками. Хата, а потім жовта залисина, потім ще самотня хата. Кожен двір обнесено високою дерев'яною огорожею. Тут все із дуба, із сосни, із берези, із граба. Все із лісу.

А земля тут яка! Той же пісок, трохи бурий від гною, без гною ніщо не росте, навіть кукіль*.

За дворами й левадами – глевка низина. Корчі, мохові острівки, цілі озера густої, як дьоготь, стоячої води, замулені річечки. Царство непролазних поліських боліт.

Ніколи не був я у Кринках, але бачу село, бачу дідову хату. Вони постають із запашних батькових оповідок (*В. Близнець*).

* Кукіль – бур'ян.

II. Знайдіть у тексті мовні засоби, вжиті для художнього опису місцевості. Які слова та словосполучення допомагають автору висловити своє ставлення до описуваного?

366 I. Розкажіть про історію заснування вашого міста (села, селища). Чому воно має таку назву? Опишіть, де знаходиться ваш населений пункт, чим він славиться, що є його окрасою.

II. Опишіть ваші відчуття, коли після тривалої розлуки ви повертаєтеся в рідне місто (село).

III. Накресліть у зошиті і заповніть таблиці.

Робочий матеріал для опису міста (села), у якому я живу

Таблиця 1

Слова-асоціації до назви міста (села)	
Означення до назви міста (села)	
Прикладки до назви міста (села)	

Таблиця 2

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Місце розташування Розміри Вулиці (площі)	

367 І. Складіть і запишіть твір-опис на одну з поданих тем у художньому стилі за самостійно складеним складним планом. Скористайтеся порадами щодо написання твору.

«Мое місто (село)», «Місто (село), яке я люблю», «Місто (село), у якому хочеться жити», «Місто (село) майбутнього».

ІІ. За бажанням намалюйте малюнок до вашого твору.

Урок 9. ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ КІНЦЕМ

ПРИГАДАЙТЕ. Що називається оповіданням? Яку будову воно має? Які оповідання ви читали останнім часом?

368 І. Прочитайте поданий текст. Чи можна його вважати оповіданням? Відповідь обґрунтуйте. Визначте зав'язку, кульмінацію, розв'язку.

...Було те під час війни. До міста підходили вороги. Місто запекло боронилося, але втриматися не було надії. З порту, аби не потрапити до ворожих рук, виходили в море останні кораблі. Хоч і в морі, звісно, чатували небезпеки...

Вийшов у море великий пасажирський корабель... На борту, либонь, з тисяча малечі – школярів, ще менших і зовсім малих. Спочатку було ніби все добре. Поруч із стерновим стояв на містку капітан, оглядав у бінокль і море, і небо. Море тихе й ласкаве...

Неподалік рівно погуркував меткий сторожовий катер, що супроводив пасажирське судно. На катері – четверо чи п'ятеро моряків. Ото і весь екіпаж.

Проти велетня-«пасажира» сторожове суденце здавалося маленьким, ніби іграшковим. Але воно готове було захистити дітей від небезпеки і з моря, і з неба.

Раптом, вкипівши очима в бінокль, сплотив капітан. Побачив: тиха смарагдова гладь здибилася невисоким бурунцем. Його створює, стрімко плинучи попід водою, фашистська торпеда. То жахлива штука! Ударить в борт – і піде красень-корабель на дно...

– Ліворуч руля! – схвильовано й квапливо наказав капітан стерновому.

Той уже й сам побачив небезпеку і різко рвонув судно ліворуч. Рятунок тільки в тому, щоб якнайскоріше стати проти торпеди носом. Тоді черкнеться вона боком, відрикошетить геть і не зашкодить судну... Але ж здоровецький корабель, неповороткий.

Стерновий ціпить зуби, налягаючи на стерно, але судно повертається ліворуч поволі-поволі!.. Ні, не встигне підставити торпеді ніс!.. Кінець!

І враз струшує повітря й котиться понад морем луною страшенний вибух. Здрігнувся всім металевим тілом, став дибки на вибуховій хвилі красень-корабель.

Та скоро уляглася хвиля, розвіявся дим. Знову, як і раніше, тихе й ласкаве море... Але обіч корабля вже не погуркує сторожове суденце. В останню мить, перед самим кораблем, підставило воно торпеді свій борт, рвонувшись їй навперейми. Життя своє підставили матроси (За О. Пархоменком).

II. Визначте тему й основну думку прочитаного. Зробіть висновок, чи підпорядкований їм весь виклад. Доберіть заголовок.

Оповідання

Оповідання (рос. *рассказ*) – це невеликий прозовий твір про одну-дві події з життя головного героя.

Темою оповідання є те, про що в ньому розповідається. **Основна думка** – це те, що доводить, стверджує або заперечує автор. Весь виклад має бути підпорядкований темі й основній думці.

Сюжет і композиція

Головним компонентом оповідання є розповідь про події в часовій послідовності. Невеликі розміри оповідання вимагають нерозгалуженого, чіткого за побудовою сюжету, тому описів і роздумів мало, вони стислі, лаконічні. Для оповідання характерною є така **побудова**: зав'язка (початок дії), розвиток дії, кульмінація (найбільше загострення подій), розв'язка (закінчення дії).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Перед тим як писати оповідання, потрібно визначити, у якій послідовності використати матеріал. Результатом такої роботи стане план оповідання. Для переходу від однієї частини тексту до іншої можна вживати такі слова та сполучення: *одного разу, раптом, згодом, якимось, нарешті, ось так*. Написати оповідання за поданим кінцем – означає, що цей текст необхідно доповнити, розширити, тобто домислити якісь події. Можна ввести діалоги, невеликі описи, роздуми.

369 Напишіть оповідання за поданим кінцем. Складіть самостійно план. Доберіть заголовок.

Більшість чорногузів наші односельці врятували. Птахи, відпочивши, полетіли до своїх домівок, на старі гнізда.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Творчу роботу спочатку напишіть на чернетці, потім відредагуйте і переписіть у чистовик.

Помилки, на які треба звернути увагу під час редагування	Приклади	
	Неправильно	Правильно
Невиправдане повторення тих самих чи співзвучних слів, звуків, складів	1. Сергійко навчається в новій школі. Нова школа знаходиться неподалік. 2. Добратися до міста було нелегко.	1. Сергійко навчається в новій школі, яка знаходиться неподалік. 2. Потрапити в місто було нелегко.
Неточності у слововживанні	більша половина нанести шкоди рідко буває пара днів	більша частина завдати шкоди зрідка кілька днів
Порушення норм милозвучності	пішов в школу дуб й береза з зброєю у руках	пішов у школу дуб і береза зі зброєю в руках
Орфографічні та пунктуаційні помилки	Звернути увагу на правопис слів. Проаналізувати кожне речення. Визначити, просте воно чи складне, чи має звертання, вставні слова, однорідні члени речення.	

Урок 10. ОПИС ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В НАУКОВОМУ СТИЛІ

370 Прочитайте описи. Про що в них ідеться? До якого стилю мовлення належить кожен з них? Відповідь обґрунтуйте. Визначте загальні особливості опису пам'яток історії та культури.

1. Липневий день догоряє десь за сутінками густих височених дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівка собору, що вигнався стрімко в небо. А надто вигнався він середнім тим найвищим хрестом, устроївшись ним у синь, – таким ген-ген тоненьким і виблискуючим, аж наче розпеченим до сліпучих іскор. Два інші хрести з двох бічних бань пориваються його догнати. З хрестів звисають золоті нитки ланцюгів, припинаючи кінці тих хрестів до бань. А на золотих нитках та тоненьких хрестах – зграї ластівок і чорних стриживів. Вони сідають, купчаться, чіпляються за ті хрести й нитки, як за щогли й снасті велетенського корабля в безмежному морі (І. Багрянний).

2. У 1935 році в Харкові на Сумській вулиці встановлено пам'ятник Т. Г. Шевченку. Висота пам'ятника – 16,5 м, постаті поета – 5,5 м. Круглий

Пам'ятник Тарасу Шевченку в Харкові

постамент із східцями виготовлено із сірого лабрадориту, постать поета й інші фігури відлито з бронзи. Пам'ятник добре вписується в загальний ансамбль парку. Центральна частина – постать Шевченка на весь зріст – піднята на тригранному пілоні*. Довкола пілона на ступінчастих виступах розміщено 16 фігур, які символізують минуле українського народу. На центральному пілоні напис: «Шевченко» (*Шевченківський словник*).

* Пілон – масивна колона.

Александрійський маяк у Фаросі

3. Александрійський маяк, що знаходився на древньому острові Фарос (Єгипет), – єдине з семи чудес світу, що несло в собі не тільки архітектурну елегантність, але й практичну функцію. Він гарантував морякам безпечне повернення у гавань. А ще він був найвищою спорудою на Землі. Висота маяка – 135 м, його світло було видно на відстані 60 км. Нижня частина мала форму чотиригранної призми 60-метрової висоти з квадратною основою, довжина сторони якої становила 30 м. Плаский дах, прикрашений по кутках величезними статуями Тритона, слугував основою середньої частини. Верхня частина маяка була споруджена у формі циліндричної колонади – 8 колон несли купол, увінчаний 7-метровою

бронзовою фігурою повелителя морів Посейдона (*Із журналу*).

371 Прочитайте поданий нижче словничок архітектурних термінів. Чи всі слова вам відомі? Запам'ятайте їхні значення і в разі потреби використовуйте в мовленні.

Словничок архітектурних термінів

Арка – склепіння у формі дуги, яким перекривають проріз у стіні або сполучають стояки моста, два суміжних будинки і т. ін.

Аркада – ряд арок, що спираються на стовпи або колони.

Балюстрада – поручні балконів, галерей і т. ін., утворені з ряду фігурних стовпчиків або колонок, з'єднаних зверху перекладиною.

Баня – опуклий дах, що має форму півкулі; купол церкви, храму, собору.

Барельєф – скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону менше ніж на половину своєї товщини.

Галерія – критий чи відкритий коридор, що з'єднує два або кілька приміщень; також довгий балкон уздовж будинку.

Колона – частина архітектурної споруди у формі високого стовпа, що служить підпорою фронтонів, внутрішніх частин будови тощо.

Колонáда – ряд колон, які підтримують загальне перекриття.

Лоджія – глибока ніша у фасаді будинку, що використовується як балкон.

Меморіал – архітектурна споруда для увічнення пам'яті особи чи визначної події.

Портал – архітектурно оформлений вхід до будинку.

Статуя – скульптурне зображення людини або тварини на повний зріст.

Фасад – зовнішній, лицьовий бік будівлі, що звичайно виходить на вулицю.

Фронтон – верхня частина фасаду будинку, колонади і т. ін., що являє собою трикутну площину, обмежену з боків двосхилим дахом, обрамлену біля основи карнизом.

Цоколь – нижня частина зовнішньої стіни якої-небудь будівлі, що безпосередньо лежить на фундаменті і дещо виступає вперед порівняно з частиною, розташованою вище.

372 І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення, тему й основну думку. Розкажіть, чим особлива садиба в Качанівці.

ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИЙ АНСАМБЛЬ У КАЧАНІВЦІ

Садиба в Качанівці (нині – селище Ічнянського району Чернігівської області) будувалася в середині XVIII – наприкінці XIX століття. Розташована вона на південно-західній околиці села. Ансамбль розвивався протягом 150 років, неодноразово перебудовувався, змінювався його просторовий устрій. Першим власником садиби був Ф. Болгарин. У нього садибу купив придворний співак імператриці Єлизавети Ф. Коченовський, від якого її успадкував родич, майор М. Коченовський. Від їхнього прізвища і походить назва маєтку.

Уславили качанівську садибу представники роду Тарновських. Вони не лише давали гроші на видання книжок та інші культурні починання, а й виступали організаторами літературного, мистецького, музичного життя. Гостями Тарновських у цьому палаці були письменники Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Микола Гоголь, композитори Михайло Глінка, Семен Гулак-Артемівський, художники Ілля Рєпін, Михайло Врубель і багато інших діячів. Василь Васильович Тарновський (1837–1899) був визначним колекціонером українських старожитностей. На базі його колекції, яка зберігалася в цьому палаці, створено Чернігівський історичний музей та музей Тараса Шевченка в Києві. З В. Тарновським-старшим та В. Тарновським-молодшим товаришував Т. Шевченко. Початок їхньої дружби припадає на серпень 1845 року, коли український поет, подорожуючи Київською губернією за доручен-

Палац у Качанівці

ням Київської археографічної комісії, заїхав у Потоки, маєток Тарновських, і залишився тут гостювати. У Потоках Шевченко багато писав, малював і нерідко дарував свої витвори мешканцям. Згодом, коли Шевченка арештували, Тарновським вдалося зберегти його малюнки, рукописи та папери.

Садиба в Качанівці розташована на двох рівнях. На верхньому плато містяться палац із двома флігелями і вежею, які утворюють парадний двір, альтанка* М. Глінки, Георгіївська церква, пам'ятник Т. Шевченкові. Нижній рівень – це ландшафтний парк із 12 ставками, павільйоном, парковою скульптурою, містками, «руїнами», амфітеатром. Територію площею близько 560 га нині обмежують автомобільна дорога та каскади ставків.

Чільним елементом качанівського ансамблю є палац, якому композиційно підпорядковано інші елементи. Палац спорудив 1771 року український будівничий Максим Мосципанов за проектом архітектора Карла Бланка. Споруда дійшла до нас у стилістичних формах класицизму з деякими елементами, властивими добі історизму. Вона цегляна, другий поверх дерев'яний, обмурований цеглою. В опорядженні інтер'єрів використано червоне дерево, дуб, природний і штучний мармур, кольорове скло.

Палац прямокутний. На його головному фасаді під прямим кутом до корпусу прилягають два одноповерхові флігелі. Фасад підкреслений глибокою лоджією на два поверхи й увінчаний півсферичною декоративною банею на високому підбаннику. Обабіч центральної частини фронтона – скульптури, а в центрі – барельєфна композиція.

Велику роль у паркових композиціях відіграють і малі архітектурні форми. У нагірній північно-західній частині парку на високому пагорбі над ставом міститься альтанка М. Глінки. Вона збудована в 30-ті роки ХІХ століття в архітектурних формах романтизму. Високими композиційними якостями характеризується краєвид галявини з трав'яним газоном і старезними деревами поблизу альтанки.

Цікаві скульптури сплячих левів обабіч головного входу та два кам'яні містки, перекинуті через яри.

Пам'ятка культури в Качанівці визнається найкращим зразком палацової садибної архітектури кінця ХVІІІ–ХІХ століть. У 1981 році ансамбль оголошено Державним історико-культурним заповідником (За В. Вечерським).

*Альтанка – будівля в парку чи в саду для відпочинку й захисту від сонця.

II. Виберіть із тексту ті його частини, у яких описується качанівська садиба. Випишіть слова-терміни, поясніть їхні значення. За потреби скористайтеся поданим словничком архітектурних термінів (с. 218). Складіть план опису.

III. Прочитайте текст удруге. За планом перекажіть опис садиби в Качанівці (усно). Скористайтеся пам'яткою «Як працювати над вибіркоким переказом текстів».

Як працювати над вибіркоким переказом текстів

1. Прочитайте текст.
2. Визначте його тему й основну думку.
3. Вдумайтеся в тему, запропоновану для вибіркового переказу.
4. Виберіть із тексту матеріал, необхідний для розкриття теми (він може знаходитися в різних місцях тексту).
5. Визначте основну думку переказу.
6. Продумайте композицію переказу, тип мовлення.
7. Випишіть слова-терміни.
8. Складіть план переказу.

Урок 11. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

373 І. Виразно прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми, основну думку, стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

ЛИВАДИЙСКИЙ ДВОРЕЦ

Самое замечательное здание всего дворцового комплекса в Ливадии (Крым) – это Белый дворец. Он стоит на фундаменте из серого мраморовидного известняка, а основным архитектурным мотивом для его возведения послужило зодчество Флоренции. Из итальянской архитектуры было заимствовано и оформление внутреннего двора и центрального входа.

Удивительной частью ливадийского дворцового комплекса является итальянский дворик – прекраснейший уголок всего ансамбля. Со всех четырех сторон он окружен арками, опирающимися на колонны. От капителей колонн идут тяги крестового свода, и в результате получается тенистая лоджия. Строгие пропорции, четкий ритм арок и колонн, легкая балюстрада над арками, четкие прямоугольные окна второго этажа, дорожки к фонтанчику, вечнозеленые растения – все это навеивает покой и гармонию. Завершают его убранство флорентийские фонари, решетки окон и особенно металлические кованые ворота работы уральских мастеров, которая исключительной тонкостью своего исполнения вызывает неизменное восхищение всех посетителей.

В царском дворце арабский дворик предстал в виде светового колодца, который прорезал основной объем дворца сквозь все этажи (За Н. Іоніним).

Известняк – укр. вапняк; *свод* – укр. склепіння; *зодчество* – укр. архітектурна, будівництво.

II. Пригадайте правила перекладу тексту. Перекладіть і запишіть текст українською мовою.

III. Записаний переклад виразно прочитайте. Спробуйте усно доповнити його інформацією про Ливадійський палац, яку ви отримали з літератури, телепередач тощо.

Урок 12. УСНИЙ ТВИР-ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЗА КАРТИНОЮ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

374 І. Розгляньте картину М. Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі». Які ваші враження від зображеного? Які асоціації виникають у вас при слові *церква*?

Михайло Козик. Дерев'яна церква в Дрогобичі

II. Прочитайте текст про церкву Св. Юрія у Дрогобичі. Чому цю споруду можна назвати пам'яткою культури? Зіставте словесний опис церкви і її зображення на полотні художника.

Дерев'яна церква Св. Юрія в Дрогобичі (Львівщина) – унікальна пам'ятка дерев'яної архітектури України XVII століття. Будівля зроблена без єдиного цвяха. Вона складається з трьох зрубів* (тризрубна). Стіни зрубів нахилені до середини. Центральний зруб квадратний. Зі сходу та заходу розміщені майже однакові за розміром гранчасті п'ятистінні зруби.

Церква увінчана трьома бароковими банями на восьмибічних підбанниках. Покрита гонтом**. Навколо споруди влаштована крита галерея у вигляді аркади, схожа галерея влаштована і навколо другого ярусу.

Будучи п'ятиверхою церквою, вона, по суті, трибанна, бо бічні прируби*** її дуже незначні за розмірами, хоч вони й надають храмові мальовничої привабливості.

Всередині дрогобицька церква вся розмальована фарбами просто по дерев'яних стінах. Давніми розписами на релігійні теми та орнаментами рослинного характеру вкритий кожен сантиметр храму. Іконостас різьблений, позолочений (*Із журналу*).

* *Зруб* – 1. Спосіб зведення споруд з колод чи брусів, що їх укладають горизонтальними рядами, а в кутах і місцях перетинання з'єднують врубками.
2. Будь-яка споруда, побудована таким способом.

** *Гонт* – тонко витесані дерев'яні дощечки, якими настиляють дах, подібно до черепиці.

*** *Прируб* – те саме, що *прибудова*.

III. Пригадайте значення виділених слів. За потреби скористайтеся словничком архітектурних термінів (с. 218).

IV. Із поданих прикметників виберіть три, за допомогою яких ви хотіли б описати дрогобицьку церкву і висловити своє враження від зображеного.

Дивовижний, розкішний, пишний, прекрасний, чудовий, чарівний, незрівнянний, грандіозний, унікальний, величний, тихий, старовинний, таємничий.

Козик Михайло Якимович (1879–1947) – український живописець. Народився в селі Семенівка на Чернігівщині. Навчався в Київському художньому училищі, Московському училищі живопису, скульптури та архітектури. Викладав у Київській художній школі, Київському художньому інституті, Харківському художньому інституті.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Справжній художник завжди вчить особливому погляду. Він ніби загострює наші почуття, змушує бачити незвичайне у звичайному, красу і поезію в буденному.

 375 Виконайте завдання. За потреби скористайтеся відповідними словниками.

1. Доберіть і запишіть спільнокореневі слова до слів *церква, споруда*.
2. Утворіть і запишіть різні словосполучення зі словами *церква, купол, зруб, галерея*.
3. Доберіть і запишіть синоніми до слів *купол, церква, споруджувати, споруда*.
4. Доберіть і запишіть синоніми до слова *архітектура* і складіть із ним різні словосполучення.
5. Поясніть значення таких слів і словосполучень: *архітектура, стиль архітектури, арка, панорама*.
6. Поясніть різницю між словами *церква, собор, монастир*. Складіть з ними словосполучення.
7. Складіть прості речення зі словами *гармонія, тон* і словосполученням *гама кольорів*.

376 І. Розгляньте уважно ще раз картину М. Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі». Проведіть бесіду за поданими запитаннями.

1. Чи подобається вам картина «Дерев'яна церква в Дрогобичі»?
2. Які почуття викликає у вас картина?
3. Що зображено на полотні?

4. Яку пору року зображено?
5. Що можна сказати про кольорову гаму?
6. Якими художник зобразив небо, дерева, траву?
7. Якого кольору, яких відтінків споруда?
8. На яких деталях художник зосереджує основну увагу?
9. Із скількох зрубів складається церква?
10. Якими є галереї храму?
11. Що можна сказати про стіни та бані церкви?
12. Чи надає привабливості споруді бічний прируб з куполом?
13. Скільки ярусів має споруда?
14. Чи зумів художник показати неповторність, красу і велич дрогобицької церкви?
15. Якою музикою ви б супроводили опис картини?

II. Складіть твір-опис церкви за картиною М. Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі» у публіцистичному стилі (усно). Намагайтеся описати споруду так, щоб людина, яка її не бачила, змогла уявити і подумки побачити те, що бачимо ми. У кінцевій частині передайте ваші враження від побаченого. Скористайтеся матеріалом, поданим нижче та отриманим вами під час виконання попередніх завдань.

Слова і словосполучення, які можна використати в описі за картиною

- художник, автор, живописець;
- картина, робота, твір, полотно;
- колорит, контраст, відтінки;
- написати картину, створити твір;
- майстерність, талант художника.

Урок 13. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙТЕ! Які особливості твору-опису?

Опис будівлі

Схема опису будівлі

1. Загальні враження від будівлі.
2. Відомості про призначення будівлі та місце її розташування.
3. Центральний фасад, його членування.
4. Оформлення порталу (центрального входу).
5. Загальне сприймання будівлі в архітектурному ансамблі території.

Описуючи будівлю як пам'ятку культури чи історії, слід пам'ятати, що:

Опис
пам'ятника

- профіль будівлі (обриси на тлі неба) створюють її горизонтальні і вертикальні членування;
- вертикальні членування – це виступи, колони, аркади; горизонтальні – лоджії, карнизи, фронтони, балкони;
- велике значення має оформлення порталу.

Схема опису пам'ятника

1. Загальні враження від пам'ятника.
 2. Відомості про те, хто є автором пам'ятника і де його встановлено.
 3. Стисла інформація про те, на честь кого чи чого його встановлено.
 4. Опис самої скульптури.
 5. Опис постаменту.
 6. Загальне сприймання пам'ятника в архітектурному ансамблі території.
 7. Загальна оцінка і значення пам'ятника для народу.
- Описуючи пам'ятник, слід пам'ятати, що основним у скульптурі є передача не форми, а духовного світу людини, її характеру.

377 I. Розгляньте ілюстрації. Усно опишіть, що на них зображено. Чи доводилося вам бувати в місцях, де знаходяться зображені пам'ятки історії чи культури України? Що ви знаєте про ці шедеври?

II. Опишіть усно одну з пам'яток, зображених на фотографіях, або пам'ятку, яка є у вашому краї.

Кисво-Печерська лавра – один з найбільших і найдавніших чоловічих монастирів на українських землях. Заснований близько 1051 року на березі Дніпра. Засновником монастиря вважається св. Антоній Печерський.

Херсонес Таврійський – таку назву носило місто, засноване древньогрецькими колоністами більше ніж дві з половиною тисячі років тому на південному заході Криму. Нині його руїни є однією з визначних пам'яток України.

Хотинська фортеця височіє на березі Дністра поблизу містечка Хотин Чернівецької області. Ця твердиня має стіни близько 50 метрів заввишки і завтовшки 6 метрів. Найбільше прославився Хотин у військовій кампанії 1621 року. Тоді під стінами фортеці

Кисво-Печерська лавра

В. Пузирков.
Херсонес Таврійський

Хотинська фортеця

Заповідник «Кам'янець»

об'єднані війська Польщі та українського козацтва перемогли 150-тисячну турецьку армію.

Перлиною Кам'янця-Подільського є Стара фортеця, історія якої починається в XII столітті. Кожна з одинадцяти башт фортеці має свою назву і свою історію. Наприклад, найвища башта названа Кармелюковою.

378 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть ситуацію: ви з товаришем (однокурсником) повертаєтеся з екскурсії, під час якої оглянули пам'ятку історії чи культури. Складіть і розіграйте діалог, у якому висловте враження від огляду пам'ятки.

379 Складіть складний план твору-опису пам'ятки історії чи культури, яку ви оглянули. За планом напишіть твір-опис.

Урок 14. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які ознаки характерні для публіцистичного стилю? 2. Що таке роздум?

380 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання? Доведіть, що це роздум у публіцистичному стилі.

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

У чому найбільша мета життя людини?

Я вважаю: збільшувати добро в тому, що нас оточує. А добро – це насамперед щастя всіх людей. Воно складається з багатьох чинників, і щоразу життя ставить перед людиною задачу, яку потрібно вміти розв'язувати. Можна і в дрібниці зробити добро людині, можна й про велике думати, але мале і велике не можна розділити. Багато чого починається з дрібниць.

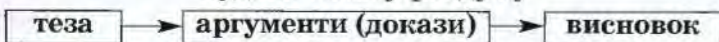
Дитина любить свою матір і свого батька, братів і сестер, свою сім'ю, свій дім. Поступово її любов поширюється на школу, село, місто, всю свою країну. А це вже зовсім велике й глибоке почуття, хоча й на цьому не можна зупинятися.

І потрібно любити в людині людину (Д. Лихачов).

III. Яка з поданих тем може бути розкрита на основі: а) розповіді; б) опису; в) роздуму? Яка з них допускає різні підходи?

1. Що таке добро? 2. Добрий вчинок. 3. Добро. 4. У чому мета життя людини? 5. Добро – щастя для всіх людей.

Будова тексту-роздуму

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Теза роздуму – це положення, яке відображає погляди автора. Вона має бути чіткою, зрозумілою, точною, незамінною протягом усього процесу її аргументації. Аргументи, які використовуються як докази тези, повинні узгоджуватися один з одним і бути достатньою підставою для висновку. Отже, теза має бути доведена, а висновки – мотивовані.

381 І. Прочитайте тексти. Про яку морально-етичну проблему в них ідеться?

З часів подій, описаних у Біблії, людство не знає імені більш нікчемного, ніж ім'я Іуди Іскаріота – одного з дванадцяти учнів Ісуса Христа. За тридцять срібників Іуда погодився виказати місце перебування свого Божественного Учителя.

У ніч перед Пасхою Ісус з учнями зібралися на так звану Таємну вечерю.

– Сьогодні, – сказав Ісус, – один із вас зрадить мене...

Усі підхопилися з місць.

– Хто це, Господи? – стали запитувати його учні. Тільки Іуда мовчав, бо знав, у чому річ...

Після вечері Ісус з учнями піднялися на Єлеонську гору, де був великий сад. До них наблизився гурт солдатів і слуг першосвященика з факелами і зброєю. Вів їх Іуда. Ще раніше Іуда домовився з солдатами так: кого він поцілує, того вони мають заарештувати. Тому, підійшовши до Ісуса, він поцілував його. Ісус сказав:

– Так ось як ти зраджуєш мене, Іудо. Поцілунком!..

Солдати зв'язали Ісуса і повели за собою.

Ім'я Іуди навіть закріпилося у фразеологізмах. У переносному значенні Іуда – зрадник, лицемір, а вислів «іудин поцілунок» означає вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду (Із журналу).

Я вважаю, що зрада – це кара Божа. Так просто людина прийти до зради не може. Бо їй від природи дано любити маму, батька, державу, народ. Але інколи обставини складаються так, що людина стає перед ди-

С. Далі. Таємна вечеря
(фрагмент)

лемою: вона – чи батько і мати; вона – чи Батьківщина. І якщо людині не вистачає сили волі, мужності, вона може схибити і переступити межу порядності (О. Опанасюк).

II. Проведіть бесіду за запитаннями.

1. Який вчинок, на вашу думку, можна назвати зрадою?
2. З чого починається зрада? Що штовхає людину до зради?
3. Як ви розумієте народний вислів «Зрадник гірший за ворога»?
4. Чи можна вважати зрадником Андрія – персонажа повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»? Кого він зрадив?
5. Чи можна вважати зрадою відмову Роксолани повернутися на Батьківщину і прийняття нею чужої віри?
6. Чому став на стежку зрадництва Тугар Вовк із повісті І. Франка «Захар Беркут»?
7. Чи кожна людина може зрадити?

III. Доберіть антоніми до слів *зрадник, любов, зрада, слава*. Доберіть синоніми до слів *Батьківщина, зрадник, друг, вірність, патріотизм, порядність, кохання*.

382 *МІКРОФОН*. Якої зради ви боїтеся найбільше? Як можна протидіяти зраді?

383 Складіть складний план твору-роздуму в публіцистичному стилі на одну з тем: а) «Що таке зрада?»; б) «З чого починається зрада?»; в) «Чому зрадник страшніший за ворога?». За планом напишіть твір. За потреби скористайтесь запропонованим орієнтовним планом і порадами щодо написання роздуму.

Що таке зрада?

Орієнтовний план

Вступ

- I. Одвічна проблема зради.
- II. Зрада – це порушення вірності.

Основна частина

1. Зрада Батьківщини.
2. Зрада людини.
3. Причини зради.
4. Людина, яка не зрадить.

Висновок

- III. Давайте жити без зради.

Твір-роздум

Поради щодо написання твору-роздуму

- Дотримуйтеся будови тексту-роздуму (теза, аргументи, висновок);
- чітко викладіть тезу, яку треба довести;
- в основній частині наведіть два-три переконливі докази, які найкраще аргументуватимуть ваші міркування (приклади з художньої літератури, історичні факти, випадки з життя);

- наводячи приклади з літератури, не переказуйте зміст художніх творів, не давайте повну характеристику образів;
- сформулюйте висновок, який випливає з аргументів;
- пишіть конкретно, уникайте розгорнутого викладу міркувань, не підкріплених фактичним матеріалом;
- уживайте граматичні конструкції, слова, речення, у написанні яких ви впевнені;
- пишіть чітко й розбірливо.

384 Проведіть у класі конкурс на кращий твір-роздум. На основі показових творів (або уривків) випустіть стінну газету. Запропонуйте твори учнів вашого класу для публікації в газетах вашого міста (району).

Урок 15. КОНСПЕКТУВАННЯ ЯК РІЗНОВИД СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ ПРОЧИТАНОГО НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОГО ТЕКСТУ. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ

Конспектування

Конспектування – це стислий письмовий виклад змісту прочитаного чи прослуханого тексту. Результатом конспектування є запис (конспект), що дозволяє його автору одразу чи через деякий час швидко відновити в пам'яті зміст тексту. Для конспекту характерна змістовна, смислова і структурна цілісність.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Конспектування розвиває розум, тренує пам'ять і сприяє закріпленню знань. Переписувати чужий конспект не тільки безглуздо, а й шкідливо.

Підготовка конспекту

Підготовку конспекту можна розбити на такі етапи:

Етап 1. Виділяються смислові частини (інформація, що стосується однієї мікротеми).

Етап 2. У кожній смисловій частині формується тема з опорою на ключові слова і фрази.

Етап 3. У кожній частині виокремлюється головна й додаткова інформація.

Етап 4. Фіксування головної інформації в конспекті.

Правила конспектування

Правила конспектування

1. Записуйте автора і назву тексту, який конспектуєте.
2. Перед складанням конспекту прочитайте весь текст і осмисліть його основний зміст.
3. Складайте конспект після того, як продумали план тексту.

4. Записуйте тільки основне: спочатку головну думку, потім (дуже стисло) докази і приклади.
5. Виклад у конспекті розбивайте на пункти, параграфи, дотримуючись абзаців.
6. Намагайтеся, щоб записи були чіткими, змістовними й лаконічними.
7. Для зручності користування конспектом підкреслюйте найважливіші словосполучення, слова.
8. Пам'ятайте, що в конспекті окремі фрази і навіть окремі слова мають вагоміше значення, ніж у докладному переказі.
9. Цитуйте правильно і точно.
10. Учїться конспектувати відразу начисто.

Види конспектування

Конспектування може бути трьох видів:

- конспектування своїми словами;
- конспектування лише за допомогою цитат, які передають зміст тексту;
- змішане конспектування (своїми словами, застосовуючи окремі влучні цитати).

Тематичні виписки

Виписки є спрощеною формою конспекту, за якої з усього тексту вибирається те, що стосується досліджуваної теми чи побічно з нею пов'язане, і занотовується у формі окремих, не пов'язаних один з одним логічно записів.

Тематичні виписки з тексту роблять звичайно дослівно, у вигляді цитати. При цьому вибирають найбільш важливі, вагомі вислови, основні ідеї. Після кожної цитати, запозиченого висловлення мусить бути посилання на автора і джерело.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Конспект є корисним тільки тоді, коли в ньому записане найбільш істотне, основне.

385 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю. Виділіть смислові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова, виокремте головну і додаткову інформацію. Продумайте план тексту.

СКІФИ

Скіфи, нові володарі українських степів, були войовничими племенами. На теренах України скіфи розселилися між річками Дон і Дунай. Утворена ними держава дістала назву Скіфія. Відвідавши Північне Причорномор'я, Геродот у своїй «Історії» стверджував, що скіфи назива-

ли себе скелотами і поділялися на царських скіфів, скіфів-скотарів, скіфів-землеробів та скіфів-орачів.

Царські скіфи жили на берегах Азовського моря і степового Криму. Їхнім основним заняттям була війна. Та вони не тільки воювали, а й торгували з грецькими колоніями в Причорномор'ї. В обмін на зерно, хутро, віск, мед і рабів скіфи отримували зброю, вино, предмети розкоші. Скіфи-скотарі кочували на схід від пониззя Дніпра в пошуках нових пасовищ. На Придніпров'ї жили скіфи-хлібороби. Вони вирощували пшеницю, жито, ячмінь, коноплі, використовуючи великий плуг та тяглову силу волів.

За словами Геродота, скіф міг поцілити у ворога з лука на відстані 500 метрів. Навіть скіфські дівчата вправно володіли зброєю і не виходили заміж, доки не вбивали трьох ворогів. Більшість худоби та рабів, захоплених під час воєн, діставалася багатим скіфам.

Кочували скіфи на чотири- та шестиколісних возах. Їх супроводжували озброєні воїни. У разі нападу ворогів вози ставили в коло, створюючи укріпленій табір. Пізніше цю тактику використовували українські козаки.

На культуру скіфів великий вплив мала грецька культура, носіями якої були жителі грецьких колоній. Історія зберегла імена скіфів за походженням – лікаря Токсаріса й філософа Анахарсіса, які здобули освіту в Греції.

Скіфи мали свою оригінальну міфологію та релігію. Особливу пошану в них мали богиня домашнього вогнища Табіті (зі скіфської – «полум'яна»), володар неба і творець людства Папай, богиня землі Апі. Від шлюбу Папая й Апі народився пращур усіх скіфів Таргітай. Усім богам скіфи приносили жертви. Переважно це були коні або інші тварини. Винятком був бог війни Арей, якому віддавали кожного сотого полоненого.

Скіфи шанували могили предків. Їхня віра в потойбічне життя змушувала здійснювати жорстокий і складний поховальний обряд. На місці поховання насипали великий курган – «піраміду степів».

Найвідомішими похованнями, які через розміри курганів дістали назву «царська», є: Солоха і Гайманова Могила на Запоріжжі, Чортомлик і Товста Могила на Дніпропетровщині.

У кінці IV – на початку III століття до н. е. Скіфія занепала. Через висихання степів кочівники вже не мали достатньо пасовищ для худоби. На територію Північного Причорномор'я прийшли сармати, які захопили їхні землі. Частина скіфського населення відступила і створила в пониззі Дніпра й Північного Криму Малу Скіфію зі столицею в Неаполі Скіфському, поблизу теперішнього Бахчисарая. Державу скіфів згодом підкорили римляни (*Із підручника*).

II. Складіть конспект прочитаного тексту.

Срібна амфора
з кургану
Чортомлик

386 Доберіть із підручника географії, фізики чи історії текст (1–2 сторінки). Складіть конспект тексту.

387 Доберіть із журналів, газет, книг, сторінок у мережі Інтернет тексти на одну з тем: «Екологічна культура людини», «Історія Запорозької Січі», «Життя на планеті», «Мешканці морів», «Мова і нація». Зробіть відповідні тематичні виписки. Користуючись виписками, підготуйте усний виступ на обрану тему.

Урок 16. ДІАЛОГ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ, ПОВ'ЯЗАНИЙ ІЗ ЖИТТЄВИМ ДОСВІДОМ

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке дискусія?

388 І. Прочитайте текст. Виділіть у ньому діалог і прочитайте його за особами. Поясніть, які дві протилежні життєві позиції висвітлено автором у цьому діалозі. Чи можна вважати прочитаний діалог дискусійним?

УСМІШКИ НІКОГО НЕ ОБРАЖАЮТЬ

Дерева цілий день вимітали небо своїми зеленими мітлами, і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце. Воно було велике і засоромлене. Гроза зміла втому не лише з вродливої природи – я майже фізично відчував, як у грудях забрунькувала радість...

Я сів на лавку в скверу й усміхався деревам, сонцю, пошматованим хмарам і перехожим. Потім поруч зі мною сіла дівчина. Вона, теж радіючи всім еством, жадібно впивала очима красу надвечір'я...

– Чому ви усміхаєтесь?

Вона здивовано глянула на мене і відповіла:

– Хіба я знаю?

Ми сиділи й усміхалися всім і всьому, а я – трішечки – усміхався лише для неї, і вона – трішечки – усміхалася лише для мене. І нам було прекрасно і весело, і між нами не було нічого, крім німої щирості.

– Боже мій, до чого тепер безсоромна молодь! – зупинився біля нас перехожий, сповнений гніву. Це був такий дисонанс* у надвечірній радості, що різонував навіть мої немускальні вуха. Але я усміхнувся йому й мовив:

– Це ви, мабуть, не про нас кажете...

– Ні, я кажу про вас! – перехожий аж тупнув ногою.

– Даруйте, але ми нічого не робимо.

– Хіба можна так зухвало показувати всьому світу своє щастя?

– У нас немає ніякого щастя, – усміхнулася йому дівчина. – У нас є тільки радість.

– І до того ж, у кожного своя, – докинув я.

– Ви ображаєте людей, ви своєю поведінкою наводите тінь на теперішню молодь, – вичитував нас перехожий.

– Хіба усмішка може когось образити або накинути тінь? – допитувався я, хоч і не сподівався ніякої відповіді.

Я знав, що він повчатиме нас, доки не зіпсує настрою і мені, і дівчині, і вечорові. А потім піде, задоволений собою так, ніби й справді утнув щось дуже гарне.

– Ну, чого ви сидите перед очима у всіх і шкірите зуби? – дощупувався він. – Хіба для вас мало закутків?

– Чого це усмішки треба ховати по закутках?

– Бо треба поводитись пристойно.

– Ви, певне, думаєте, що ми... закохані? – раптом запитала дівчина.

– У всякому разі, якісь там фіглі-миглі між вами є, і не треба ними муляти очі порядним людям.

– Та ми навіть не знайомі! – засміялася дівчина.

Від несподіванки він ледве не став кам'яним монументом.

– Як? Ви навіть не знайомі? І ви сидите поруч і усміхаєтесь одне одному перед очима цілого міста?

Мені здавалося, що він репне від гніву. Він так заходився шпарувати нас банальностями, що навіть сонце спіткнулося і нахромилося на вістря тополі. Я хотів уже заткнути вуха і сторчма кинутися, куди влучу... (За В. Симоненком).

* *Дисонанс* – розлад у гармонії.

II. Висловте свої міркування стосовно прочитаного. Як ви вважаєте, чи дійсно потрібно приховувати від людей свою радість? Чи доводилося вам бути свідком або учасником подібних життєвих ситуацій?

389 I. Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) дискусійного характеру на одну із запропонованих тем або власно дібраних. Пам'ятайте, що суть дискусії не в тому, щоб якомога голосніше висловити свою думку, а в тому, щоб навести переконливі аргументи на користь власної позиції.

Орієнтовні теми для діалогів: «Не можна бути щасливим наодинці», «У всіх наших бідах винна держава», «Найкраща пора року – осінь», «Потрібно завжди говорити правду».

II. Розіграйте складений вами діалог за особами. Поміркуйте, чи вдалося вам дотриматися мудрої поради Яна Коменського: «Говорити все, що набіжить на язик, безглуздо».

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

1. «ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ»

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловте свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.
5. Домовтеся, хто представлятиме результат.
6. Повідомте результати своєї роботи класу.

2. «ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ!»

Ця вправа дає можливість спочатку обмінятися ідеями з партнерами і лише потім озвучити свої думки перед класом.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся із запитанням.
2. Обговоріть свої ідеї з сусідом по парті. По можливості дійдіть спільної думки.
3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. По можливості дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.
4. Висловте свою ідею (рішення, погляд, думку).

3. «МОЗКОВИЙ ШТУРМ»

«Мозковий штурм» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок всіма учасниками колективного обговорення.

Порядок проведення

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
 2. Усі учасники штурму за бажанням висувають свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Чим більше ідей – тим краще!
 3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.
- Увага!** Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлювання. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

4. «МІКРОФОН»

«Мікрофон» надає можливість кожному за бажанням висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок проведення

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
 2. По черзі висловте думку лаконічно й швидко.
- Увага!** У «Мікрофоні» висловлюються лише за бажанням, а відповіді не коментуються і не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлювання.

ПАМ'ЯТКИ

Як правильно вести дискусію

1. Перед тим, як втручатися в суперечку, подумайте, чи достатньо ви обізнані із цим питанням.
2. Зрозумійте співрозмовника, його аргументи, з'ясуйте мету дискусії.
3. Визначте, із чим саме ви згодні.
4. Доберіть докази, аргументуйте свій погляд.
5. Критикуйте думку, а не людину, яка її висловила.
6. Поважайте співрозмовника, оцініть правильно його позитивні якості.
7. Уточніть поняття, терміни, які вживаються в суперечці.

Як порівняти явища

- Перевірте, чи знаєте ви об'єкти порівняння.
- Установіть мету порівняння.
- Визначте найважливіші (суттєві) ознаки об'єктів, які порівнюються.
- За цими ознаками знайдіть відмінність і (або) подібність.
- Зробіть висновок з порівняння.

Як виділити головне

- Визначте мету своїх дій.
- Проаналізуйте об'єкт спостереження (мовні або життєві факти і явища) з точки зору поставленої мети та визначте його ознаки, складові частини.
- Розподіліть виділені ознаки на суттєві й несуттєві.
- Виділіть серед суттєвих ознак, складових частин найбільш значущі, найважливіші.

Як довести свою думку

- Щоб довести свою думку, не достатньо сказати «так» чи «ні».
- Треба переконати співрозмовника, використавши для цього правила, слова, інші думки.

ДОВЕСТИ → підтвердити
 → або
 → заперечити

ЯК?

За допомогою доказів
(сформулюйте правила,
наведіть приклади)

СЛОВНИЧОК НАГОЛОШУВАННЯ СЛІВ

абонемéнт	до́щечка	перекóнаність
борóдавка	живо́пис	перéпустка
бóрючись	живописний	пізнáння
веретéно	завдáння	повзті́
вігáдка	завдóвжки	полумисок
видáння	зага́дка	по-лю́дськи
визнáння	заздáлегідь	пóмилка
вимóва	за́йнятий	поня́ття
вимóга	заня́ття	порядкóвий
вінагородити	запитáння	посиді́ти
випáдок	зіб́рання	послáння
випря́гти	злéгка	посу́ха
вирáзність	зобов'язáння	прийня́ти
вичéрпний	їстівний	прия́зність
відвезті́		розв'язáння
віднести́	ка́ртка	розпові́сті
возз'єднáння	ки́датися	слов'яни́н
во́їнський	кіломе́тр	старáнність
вручи́ти	книжкóвий	
вúдити	кóвзатися	тóвпитися
в'язáння	ковзкíй	товстíй
	кúрятина	торф'яни́й
городíти		уклáд
горошíнка	мерéжа	украї́нець
громаді́нин	месті́	украї́нський
		у́ступ
далечина́	навчáння	чарівни́й
дво́їти	нелю́дський	черговíй
дефі́с	ненáвидіти	черпа́ти
дже́мпер	ненáвисний	черствíй
ді́хання	ненáвість	читáння
ді́алог	нести́	чотирна́дцять
ді́дів		
дізнáння	обіця́нка	
дійовíй	обра́ння	
довідник	одина́дцять	швидкíй
досхо́чú	о́лень	шовкóвий
дочка́	о́тже	

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК

А

адресова́ть – адресува́ти
 азартний – азартний, запальний
 а́ист – чорногу́з, лелéка, бусел,
 бусол, бузько́
 аккура́т – са́ме, то́чно, якра́з,
 то́чнісінько; все в аккура́те – все
 гара́зд
 аляпова́тость – недола́дність,
 незгра́бність, неокови́рність
 аплодисме́нты – о́плески
 а́ренда – о́ренда

Б

бахва́л – хвалько́, хвасту́н
 бахче́вник – башта́нник
 бди́тельность – 1. пи́льність; 2. дбай-
 ливі́сть, чу́йність
 бедно – бідно, мізе́рно; убо́го,
 злиде́нно, нужде́нно
 бедоку́рить – бешкетува́ти,
 пусува́ти
 бе́дствие – ли́хо, біда́, неща́стя
 безвозвратно – безповоро́тно, без
 вороття́
 безвре́менно – доча́сно, передча́сно
 безгранице́ность – безме́жність,
 безме́жжя
 безделу́шка – дрібни́чка
 безукори́зненно – бездога́нно
 безу́печный – бездога́нний
 бережли́вый – оца́дливий,
 оца́дний, бережли́вий
 бесподо́бно – незрівня́но, чудо́во
 благоустро́енный – упорядкований,
 упоря́джений
 брезжи́ть – 1. (*слабо светиться*) сві-
 тіти́ся, зоріти; (*едва виднётся*)
 мріти; (*мерцать*) мерехтіти;
 2. (*светать*) світа́ти, розвидня́тися
 брéнность – тли́ність, нетрива́лість
 бу́дничность – буде́нність
 бу́дущность – майбу́тність,
 майбуття́, прийдéшність,
 бу́дучина

В

вековéчно – вікові́чно, одві́чно

веро́ятность – ймові́рність
 весну́шки – весня́нки, ластови́ння
 весьма́ – ве́elmi, дуже́, на́дто
 вкра́дчивость – скра́дливість,
 укра́дливість, улéсливість
 вла́ствовать – володарюва́ти,
 владарюва́ти, володи́ти
 внаки́дку – нао́пашки, о́пашки
 внеоче́редно – поза́чергово́
 водоразде́л – водо́діл
 водружа́ть – ста́вити, водружа́ти,
 підно́сити
 вольго́тно – приві́льно, ві́льно
 вопи́ющий – кричу́щий, вола́ючий
 воплоща́ть – втілюва́ти
 вопреки́ – всу́переч
 воспроизводи́ть – відтво́рювати,
 репродукува́ти
 впечатля́ть – справля́ти вра́ження,
 вража́ти
 впопыха́х – поспіша́ючи,
 хапа́ючись, по́хапцем
 всевозмо́жный – всіля́кий, уся́кий,
 уся́к

Г

гасну́щий – який (що) згаса́є,
 згаса́ючий
 гéтманский – гетьма́нський
 глубь – глиби́нь, глибочи́нь,
 глибина́
 глумле́ние – зну́щання, глузува́ння,
 кепкува́ння
 глушь – глушина́, не́трі, глухомань,
 глуш
 годовщи́на – рокови́ни, річни́ця
 горемы́ка – бідола́ха, серде́га
 гражда́нство – громадя́нство
 громогла́сный – гучний,
 гучноголо́со
 гряду́щий – прийдéшний, майбу́тній
 гума́нность – гума́нність,
 лю́дяність

Д

дарови́тый – обдарова́ний;
 (*талантливый*) таланови́тий,
 зді́бний

дárственный – дárчий
 двулічье – лука́вство, нещі́рість
 двусмýсленно – двозна́чно
 доброжелáтельно – доброзі́чливо,
 прихі́льно
 досу́г – дозві́лля
 драгоце́нний – коштов́ний,
 дорогоцен́ний
 душераздира́ющий – несамо́витий,
 нелюдськíй, нестя́мний
 души́стый – запашні́й, паху́чий,
 духмя́ний

Е
 едине́ние – еднан́ня
 единоду́шно – односта́йно
 е́житься – щу́литися, ї́житися
 еро́шить – куйовди́ти, кошлати́ти
 есте́ственный – 1. природні́й;
 2. (о науках) природні́чий

Ж
 жгу́чий – пеку́чий
 живопись – живо́пис
 живописно – мальовні́че
 животво́рность – життєда́йність,
 ціно́цність

З
 заблуговре́менно – завча́сно,
 задалегі́дь, завча́су
 зажі́точный – замо́жний
 закады́чный – нерозлу́чний, щі́рий
 законода́тельный – законода́вчий
 зама́нчивость – прина́дність,
 прива́бливість
 замед́ленно – спові́лено,
 упові́лено, сти́шено
 замысло́вато – му́дро, хі́тро,
 мудро́вано
 запозда́ло – запі́зно, пі́зній
 за́рево – загра́ва
 зде́шний – туте́шний
 здра́вница – оздорові́вниця
 значимо́сть – значу́чість
 зно́бить – морозити
 зодчество – архі́текту́ра;
 (*строительство*) будівні́цтво
 зодчий – зодчий; (*архитектор*)
 архі́тектор; (*строитель*)

будівні́чий
 зрелище – видо́вище
 зря – даремно, даремне; ма́рно,
 дарма́
 зы́бка – хі́тко, хі́стко
 зы́чный – гучні́й, голосні́й
 зы́бкость – мерзлякува́тість

И
 избега́ть – уника́ти, ухиля́тися,
 обмина́ти
 извеща́ть – сповіща́ти, оповіща́ти;
 (*уведомлять*) повідо́мляти
 изнемога́ть – знемага́ти
 изнури́тельный – висна́жливий,
 змо́рний
 изныва́ть – знемага́ти; (*от зноя,*
жажды) млі́ти; (*томиться*)
 нїді́ти; (*мучиться*) му́читися
 изобі́лие – достáток, багáтство
 изощре́нно – вітонче́но
 изумле́ние – по́див, здивува́ння,
 зачудова́ння, дивува́ння,
 зачудува́ння
 изумру́д – сма́ра́гд
 изъявле́ние – виявлен́ня;
 ві́словлення
 изы́сканность – ви́шуканість,
 вітончені́сть
 изы́щество – вітончені́сть,
 ви́шуканість; елега́нтність,
 граціо́зність
 исконные – споконві́чні, одві́чні

К
 казначе́й – скарбні́к
 каемчатый – облямо́ваний,
 каймі́стий
 кі́читься – чва́нитися, хизува́тися
 кова́рность – підсту́пність, лука́вість
 коря́жистый – корчува́тий,
 корча́стий
 краса́чность – барві́стість,
 мальовні́чість, яскра́вість
 кро́вля – покрі́вля
 кру́жево – мере́живо, мере́жка
 ку́вшинка – лата́ття
 кутерьма́ – розгардія́ш, гармі́дер,
 колотне́ча
 кучево́й – кұпчасті́й

Л

лесть – лёстоці
 ликовать – радіти, веселітися,
 тріумфувати
 лишённый – позбавлений
 ловкость – спритність, зграбність,
 вправність
 ложбина – улогівина, бálка;
 (долина) діл, доли́на
 лучезáрно – осяйно, світосяйно,
 променісто
 лучи́стый – променістий
 льсти́вость – підлєсливість,
 улєсливість
 любэ́но – люб'язно, ласкаво
 любова́ться – милува́тися,
 любува́тися
 любозна́тельный – допитливий,
 цікавий
 льго́тный – пільговий

М

ма́етно – тяжко, ва́жко, суту́жно,
 клóпитно
 малоду́шие – малоду́шність,
 легкоду́шність
 мгнове́ние – мить, мо́мент
 мгнове́нно – миттю, уміть;
 (внезапно) рапто́во, враз,
 знена́цька
 ме́длить – барітися, га́ятися
 ме́листый – з мілинами
 мелководье – мілководдя
 мелкоду́шный – духовно
 обме́жений; (мелочный)
 дріб'язко́вий
 мелька́ние – 1. мигті́ння, мига́ння;
 2. блискання, мерехті́ння,
 бли́мання
 ми́гом – миттю, уміть, за хвили́ну
 мировоззре́ние – світогляд
 мировоззренческі – світоглядно
 мні́тельность – помісливість,
 недовірливість, підозрі́лість
 могу́щественный – могутній
 молниеносно – блискавично
 мра́мор – ма́рмур
 мыта́рствовать – поневіря́тися,
 будува́ти

Н

наве́рствовать – надолу́жувати
 наде́жно – надійно, певно, вірно,
 міцно
 надме́нно – гордовито, погордливо,
 зарозуміло, зневажливо
 нали́чный – наявний, прису́тній;
 (наличные деньги) готівка
 напо́лнять – наповнювати
 на́прочь – геть-чи́сто, геть
 напы́щенность – 1. пиха́тість,
 бундю́чність; 2. пишномóвність
 наскво́зь – наскрі́зь
 насто́ятельно – настійно, пильно,
 нага́льно
 нахлы́нуть – нарінути, налінути
 нахо́дчиво – ме́тко, спритно,
 винахі́дливо
 нахо́хленный – настовбе́рчений,
 наї́жений
 несо́вместимый – несумі́сний,
 несполу́чний
 несо́мненный – безсумні́вий,
 безперече́ний; (совершенно
 определенный) певний;
 (очевидный) очеви́дний
 никогóшеньки – нікогісінько
 нрав – вда́ча, нату́ра

О

обая́ние – чарі́вність, прива́бливість
 обветша́ние – постари́ння, занепа́д
 обво́раживать – очаро́вувати,
 чарува́ти
 обезопа́ситель – забезпе́чити,
 убезпе́чити
 обесцвече́нный – знеба́рвлений
 обнаде́женный – запевне́ний,
 підбадьо́рений
 обнару́живать – виявля́ти
 обзорча́тель – огляда́ч
 обосно́ванный – обгрунто́ваний
 общы́й – узбі́чний
 образцо́во – зразко́во
 общепри́нятый – загальнопри́нятий,
 узвича́сений
 общи́тельность – товари́ськасть
 однокра́тно – одноразо́во
 одобри́тельно – схва́льно

одухотворенный – натхненний,
одухотворений
ожесточенно – жорстоко, запекло,
люто, розлючено
ожидаемый – 1. жданий,
очікуваний; 2. сподіваний
озаренность – осяйність
озаренный – осяяний, освітлений;
(лучами) опромінений
околыш – околиця
окрестность – 1. околиця, округа;
2. (окружающее пространство)
місцевість, оточення
олицетворение – втілення,
усоблення
омрачение – затьмарення,
потьмарення, засмучення
опасение – побоювання
оповещение – сповіщення,
оповщення
определенность – 1. визначеність;
2. виразність, ясність, певність
ослушание – непослух,
неслухнянство
осознавать – усвідомлювати
отчасти – побчасти
ощущать – відчувати, почувати

П

пагуба – згуба, пагуба
певческий – співочий, співацький;
(вокальный) вокальний
перепутье – роздоріжжя
пламенеть – полум'яніти
пленительный – чарівний,
чарівливий, принадний
плодородный – родючий;
(плодотворный) плодотворний
поблэкнуть – поблякнути,
зблякнути
поглощать – поглинати
податливый – піддатливий,
податливий
половодье – повінь, повідь
понемногу – потроху, потрохи;
(постепенно) повбілі
постройка – споруда, будівля, будова
потребление – споживання
потчевать – частувати, пригощати
почтенно – почесно; (с уважением)
з повагою, з пошаною

почтительно – шанобливо; поштиво,
почтиво
почувствовать – відчути, почувти
праздничный – пустослівний,
марнослівний, марномовний
предвестие – передвістя, передвістка
предвечерие – надвечір'я,
предвечір'я
предельный – граничний;
(крайний) крайній
предпочтение – перевага;
(действие) віддання переваги
предшественник – попередник
приверженность – прихильність,
відданість, схильність
причинение – заподіяння, чинення,
спричинення, завдавання
прослойка – прошарок

Р

разукрасить – завітчати,
прикрасити, оздобити
рассада – розсада
расселина – розколина, ущелина,
трищина
расход – витрата, витрачання
расхождение – розходження,
розбіжність
расчет – розрахунок; сподівання,
намір; вигода; інтерес;
ощадливость
расчетливый – ошадливий,
розважливий, обачний
ржаной – житній
розница – роздріб
роскошь – розкіш, пишність
ропись – розмаловання;
малювання; мерехтання; розпис;
список; підпис; напис
роща – гай, діброва
рытвина – вибій, вибоїна
рыхлый – пухкий; крихкий;
квоблий, в'ялий
рябь – брижі, жмури, рябизна

С

саженец – саджанець, саджанка
своеобразный – своєрідний
северо-восток – північний схід
северо-запад – північний захід
сканировать – сканувати

сквозной – наскрізний, прохідний
 склон – схил
 смежный – суміжний
 собственность – власність
 содержать – утримувати, тримати,
 держати, мати
 созвездие – сузір'я
 сокрушительный – нищівний
 сообща – спільно, гуртом, разом
 соотношение – співвідношення
 спрос – попит
 сруб – зруб
 стая – зграя
 стеклышко – скельце
 стремительно – стрімко, стрімливо,
 навально
 сумерки – сутінки, при́смерки
 счётный – лічильний; рахунковий

Т

таёжный – тайгівий
 таинственный – таємничий,
 таємний
 текущий – поточний; теперішній
 тропинка – стежка
 трясина – трясовина, драговина,
 драгва
 тёмный – тьмянний
 трещать – тріщати

У

убавить – зменшити, збавити,
 укоротити
 увядать – в'янути, прив'ядати,
 марнати
 уголёк – жаріна
 узор – візерунок
 указание – вказівка, зазначення
 украшение – прикраса, окраса,
 оздоблення
 упадок – занепад, спад
 упоение – захват, захоплення,
 насолода
 уровень – рівень
 усадьба – садиба
 усердствовать – старатися
 устойчивость – стійкість
 ущелье – міжгір'я, ущелина

утиожить – прасувати
 участвовать – брати участь

Х

хитрить – хитрувати
 хищение – викрадення
 хлопотать – клопотатися;
 (заботиться) піклуватися, дбати
 ходатайствовать – клопотати
 хозяйственный – господарник
 холмистый – горбкуватий,
 горбистий
 хорошеть – кращати

Ц

целесообразный – доцільний
 ценность – цінність, коштовність
 центробежный – відцентрований

Ч

частица – частка, частина, крихта
 частность – частковість,
 випадковість, подробиця, деталь
 чертежник – кресляр
 чужбина – чужина, чужа сторона

Ш

шорох – шєрєх, шурхіт, шєлєст
 шутник – жартівник, жартун

Щ

щёлка – щіліна, щірка
 щепотка – пучка, щіпка
 щурить – щулити, мружити

Э

экстренный – екстренний,
 нагальний, негайний
 эпоха – доба, епоха

Ю

юго-восток – південний схід
 юго-запад – південний захід
 юморист – гуморист

Я

явление – появлення, прибуття;
 явище

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК КРИЛАТИХ ВИСЛОВІВ

Російською мовою

Взялся за гуж – не говори, что не дюж.
 Семь раз отмерь – один раз отрежь.

Скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается.

Не откладывай на завтра то, что можно сделать сегодня.

Если хочешь много знать, надо книги читать.

С кем поведешься, от того и наберешься.

Лучше горькая правда, чем сладкая ложь.

Будет разум – будет и счастье.

Худой мир лучше доброй ссоры.

Чем ночь темней, тем ярче звезды.

Каждый кулик свое болото хвалит.

Долг платежом красен.

Ласковый теленок двух маток сосет.

Добрими намерениями вымощена дорога в ад.

Не руби сук, на котором сидишь.

Добрая слава на лавке лежит, а дурная по дорожке бежит.

Если бы молодость знала, если бы старость могла.

Сначала вы меня покатайте, а потом я на вас поезжу.

Лежа на печи, не испечешь калачи.

Не имей сто рублей, а имей сто друзей.

Українською мовою

Узявся за гуж – не кажи, що не дуж.

Спершу треба розсудити, а тоді робити.

Сказати легко, та зробити важко.

Що сьогодні маєш зробити, на завтра не відкладай.

Хочеш багато знати, треба менше спати.

З ким поведешся, від того й наберешся.

Краще гірка правда, ніж солодка брехня.

Аби розум – щастя буде.

Краще солом'яна згода, ніж золота звада.

Чим темніша ніч, тим ясніші зорі.

Кожному свій куточок милий.

Любиш брати, люби і віддавати.

Покірне телятко двох маток ссе.

Добрими намірами пекло встелене.

Не рубай тої гілляки, на якій сидиш.

Для людської думки немає відстані.

Коли б той розум був наперед, що потім.

Спочатку я на вас поїду, а потім ми вас запряжемо.

Хто хоче їсти, той мусить з печі злізти.

Обгороджуй себе не огорожею, а приятелями.

СКОРОЧЕНІ ВІДПОВІДІ ДО ДЕЯКИХ ВПРАВ

17. Захист країни.
21. У другому реченні є такі словосполучення: *сонний гриб, гриб у куфайці, у смарагдовій куфайці, напився дощу, підріс за день*.
32. У першому реченні підмет *Джарилгач*, присудок – *острів*.
40. Непрямий порядок слів у трьох реченнях.
51. У першому реченні підмет *ми з нею*, у десятому реченні – *ура*.
56. Складеними є присудки в шести реченнях.
58. У третьому реченні присудок *злетілись*, а інфінітив *спати* – обставина.
67. У кожному реченні пропущено тире.
76. 3. Наказ виступати. 8. Бажання прочитати.
86. Через дефіс пишуться 19 словосполучень.
93. У першому реченні інфінітиви *одпочити* і *напитись* – додатки.
103. У другому реченні є обставина, виражена дієприслівниковим зворотом. У шостому реченні слова *стрілою, уперед, галопом* є обставинами.
117. 1. А; 2. Б; 3. Б; 4. А; 5. Б, Г; 6. А4, Б3, В2, Г1.
124. А. 5, Б. 4, В. 1, Г. 2, Г. 3.
130. Односкладними є більшість речень із поданих.
137. Петроній.
147. Перше речення є односкладним.
163. Друге речення є двоскладним неповним.
165. 3. Багаття ніколи не насититься дровами, а земля – багаттям.
173. У третьому реченні присудок *загадкова*.
179. 1. Г; 2. А; 3. В; 4. Г; 5. Г; 6. А1, Б3, В2, Г5, Г4.
196. Однорідними є означення в трьох реченнях.
200. Треба поставити 13 ком.
209. Треба поставити одну двокрапку.
219. 1. В, Г; 2. Г; 3. В; 4. В; 5. Г; 6. А.
222. Треба поставити 18 ком. У сьомому реченні – знаки оклику.
226. 1) квітне; 7) луже.
247. 1. А; 2. Г; 3. Г; 4. В; 5. В; 6. Г.
272. 1. Коми після слів *хто, тебе, любий*.
273. За своє військове життя Іван Сірко переміг у всіх битвах, крім однієї.
280. У тексті 7 відокремлених обставин.
282. Відокремлені обставини є в чотирьох реченнях.
304. Треба поставити 14 ком.
307. 1. Г; 2. А, Б; 3. Г; 4. Б; 5. Б; 6. А1, Б4, В3, Г2.
310. Я річку побачила раптом. Питаю: «А хто ж ти така?» – «Я Альта, я Альта!» – тонесенько плаче ріка (Л. Костенко).
326. 1. Дочка сказала матері, що буде вчитися якнайкраще. 3. Сашко привітався з дідусем (Сашко побажав дідусеві доброго дня).
331. 1. Б; 2. Г; 3. В; 4. В; 5. А.

**ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ,
ЯКІ ПОЯСНЮЮТЬСЯ В ПІДРУЧНИКУ**

Безособове речення 84	Оповідання 215
Відокремлені додатки 158	Питальне речення 28
Відокремлені обставини 160	Підмет 36
Відокремлені означення 149	План роботи 202
Відокремлені прикладки 153	Повне речення 92
Відокремлені члени речення 148	Порівняльний зворот 63
Вставне слово (словосполучення, речення) 136	Поширене звертання 132
Головний член речення 26	Поширене речення 27
Двоскладне речення 27	Просте словосполучення 21
Діалог 183	Прикладка 52
Додаток 56	Присудок 39
Другорядний член речення 26	Просте речення 27
Звертання 132	Простий підмет 36
Інверсія 32	Простий присудок 40
Конспект 229	Пряма мова 178
Логічний наголос 32	Прямий додаток 57
Називне речення 88	Пунктуація 20
Неозначено-особове речення 80	Речення 26
Неокличне речення 29	Риторичне речення 29
Неповне речення 92	Розповідне речення 28
Непоширене звертання 132	Синтаксис 20
Непоширене речення 27	Складне словосполучення 21
Непряма мова 186	Складений дієслівний присудок 40
Непрямий додаток 57	Складений іменний присудок 40
Неузгоджене означення 49	Складений підмет 36
Обставина 60	Складне речення 27
Однорідні члени речення 106	Словосполучення 21
Односкладне речення 74	Спонукальне речення 29
Означення 48	Твір-опис 211
Означено-особове речення 78	Тематичні виписки 230
Окличне речення 29	Узагальнено-особове речення 82
	Узагальнювальне слово 118
	Узгоджене означення 49
	Уточнюючі члени речення 166
	Цитата 181

ЗМІСТ

Шановні восьмикласники!	3
<i>ВСТУП. МОВА – НАЙВАЖЛИВІШИЙ ЗАСІБ СПІЛКУВАННЯ, ПІЗНАННЯ І ВПЛИВУ</i>	4
<i>ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО</i>	4
§ 1. Частини мови, їх значення та граматичні ознаки. Найскладніші орфограми	9
<i>СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ</i>	19
§ 2. Словосполучення	20
§ 3. Речення	25
§ 4. Порядок слів у реченні. Логічний наголос	31
§ 5. Підмет	35
§ 6. Присудок	39
§ 7. Узгодження присудка з підметом	43
§ 8. Тире між підметом і присудком	45
§ 9. Означення	48
§ 10. Прикладка як різновид означення	52
§ 11. Додаток	56
§ 12. Обставина	59
§ 13. Порівняльний зворот	63
§ 14. Узагальнення вивченого з теми «Словосполучення і речення. Головні й другорядні члени речення»	67
<i>ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ</i>	73
§ 15. Односкладні речення	74
§ 16. Означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення	78
§ 17. Безособові речення	84
§ 18. Називні речення	88
§ 19. Неповні речення	92
§ 20. Узагальнення вивченого з теми «Односкладні речення. Неповні речення»	97
<i>РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ</i>	105
§ 21. Однорідні члени речення	106
§ 22. Однорідні й неоднорідні означення	112
§ 23. Розділові знаки при однорідних членах речення	115
§ 24. Особливості вживання однорідних членів речення	121
§ 25. Узагальнення вивченого з теми «Однорідні члени речення»	124
<i>РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)</i>	131
§ 26. Звертання	132

§ 27. Вставні слова (словосполучення, речення)	136
§ 28. Узагальнення вивченого з теми «Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)»	141
РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ	147
§ 29. Поняття про відокремлення. Відокремлені означення	148
§ 30. Відокремлені прикладки	153
§ 31. Відокремлені додатки	158
§ 32. Відокремлені обставини	160
§ 33. Відокремлені уточнюючі члени речення	166
§ 34. Узагальнення вивченого з теми «Речення з відокремленими членами»	170
ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ	177
§ 35. Речення з прямою мовою	178
§ 36. Цитата	181
§ 37. Діалог	183
§ 38. Речення з непрямою мовою. Заміна прямої мови непрямою	186
§ 39. Узагальнення вивченого з теми «Пряма і непряма мова. Діалог»	188
ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ	192
УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ	
Урок 1. Усний стислий переказ тексту публіцистичного стилю	199
Урок 2. Ділові папери. План роботи	201
Урок 3. Докладний переказ тексту художнього стилю із творчим завданням	204
Урок 4. Опис місцевості. Усний стислий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості в художньому стилі	205
Урок 5. Переклад тексту з елементами опису місцевості	209
Урок 6. Письмовий стислий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості	210
Урок 7. Усний твір-опис місцевості на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі	211
Урок 8. Письмовий твір-опис місцевості на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі	213
Урок 9. Твір-оповідання за поданим кінцем	215
Урок 10. Опис пам'яток історії та культури. Усний вибірковий переказ розповідного тексту з елементами опису пам'яток історії та культури в науковому стилі	217
Урок 11. Переклад тексту з елементами опису пам'ятки історії та культури	221
Урок 12. Усний твір-опис пам'ятки історії та культури за картиною в публіцистичному стилі	222
Урок 13. Письмовий твір-опис пам'яток історії та культури на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі	224
Урок 14. Письмовий твір-роздум у публіцистичному стилі	226
Урок 15. Конспектування як різновид стислого переказу прочитаного науково-навчального тексту. Тематичні виписки	229
Урок 16. Діалог дискусійного характеру, пов'язаний із життєвим досвідом	232

ДОДАТКИ	234
Пояснення щодо виконання деяких видів завдань	234
Пам'ятки	235
Словничок наголошування слів	236
Російсько-український словничок	237
Російсько-український словничок крилатих висловів	242
Скорочені відповіді до деяких вправ	243
Показчик термінів і понять, які пояснюються в підручнику	244

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Головний редактор *Олександр Удод*
Завідувачка редакції мови та літератури *Наталія Заблоцька*
Редактор *Ольга Дубчак*
Художній редактор *Павло Машков*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Комп'ютерна верстка *Дарії Поліщук*
Коректори *Інна Іванюсь, Світлана Романичева*

Здано на виробництво та підписано до друку 8.05.2008 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. 20,15+0,33 форзац.
Умовн. фарбо-відб. 80,6. Обл.-вид. арк. 19,89.
Наклад 46850 прим. Вид. № 803. Зам. № 8-255.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.
Віддруковано з готових позитивів на
ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 567, від 14.08.2001 р.